HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 8.

Helynévtörténeti Tanulmányok

8.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István
Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2012

A Magyar Névarchívum Kiadványai 27.

Szerkesztő:
Hoffmann István

Megjelenését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.
Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2012
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2012

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Borítóterv: Varga József

Tartalom

SZENTGYÖRGYI RUDOLF: A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról 7
KOVÁCS ÉVA: A Tihanyi összeírás filológiai kérdései 37
SZŐKE MELINDA: *Talmach* birtok leírása a garamszentbenedeki oklevélben 49
HOLLER LÁSZLÓ: Anonymus és „Kleopátra városa” 61
KISS MAGDALÉNA: A Körösök magyar vízneveinek funkcionális-szemantikai elemzése 81
PÁSZTOR ÉVA: A halmok neveinek szerkezeti felépítéséről és változási hajlandóságáról 101
DITRÓI ESZTER: Vas megye jelenkori helynevei morfológiai megközelítésben 111
BÁBA BARBARA: A földrajzi köznév fogalma 121
NYIRKOS ISTVÁN: A névrövidülés hangszerkezeti és egyes morfológiai típusai a magyar helynevekben 133
PINKE ZSOLT–SZABÓ BEATRIX: Fásszárú növényzettel borított területek változásai a Hortobágy-Sárréten az elmúlt ezer évben 141
BÖLCSKEI ANDREA: Helynévi szubsztrátumok a Brit-szigeteken 151
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei 171

Szentgyörgyi Rudolf

A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról

1. Az alapítólevél szövegrészlete

„Pret*er* ista locus es*t* cognominatus • ***lupa*** • ubi sunt arbores diuersi generis • cumulo • & pratis • ibi similit*er* cu*m* suis redditib*us* adpendentia • & hinc circu*m*iacent tria alia loca ad fęnu*m* secandu*m* n*on* paru*m* apta inibi adpendentia”, azaz: „Ezeken kívül van egy ***lupa*** nevezetű terület, ahol különböző fajú fák találhatók, kaszálóval és rétekkel, ezek terméseikkel együtt hasonlóképpen ezt az egyházat illetik. A körülötte fekvő három, szénakaszálásra nem kevésbé alkalmas hely is ide tartozik.” (vö. SZENTGYÖRGYI 2010: 25, 34).

2. A hely azonosításának módszertani nehézségei

A *lupa* helynév földrajzi azonosításának kísérlete során a szokásos módszerek és eljárások kínálta lehetőségekkel lényegében nem számolhatunk.

2.1. Az etimológia támogatásának hiánya

Az alapítólevél e birtokleírásának egyetlen magyar szórványát SZAMOTA a megfejtetlen szók között tartotta számon (1895: 145). Földrajzi azonosításának néhány későbbi kísérlete után (ERDÉLYI 1908: 412–3, MOÓR 1944: 303. 1. j., BÁRCZI 1951: 25–6, SZABÓ D. 1954: 40) a kutatás visszatért oda, ahonnan elindult: „Sem a név eredete, sem területi elhelyezkedése nem ismert” (ZELLIGER 2005: 26; hasonlóképpen: ÉRSZEGI 1993: 5, ÁrpOkl. 107. 20. j., ÉRSZEGI 2004: 5).

A történész KRISTÓ GYULA az egyetlen, aki nyelvi tekintetben is állást foglalt, a nevet szláv eredetűnek tartotta (2000: 23). E megállapítását azonban — amint ezt HOFFMANN ISTVÁN észrevételezi (2010: 94) — bizonyító adatokkal, illetve megfelelő érvekkel nem támasztotta alá.

2.2. A történeti helynévi adatok hiánya

Megnehezíti az azonosítást, hogy jelenlegi ismereteink szerint középkori okleveleinkben az alapítólevél szórványán kívül nem maradt fenn területre, birtokra vonatkozó *Lupa* helynév. Másfelől a teljes történeti anyagból rendelkezésünkre álló két, szintén a 11. századra visszanyúló víznévi adat közül (*1009/ip. *1247 k.//1404: ad aliam aquam, que *Lupa* nuncupatur, F. 1: 292, DHA. 58; *1061//1377/1432: super aquam *Luppa,* DHA. 172) feltehetően egyik sem hozható közvetlen összefüggésbe szórványunkkal (vö. HOFFMANN 2010: 94).

2.3. A birtoktörténeti folytonosság hiánya

A földrajzi azonosítás számára a birtoktörténeti folytonosság kínálhatna újabb támpontot. E tekintetben a legfontosabb (és egyben időben legközelebbi) forrás az 1211-es Tihanyi összeírás. GYÖRFFY ennek az oklevélnek a párhuzamos leírása segítségével végezte el sikeresen az *u[g]rin baluuana*-nál kezdődő, nagy kiterjedésű birtoktest földrajzi azonosítását (1956). A Tihanyi összeírás szövegében azonban sem a *Lupa* helynév nem szerepel, sem olyan hasonló birtokleírást nem találunk, mely az alapítólevél-beli *lupa* birtoktörténeti folytatásának lenne tekinthető.

Az alapítólevél vonatkozó szövegrészletét ugyanakkor szinte szó szerint idézve közöl hasonló birtokleírást két 14. századi hamis oklevél. E források a kérdéses helyet *Lapa* néven említik. Másfelől azonban, ha a hamisítás korára vonatkozóan valós birtokviszonyokat tükröznének is e leírások — ennek megítéléséről lásd a következő fejezetet —, a Tihanyi összeírás (és a további lehetséges források) hallgatása még ebben az esetben is kérdésessé tenné a 11. század közepén a tihanyi apátság birtokai között felsorolt *lupa* hely és a 14. században említett *Lapa* falu birtoktörténeti azonosíthatóságát.

2.4. Mai helynévi adatok hiánya

A *lupa* név ma helynévként nem, földrajzi köznévként is alig fordul elő. Jelen ismereteink szerint összesen két ide vonható, földrajzi köznévinek tűnő adat áll rendelkezésünkre. Az egyik Nyitra vidékéről (Nyitragerencsér) adatolt: *lúpa* ’völgy, bemélyedés a földeken’ (ÚMTsz.), a másik az Ipoly torkolata mellett (Helemba) található: „(a) *lupa* (…) lapos területet jelöl” (VÖRÖS 2005: 120). (A Szentendrei-Duna Budakalászhoz tartozó szigetének neve 19. századi, családnévi eredetű, lásd FNESz. *Luppa-sziget*.) A két földrajzi köznévi adat Tihany középkori birtokrendszerével nemigen hozható kapcsolatba.

3. A hamis oklevelek forrásértéke

Egy birtok földrajzi azonosítását — mint erre már utaltunk — olykor a párhuzamos oklevélhelyekkel való összevetés teheti lehetővé. A hamis alapítólevél (+1055/1324 u.), valamint a Szent László korára hamisított birtokösszeírás (+1092/*1324 k.//1399) szövege — úgy tűnik — esetünkben egyszerű megoldást kínál. E két oklevél ugyanis igyekszik szorosan követni az alapítólevél vonatkozó szövegrészletét, így ezek az oklevélhelyek látszólag különösebb nehézség nélkül egybevethetők a *lupa* nevű birtokkal.

3.1. A Szent László korára hamisított birtokösszeírás

A dokumentum vonatkozó részlete (DHA. 284) az alapítólevél szövegét a hamis alapítólevélnél (lásd alább) hajlékonyabban kezeli. A név feltételezett „aktualizálásán” *(villa Lapa)* túl hegyeket említ *(cum montibus),* az ide (át)helyezett

különböző fajú fákat — melyek (a TA. *bagat mezee* szomszédságában elterülő erdőbirtok leírásával is összevetve) minden bizonnyal erdőbirtokot képeznek — gyümölcsfákként *(arbores fructuum)* azonosítja. Az összesen négy kaszáló helyett itt egy nagy — pontosabban „nem kis" *(non parva)* — birtoktest *(terra)* és csupán egyetlen kaszáló szerepel. Egyúttal a „szénakaszálásra nem kevésbé alkalmas" *(ad fęnum secandum non parum apta)* szószerkezetet a rövidebb, gördülékenyebb „alkalmas kaszálóval" *(feno* — értsd: *feneto — abili)* kifejezésre cseréli. (A *fenetum* 'szénás, szénatermő hely, kaszáló' helyett a *fenum* 'széna' szó alkalmazása szintén az alapítólevél szövegének a hatására, illetve közvetlen használatára utalhat.)

Ezután a leírás áttér a szomszédos — az alapítólevélből *gisnav*-ként ismert — *Apathy* birtokra, azt (immár szintén faluként) csupán nevével említi, majd részletes határleírást ad *Tetes* falu azon birtokrészéről *(pars ville)*, melyet az apátsághoz tartozónak mond. Ennek utolsóként említett határa *Lapa* falu földje, mellyel hosszan *(in bono spacio)* érintkezik.

Furcsa, de magyarázható, hogy ha a kaszálók egy nagy birtokba *(terra)* összevonhatók — tehát egymással érintkeznek —, miért „darabolta szét" korábban az alapítólevél több, külön említendő kaszálóra? Talán immár az őket elválasztó földdarabok is odatartoznak, melyeken azelőtt esetleg más típusú művelés folyt, illetve a *terra* kifejezés azt is jelezheti, hogy az egykori kaszálók is másfajta művelésnek lehettek immár alávetve. Persze azt sem lehet kizárni, hogy a két oklevélben említett földek nem azonos területekre vonatkoznak, hiszen a forrásokat kb. három évszázad választja el. Fel kell azonban figyelnünk arra, hogy *Tetes* falu földdarabja és — az oklevél szerint — az apátság birtokában lévő *Lapa* falu földjei hosszan érintkeznek egymással, a fentiekkel szemben mégsem alkotnak egyetlen összefüggő birtokot. Nyilván birtoktörténeti adatokkal — ha rendelkezésünkre állnának — ez is magyarázható lenne. Az talán érthető, hogy *Lapa* falu határait a leírás nem sorolja, hiszen az alapítólevélből *gisnav* birtokként ismert későbbi Apáti falut is csupán nevével említi. Mindemellett érdemes számon tartanunk, hogy ez a birtokleírás magát *Lapa* falut csupán nevével említi, míg az alapítólevél szövegét követő megfogalmazást a körülötte fekvő erdőség és földterületek jellemzésére alkalmazza.

Az oklevél „gondosan" egymás mellé helyezi a földrajzi közelségben lévő *Lapa* (melynek a TA.-beli *lupá*-val való azonosságát a szövegrészlet átvétele által implicit módon sugalmazza) és *(Disznó-) Apáti* birtokokat. E két terület leírása tehát — a hamis összeírás „figyelmes" scriptorának vélelmezhető elképzelése szerint — tévedés vagy hanyagság okán kerülhetett egymástól távol az alapítólevél szövegében.

Végezetül figyelemre méltó, hogy ez a hamisítvány nem kíván az alapítólevél helyére lépni, az abban részletesen leírt birtokokat (pl. *Disznó-Apáti*) a maga helyén éppen csak megemlíti, aprólékos, határpontokat soroló leírást pedig csu-

pán az ott nem említett birtokoknak (pl. *Tetes*) szán. Ezzel azt sugallja, hogy azok a birtokok, melyek kiegészítik az alapító által juttatottak sorát, László király új adományai.

Birtoktörténetileg az oklevél annyiban használható, hogy egy valós birtokleírást ad (*Tetes* falu része), melynek az apátság általi tulajdonlásához — legalábbis a hamisítás korára vonatkozóan — nemigen fér kétség. E leírásban *Apáti* erdejéhez hasonlóan határként szerepelnek *Lapa* falu földjei. Más — ettől független — kérdés, hogy magát *Lapa* falut birtokolta-e bármikor is az apátság, illetve neve valóban kapcsolatba hozható-e az alapítólevél *lupa* szórványával.

3.2. A hamis alapítólevél

A László korára hamisított oklevéllel szemben a hamis alapítólevél a hiteles oklevél helyére kívánt lépni, nyilván ezért is követte jóval merevebben az eredeti oklevél szövegét. Ugyanakkor más forrást vagy forrásokat is felhasznált, beépített a szövegébe — köztük kitüntetett figyelemmel támaszkodott a László király nevében kiállított oklevélre. A hamis alapítólevél scriptorának szándéka tehát merőben más volt, mint az összeírás hamisítójáé: minden említett birtokot az alapító király adományozására kívánt visszavezetni. (Ennek jegyében például azt állítja, hogy a — feltehetően rosszul hangzó — *Disznó* nevű helyet maga az alapító király nevezte el *Apáti*-nak!)

A scriptor a szöveghűséget minden eszközzel erősíti. I. *Lapa* falu leírásában (DHA. 155): 1. Szinte teljesen szó szerint veszi át az alapítólevél szövegét, a László-féle hamisítvány „aktualizálásait” is visszaállítja, illetve a birtokot megtartja a maga „széttagoltságában”. 2. Az alapítólevél más helyéről átveszi a *gloriosus prefatus rex* (TA. 9–10. sor) kifejezést, csupán a szórenden változtat. 3. *Lapa*-t ő is falunak mondja, de a László nevében hamisított oklevéllel szemben az alapítólevélből kölcsönvett szöveggel nem a falu határában fekvő földbirtokot, hanem magát a falut írja le. (Különösen ez utóbbi alapján tűnik úgy, hogy a hamis alapítólevél szerzőjének nem a valós birtokviszonyok rögzítése a célja, hanem a TA. *lupa* helyének a korabeli *Lapa* faluval való tendenciózus azonosítása.) II. *Apáti* falu leírásában (DHA. 156): 1. A monostort a Lászlónak tulajdonított hamisítvány elemzett szövegrészletünkben *cenobium*-nak nevezi (a teljes oklevélszövegben többször előfordul a *monasterium* megfelelő is), a hamis oklevél „visszaállítja” az alapítólevél korabeli szóhasználatát: *ecclesia.* A teljes oklevélszövegben is általában *ecclesia*, többször *sancta ecclesia* ’szentegyház’ fordul elő, csupán egy helyen szerepel (függő esetben) *sancto loco* ’szent helynek’, illetve egyszer találkozunk egy több helyről összeollózott részben a *cenobium* kifejezéssel. 2. Az alapítólevél hátlapjára feljegyzett veszprémi vásárvám leírásának kifejezése *(pro necessitate ęcclesię)* cseng vissza a hamisítvány itt alkalmazott *pro utilitate dicte ecclesie* szerkezetében. 3. A határpontok elkülönítésében az alapítólevélre jellemző változatosabb kötőszóhasználattal él: *in-*

de, deinde, abhinc (ez a megállapítás a teljes oklevélre még inkább érvényes: *exinde, dehinc* stb.). 4. Több olyan birtokhatárt felvesz, amelyek csak az alapítólevélben szerepelnek: *fizeg azaa* (félreolvasva *Fyzig asasara*-nak), *kurtuel fa* (latinra fordítva: *virga pirorum*), *hurhu* (*horh* alakban). 5. Végül abban is az alapítólevél szem előtt tartását ismerhetjük fel, hogy a scriptor elválasztja egymástól a László korára hamisított oklevélben egymás mellé helyezett birtokokat (bár egyik sem a TA. szerinti helyére „talált vissza"), így *Lapa* és *Apati* — jóllehet (a másik hamis oklevél szövegét feltehetően félreértve) szomszédosnak mondja őket — a birtokok leírásában távolabb kerültek egymástól.

Világos ugyanakkor, hogy a hamis alapítólevél összeállítója számára a Lászlónak tulajdonított hamisítvány is mintául szolgált (a teljes oklevélre vonatkozóan lásd DHA. 155–6, a 2. számmal ellátott jegyzetek). Az általunk vizsgált szövegrészletekben a következők tűnnek szembe: 1. Erdőbirtok helyett itt is gyümölcsös szerepel (átveszi a kiegészítést: *fructuum*). 2. Az alapítólevél leírásának *uluues megaia* határa a hamis összeírásban *Vluesmegÿeÿe*, ami egy szedres *(rubus)*, esetleg sövényszerű szedercserjés. A határpont nevét félreolvasva vagy „értelmesítve" *Vluesmegere*-ként hozza (a *-re* így határozóragként értelmezhető), ugyanakkor a Lászlónak tulajdonított oklevél *rubus*-át is felveszi, de a nevétől elválasztva, külön határpontként.

A hamis alapítólevél scriptora a vizsgált helyeken két esetben eszközöl kisebb, nyelvi okokra visszavezethető változtatást, de még így sem szakad el az alapítólevél szövegétől: 1. A *cognominatus lupa* kifejezésben a participiumos szerkesztést a mellékmondattal szerkesztett, gördülékenyebb — *que cognominatur* — váltja fel, magát a szótövet azonban nem cseréli le, minden bizonnyal az eredeti szöveghez való ragaszkodás miatt. (Megjegyzendő, hogy a hamis oklevél még az alapítólevélnél is jobban kedveli a mellékmondattal szerkesztett beillesztési formát — ez is motiválhatta a nyelvtani szerkesztés módosítását —, e mellékmondatok állítmányaként pedig a megnevező igék széles tárházát vonultatja fel.) 2. A nehézkes *hinc circumiacent* kifejezést a hamis oklevél *huic circumiacent*-re emendálja. (Nem elképzelhetetlen — bár nyilván nem a hamis oklevél problematikájához kapcsolandó kérdés —, hogy magának az alapítólevélnek az összeállításához alapul szolgáló jegyzeten, illetve az esetleges fogalmazványon is ez állhatott, a *hinc* így esetleg az alapítólevél scriptorának tévesztése.)

Figyelemre méltó továbbá, hogy az oklevél összeállítója *Lapa* falu leírásának a szövegébe tudálékosan vagy éppen nagyon is tendenciózusan beszúrja az *in Sumigio* kifejezést. E kitétel a szövegkörnyezetet tekintve teljesen felesleges, ugyanis a falu említése előtt és után is somogyi birtokok sorjáznak. Ugyanakkor ott, ahol valóban szükséges lenne (miután a leírás a Duna másik oldaláról, Bodrogból visszatér Somogyba, hogy a sort *Apáti* birtokleírásával folytassa), nem él vele.

A scriptor munkamódszerét leglátványosabban mégis az az eljárás szemlélteti, ahogyan *Apati* birtokhatárait egybeszerkeszti. Veszi az alapítólevél *gisnav* birtokának határpontjait, és vegyíti *Tetes* (!) birtokhatáraival, melyeket a László tekintélye alatt hamisított oklevélből kölcsönöz. Ez utóbbi forrás ugyanis — mint erre már utaltunk — Apáti határait nem tartalmazza, Tetes azonban határos Apátival, így a megadott határpontok egy része természetesen közös. Mindazonáltal a scriptor — részint a helyismeret és a földrajzi tájékozódás hiányára visszavezethetően, részint figyelmetlenség okán — Apáti határait számbavéve nem közös határpontot is felhasznált, így történhetett meg, hogy e leírásban nem Tetest, hanem Apátit mondja Lapa faluval határosnak.

A motiváció világosnak tűnik: az alapítólevélből kölcsönzött határpontokkal az alapítólevél tekintélyét vindikálja magának, a László-féle hamis oklevél — és minden bizonnyal további oklevélforrás vagy -források (hiszen szerepel néhány új határpont is: *Dumbuscher, feniefa*) — felhasználásával viszont a birtokkörülményeket kívánja frissíteni. Ily módon azonban a hamis alapítólevélbe két (esetleg több) valós határjárást rögzítő oklevélszövegből összetákolt határleírás került. Ezt leginkább az egyes határpontok megadásában ragadhatjuk meg, mint pl. a László-féle oklevél *Vluesmegÿeÿe*-nek és *rubus*-ának szétválasztása, az alapítólevélben megadott *munorau kereku* és *monarau bukur([r]ea)* határpontok összekapcsolása *(kerecmoniorubokur)*, az alapítólevél-beli *azaa asasara*-ként való félreolvasása vagy az ötletszerűnek tűnő válogatás a forrásoklevelek határpontjaiból. E határleírást a valós helyismeret hiányán túl a logikai kontroll mellőzése is terheli: térbeli megszerkesztettségét tekintve egy szürreális birtokleírás tárul elénk. A hamis alapítólevél szerint ugyanis nyugatról indulva az egész határjárás során csak nyugati (!) és déli irányban haladunk. Kijelenthetjük tehát, hogy a hamis alapítólevél vonatkozó határleírása semmiféle birtoktörténeti relevanciával nem rendelkezik.

3.3. Birtoktörténeti ellenvetések

Ha a két vizsgált oklevél által közvetített implicit (szövegformálásukkal tulajdonképpen explicitté tett) *lupa = Lapa* azonosságot elfogadjuk (vö. ERDÉLYI 1908: 412), a hely pontos lokalizációja is könnyűszerrel megadható. Mi hagyhatott mégis kételyt a kutatókban, hogy a megnyugtató azonosítás lehetősége helyére a teljes bizonytalanság lépett?

A párhuzamos oklevélforrások vizsgálatához csatlakozva ismételten meg kell jegyeznünk, hogy az alapítólevél és a hamis oklevelek közötti legfontosabb kapocs, az 1211-es Tihanyi összeírás sem *Lupa*, sem *Lapa* néven nem tartalmazza e birtokot, illetve olyan hasonló leírást sem közöl, mely ide kapcsolható lenne. Ez a tény igencsak megkérdőjelezi a birtoktulajdonlás folytonosságát. Új birtokszerzeményről persze lehet szó, de az már nyilván nem azonos az alapítólevélben említettel. Esetleg számolhatunk azzal, hogy az alapítólevél-beli *lupa* egy

másik, szomszédos birtokba — esetleg Apátiba — olvadt be. Ezt az elképzelést BÁRCZI szinte teljesen kizártnak tartja: „Füzegy-Apátitól túlságosan messze van ahhoz, hogysem odatartozása természetes, magától értetődő dolog lenne" (1951: 25). Már említettük, hogy csupán a hamis alapítólevél helyismerettel nem rendelkező scriptora véli szomszédosnak *Lapá*-t és *Apáti*-t (DHA. 156), a Szent Lászlónak tulajdonított oklevél írója *Tetes* birtokrészt mondja határosnak *Lapá*-val. Másfelől bármely birtoktestbe történő beolvadás feltételezése mellett igen kicsi a valószínűsége annak, hogy később azonos vagy közel azonos néven újra megjelenjék mint önálló birtok, sőt falu.

Az azonosítás második birtoktörténeti akadálya, hogy a biztosan elhelyezhető *Lapa* falu (ma Lapapuszta Somogy megyében, Igaltól nyugatra) a hamis tihanyi oklevelek egyöntetű tanúságával szemben sohasem volt a tihanyi apátság birtoka. Birtokosai a folyamatos birtokperek okán ismertek, a birtokviszonyokban előállt változások kellőképpen dokumentáltak, ezáltal jól nyomon követhetőek (lásd a következő fejezetben).

Nem zárható ki ugyanakkor teljesen, hogy a tihanyi apát fejében megfordulhatott a birtokok szomszédsága és a névhasonlóság ürügyén az e falura vonatkozó igény gondolata (időben is párhuzamos példaként említhető az ún. nagy gamási per). Ez esetben a két 14. századi hamis oklevél egy esetleg tervbe vett pereskedésben kaphatott volna szerepet. Mindazonáltal nem maradtak ránk olyan dokumentumok, melyek ezen igény érvényesítését vagy legalábbis annak megkísérlését rögzítették volna (esetleg éppen e hamis oklevelekre hivatkozva), sőt a ránk maradt érdekérvényesítést célzó dokumentumok — kiemelten a johannita vizsgálat nyomán hamisított oklevél (+1358/1388–1389): lásd a következő fejezetben — jellemzően hallgatnak *Lapa*-ról.

Az alapítólevél *lupa* és a hamis oklevelekben szereplő *Lapa* helyek azonosítása tehát — birtoktörténeti szempontból — igencsak valószínűtlen.

3.4. A nyelvi azonosítás lehetősége

Nem problémátlan a két név(változat) közötti nyelvi megfeleltetés sem. Ezt már történészként ERDÉLYI is észrevételezi: „Hangtanilag nagy az ugrás a két név között" (1908: 412). A helynevek azonosítását BÁRCZI is bizonyos fenntartással kezeli: „A *lupa* > *Lápa* hangtani fejlődése ugyan nem elképzelhetetlen (…) de mégis szokatlan" (1951: 26).

A kérdés annyiban összetettebb, hogy a későbbi és a mai adatok inkább a *Lapa* olvasatot támogatják, így egy esetleges *lupa* > *lapa* hangváltozásnak elvben nem lenne akadálya, ugyanakkor forrásainkból hiányzik a két névalakot összekötő **lopa* változat. Tovább nehezíti az egyeztetést, hogy a területre vonatkozó legkorábbi adatok olvasata valószínűbben mégiscsak inkább *lápa* (lásd a következő fejezet első azonosítási kísérletében közölt adatokat).

4. Korábbi kísérletek a *lupa* birtok földrajzi azonosítására

A továbbiakban hasznos lehet azokat a lehetőségeket számba venni, amelyek felmerültek mint a *lupa* nevű birtok azonosítására alkalmasnak látszó földrajzi helyek. A történeti adatok, a mai helynevek és a földrajzi környezet — különösen a hely- és víznevek — együtt látása olyan tanulságokkal szolgálhat, melyek közelebb vihetnek bennünket az azonosítás egy valószínűbb lehetőségéhez.

4.1. Lapa(puszta)

A sort a hamis oklevelek kapcsán már szóba került, ERDÉLYI LÁSZLÓtól felvetett lehetőséggel, Lapával (Lapapusztával) célszerű kezdeni. Ez az azonosítás — az első fejezetben felsorolt lehetőségek hiányában — a hamis oklevelek szövegére épít. A későbbiekben MOÓR ELEMÉR (1944: 303. 1. j.) is elfogadja e megfeleltetést, BÁRCZI ugyanakkor nem tartja meggyőzőnek (1951: 25).

Elhelyezkedése: Somogy megye, Igaltól nyugatra, Ecseny és Szentgáloskér között; Lapapuszta.

A területre vonatkozó középkori okleveles adatok: 1267 (1266-os keltezéssel): terras et possessiones, quas habetis in villa Chopulch et *Lapa* (ÁÚO. 3: 141, PRT. 10: 526), 1268: terra sua *Laapa* vocata (ÁÚO. 3: 186), 1283: possessio *Laapa* vocata (ÁÚO. 12: 383, Cs. 2: 624, OklSz.), 1288: in Gyos *Lapa* (H. 6: 334), 1288: in villa Gyos *Lapa* (ÁÚO. 9: 483), 1297: terras et possessiones, quas habetis in villa Chopulch et *Lapa* (F. 6/2: 89, az 1267-es bulla átirata), 1323: in villa sua *Lapa* (Z. 1: 229), +1055/1324 u.: Addidit (…) in Sumigio villam, que cognominatur *Lapa* [14–15. századi kéztől a margón: *Lapa*] (…) ad villam *Lapa* (PRT. 10: 490, 492, DHA. 155, 156), 1337: Villa *Lapa* magistri Oliverii (A. 3: 361), +1092/*1324 k.//1399: villa *Lapa* (…) terre dicte ville *Lapa* (ÁÚO. 6: 69, 9: 86, PRT 10: 498, DHA. 284); 1412: Dyos*lapa* [poss.] (Cs. 2: 624), 1413: Villicus de *Laapa* (Cs. 2: 624), 1437: Dyos*lappa, Lapa, Lappa* (Cs. 2: 624). Megjegyzendő, hogy CSÁNKI ide sorolja az 1358: *Lapa* (Cs. 2: 624) adatot is, mely azonban a zselicszentjakabi bencés apátság azonos nevű birtokához vonandó.

Későbbi és mai nevek (Szentgáloskér, továbbá Ecseny és Ráksi területén): *Lapa* (SMFN. 367), *Lapai-árok* (SMFN. 368), *Lapai-dűlő* (SMFN. 368), *Lapai-erdő* (SMFN. 367, Észak-Somogy), *Lapai-erdő-dűlő* (SMFN. 347), *Lapai-határ* (SMFN. 368), *Lapai-határra-dűlő* (SMFN. 371), *Lapai-kastély* (SMFN. 368), *Lapai köz* (SMFN. 367), *Lapai-major* (SMFN. 368), *Lapai-puszta* (SMFN. 367), *Lapai-rétek* (SMFN. 370), *Lapai-tábla* (SMFN. 368), *Lapai-temető* (SMFN. 368), *Lapai út* (SMFN. 348, 368), *Lapai utca* (SMFN. 367), *Lapapuszta* (MKFT., HKFT., SMFN. 367, Észak-Somogy), *Lapa-pusztai erdőőrház* (SMFN. 367), *Lapa-pusztai-sűrű* (SMFN. 348), *Lapa Wald* (EKFT.).

A területen átfolyó patak térképészeti neve: *Baté–Magyaratádi-vízfolyás.* A helyi lakosság a vízfolyás felső, Lapapuszta melletti szakaszát *Lapai-árok* néven

ismeri (SMFN. 368). Az ómagyar korból víznév nem maradt fenn, de elképzelhető, hogy (a további vizsgálandó helyekhez hasonlóan) esetleg a terület és a vízfolyás neve a korai időkben egybeesett.

Az ómagyar névadatok lehetséges olvasatai: *Lápa ~ Lapa ~ Lappa*, amelyek valós változatokként is élhettek egymás mellett, azaz nem feltétlenül rendeződnek diakrón sorba. Az adatok tükrében az elsődleges alak talán a *Lápa* lehetett, ugyanis a legkorábbi, biroktörténetileg mérvadó (a helyi illetékességű tulajdonos által kezdeményezett) források így említik. A későbbi és a mai egységes névalak azonban arra utalhat, hogy esetleg a *Lapa* változattal reálisan számolhatunk az ómagyar kor tekintetében is, sőt végső soron az sem elképzelhetetlen, hogy mégis ez az elsődleges variáns, ugyanis esetleg a tulajdonosok névhasználatában is megtörténhetett a számukra etimológiailag nem transzparens *Lapa* név *Lápa*-ként való újraértelmesítése.

A terület tulajdonviszonyai: A terület (falu) nemesi birtok, a Ratholt ~ Ratold (Rátót) nemzetség nádori ágának tulajdona. 1268-ban birtokosa „Grab filius Benedicti de genere [Ratho]lt". A terület ekkor már régóta nemzetségi tulajdonban van, hiszen a királyné szabadosai által elfoglalt birtokot Grab örökségi jogon *(terre sue hereditarie)* kapta vissza. 1283-ban IV. László a Ratold nemzetség tagjai által kezdeményezett birtokrendezést jóváhagyja, *Lapa* több más birtokkal együtt Mátyás mesteré *(Magistri Mathie).* 1323-ban ura Mátyás fia Loránd. 1337-ben Rátót nembeli Olivér mester *(magistri Oliverii)* faluja. A 15. század első felében (a mellette lévő településsel együtt *Dyoslapa*-ként is említve) a rátoldi (rátóti) premontrei prépostság birtoka. (Vö. Cs. 2: 658, CSÁNKI 1914: 156, WERTNER 1903: 128–9.)

Az okleveles adatok arra utalnak, hogy bár nemesi (nemzetségi) birtokból egyházi birtok lett, *Lapa* mindvégig a nemzetség hatáskörében maradt.

Felmerülhet azonban, hogy a 14. század második harmadától a következő század elejéig nincsenek okleveles adataink. Ezt azért is fontos megjegyezni, mert éppen ekkor készülnek a vonatkozó hamis tihanyi oklevelek. Nem lehetséges-e, hogy ebben az időszakban a tihanyi apátság mégis megszerzi a falut? Ennek két közvetett érv mondhat ellent. Egyfelől, amikor újra dokumentumok állnak rendelkezésünkre, a települést ismét a Rátót nemzetség érdekszférájában találjuk (igaz, immár egyházi kezelésben). Másfelől, éppen az oklevelek tekintetében lakunáris időszakból maradt fenn még egy birtokösszeírás. A dokumentum szerint 1358-ban János tihanyi apát kérésére Lajos király elrendeli a tihanyi apátság birtokainak számbavételét, továbbá a korábban elidegenített birtokoknak az apátság tulajdonába történő visszajuttatását. Ennek végrehajtásával a fehérvári johannita konventet bízza meg (F. 9/2: 717–23, PRT. 10: 555–9). Az erről tanúskodó oklevél nyilvánvaló hamisítvány, amint ezt ERDÉLYI módszeresen fel is tárta (1906: 70–6). A hamisítás idejét több, egymással összhangban álló érvvel megtámogatva 1388–1389-re helyezi. Ehhez annyit kívánatos hozzáfűzni,

hogy a Szent László korára visszadatált oklevél keletkezését GYÖRFFY korábbra, 1324 k.-re teszi, így ez a későbbiek során elveszett hamis oklevél (+1092/*1324 k./ /1399) szövegszerűen is kapcsolatba kerülhetett a fent említett hamisítvánnyal (+1358/1388–1389). Ez utóbbi oklevél szövegéből számunkra az tűnik kiemelendőnek, hogy a Szent László korára hamisított oklevélnek megfelelően a felsorolt birtokok közt itt is megtaláljuk Igal mellett Apátit (*Baar* néven; NB. 1324 k. még különálló falu az Apátival határos *Baar*), valamint Tetest (*Teutes* alakban), ugyanakkor hiányzik *Lapa*. Márpedig, ha az apátságot korábban nyilvánvaló, köztudomásúvá tett tulajdonlási érdek fűzte volna e faluhoz, nehezen elképzelhető, hogy éppen egy olyan oklevélből hiányozzék a falu említése, mely az apátság jogköréből kikerült (vagy ilyenként beállított) birtokok megszerzésének visszamenőleges birtokjogi feltételeit hivatott megteremteni.

A megfelelően dokumentált tulajdonlási viszonyokat első megközelítésben nehéz egyeztetni az 1267-es pápai bullának, valamint a bulla 1297-es esztergomi érseki átiratának kitételével: 1267/1297: terras et possessiones, quas habetis in villa Chopulch et *Lapa* (F. 6/2: 89, ÁÚO. 3: 141, PRT. 10: 526; *Chopulch* talán a Somogy megyei Kapoly, lásd 1251: *Copul*, PRT. 10: 522, vö. 404–5), mellyel ERDÉLYI megerősítve látja a *lupa* birtoknak a hamis oklevelekre alapozott, *Lapa*-val való azonosítását. A birtok tulajdonviszonyait feltáró oklevelekben említett birtokjogi körülmények azonban (legkorábban az 1268 körüli események, majd az 1283-as birtokrendezés, amely a tihanyi apátnak az érdekeltségét valószínűleg szintén megemlítette volna) nemigen kínálják annak lehetőségét, hogy *Lapa* falu vonatkozásában a tihanyi apátság tulajdonjogát és fennhatóságát feltételezzük. Ugyanakkor az 1267-es pápai bulla által megerősítendő birtokok listáját minden bizonnyal itthon állították össze (ezt mutatja a magyar helynevek jó helyesírása), így az összeíróknak elvben tisztában kellett lenniük a valós tulajdonviszonyokkal. Kevéssé tűnik ugyanis valószínűnek, hogy a pápai bullához hamis adatokat is szolgáltassanak. Korábbi oklevelek szövegének hatása alatt azonban kerültek a szövegbe tévedések, így például éppen a *Lapa*-val összekapcsolt *Chopulch* esete (a kérdéshez lásd ERDÉLYI 1908: 404–5).

Ha megfigyeljük IV. Kelemen birtokmegerősítő bullájának szövegét, észrevesszük, hogy az nem *Lapa* falu tulajdonlásáról, csupán földekről és birtokokról *(terras et possessiones)* tesz említést, melyeket az apátság *Lapa* faluban mondhat magáénak *(quas habetis in villa … Lapa).* A korszakban főként a birtoklás (a jogos tulajdon) jelentésmozzanatának kiemelésére, az általános említéstől való megkülönböztetés funkciójában a *possessio* 'birtok', illetve a *terra* '(művelés alatt álló) földterület' a *villa* 'falu' szinonimájaként is állhat (vö. SZABÓ I. 1966: 36, 40–51, TÓTH V. 2008: 189). A vonatkozó korai adatok közül — a szövegösszefüggésből megállapíthatóan — ilyenek: 1268: *terra* sua Laapa vocata (ÁÚO. 3: 186), 1283: *possessio* Laapa vocata (ÁÚO. 12: 383, Cs. 2: 624, OklSz.). Az 1267-es pápai bullában azonban mindkét kifejezés elsődleges jelentésében áll, a

falu határain belül *(in villa)* elterülő művelés alatt álló, illetőleg legelőként, kaszálóként használt, nem művelt földterületeket jelöl. Észrevételezi ezt ERDÉLYI is, amikor a Szent Lászlónak tulajdonított hamis oklevél *Lapá*-ra vonatkozó részéről megjegyzi: „Ha ez nem vehető is szószerint olyképen, mintha az egész falu az apátságé lett volna, de annyit elfogadhatunk belőle, hogy kis része megvan még legalább a XIV. század végéig" (1908: 413).

Mindezek nyomán három lehetőség képzelhető el: 1. ERDÉLYI idézett véleménye nyomán a birtokot egyfajta „zsugorodó birtoknak" vélhetjük, azaz korábbi időkre vonatkozóan a falu birtoklását is feltételezzük. A falu birtoklását azonban csak az a hamis alapítólevél állítja, amely — mint láttuk — nem rendelkezik birtoktörténeti relevanciával. Ugyanakkor elképzelhetetlen, hogy egy nagyobbnak vélt egykori birtokot (falut) jó fél évszázaddal korábban említés nélkül hagy a Tihanyi összeírás. E feltételezést tehát minden valószínűség szerint kizárhatjuk. 2. Egy *Lapa* falu határában újonnan szerzett kisebb földbirtok került a pápai bullába. (Mely esetleg azonos a későbbi, Szent László idejére hamisított oklevélben szereplő, Tetes faluban lévő, Lapa faluval határos földbirtokkal.) 3. A tihanyi apátságnak nem volt itt birtoka. Amint *Copul* és *Dob*, úgy *Lapa* neve is tévedésből (esetleg ugyancsak az alapítólevél *lupa* helyének „birtoktörténeti értelmesítése" nyomán) kerülhetett a felsorolásba. (Nem releváns, de megjegyezzük, hogy a második lehetőség tűnik a leginkább valószínűnek.)

Az alapítólevél *lupa* helynevének és az Igaltól nyugatra fekvő somogyi *Lapa* falunak (mai pusztának) az azonosítása csupán az első felvázolt lehetőség esetén lenne elképzelhető, mely ugyanakkor nagy bizonyossággal kizárható. Ha pedig a pápai bulla említése akár a második, akár a harmadik lehetőséggel magyarázható, a település az alapítólevél-beli *lupa* szórvánnyal semmiféle kapcsolatba nem hozható.

A TA. *lupa* helyének első azonosítása tehát nem ERDÉLYItől, hanem — szövegkölcsönzéssel történő sejtetés alapján — a Szent László-féle hamis oklevél vagy esetleg már a pápai bulla összeállítójától származik. Bárhogyan is történt, ez esetben — szemben a hamis alapítólevéllel — nem feltételezzük a birtokjogi hamisítás szándékát, a helyneveket azonosító scriptort feltehetően a névhasonlóság tévesztette meg. Mégis oly hatásos a hamis összeírásban alkalmazott, intertextuális eljárással elért sejtetés, hogy a hamis alapítólevél több — ugyanakkor egymással nem könnyen egyeztethető — forrásból montírozgató kompilátorát egyenesen az orránál fogva vezeti (akit azonban már birtokjogi hamisítás szándéka is vezérel, amikor a felkínált azonosítást kissé „elcsúsztatva" az egész falura kiterjeszti), illetve jó időre a modern kor kutatóit is megtéveszti.

4.2. Jaba(puszta)

A lehetőséget bizonytalanként (inkább ötletként) BÁRCZI GÉZA (1951: 26) veti fel, később SZABÓ DÉNES (1954: 40) is elképzelhetőnek tartja. Az azonosítást a hasonló névhangzás, illetve a Balatonhoz közeli földrajzi fekvés motiválhatta.

Elhelyezkedése: Somogy megye, Balatonendrédtől délkeletre, a Balatontól légvonalban kb. 11 km-re; Jabapuszta.

A területre vonatkozó középkori okleveles adatok: 1138/1329: In villa *Luba* (F. 2: 104, SZABÓ D. 1936: 203), 1193: *Liba* (…) *liba* (F. 2: 283, 289, Cs. 2: 626, ÓmOlv. 53), +1082/13. sz.: In praedio *Luba* (F. 1: 456, DHA. 239), 1229: In villa *Lyuba* (…) Paulus in *Lyuba* (ÁÚO. 6: 473, Cs. 2: 626), 1233: sacerdotem Sancti Georgii de villa *Joba,* (…) sacerdotum de Samard (…) de Endred, de Kevrushig (…) de Gomas (…) et de *Joba* (ÁÚO. 1: 312, Cs. 2: 626, PRT. 1: 722), sacerdos Ecclesie Sancti Georgii de *Joba* (ÁÚO. 1: 313, PRT. 1: 723), 1259: de uilla *Lyba* (H. 6: 101), 1295: relicta Benedicti Bisseni de *Lyaba* (H. 8: 352), 1334: *Lyaba* (A. 3: 95, 104), 1344: Ecclesiarum suarum in Tyba et *Lyba* existentium (F. 9/7: 47), 1347: *Lyaba* (Cs. 2: 626), 1385: possessionem (…) *Lyaba* (H. 3: 230), 1386: *Lyalia [ɔ: Lyaba]* (H. 3: 230, Cs. 2: 626), 1428: *Lyaba* (Cs. 2: 626), 1431: in possessionibus *Lyaba* (F. 10/7: 382, Cs. 2: 626, MIKOS 1935: 257), 1432: *Lyaba* (F. 10/7: 445, Cs. 2: 626), 1435: *Liaba* (Cs. 2: 626), 1436: *Lyaba* (Cs. 2: 626), 1438: *Lyaba* (…) Laurencii de *Lyaba* (H. 4: 314–6), 1470: *Jaba* (Cs. 2: 626).

Későbbi és mai nevek (Lulla, továbbá Balatonendréd és Ságvár területén): *Jaba* [puszta] (SMFN. 192), *Jaba* [patak] (SMFN. 166), *Jaba-hát* (SMFN. 162, 193), *Jaba-háti* (SMFN. 162, 193), *Jabai* (SMFN. 166), *Jabai-árok* (SMFN. 194), *Jabai-erdő* (SMFN. 163, Balaton), *Jabai-temető* (SMFN. 193), *Jabai út* (SMFN. 132, 164), *Jabai-völgy* (SMFN. 163), *Jaba-patak* (SMFN. 166; továbbá: SMFN. 157 [Ádánd], SMFN. 192 [Bálványos], SMFN. 196 [Pusztaszemes], SMFN. 198 [Sérsekszőlős]), *Jaba-puszta* (SMFN. 192), *Kis-Jaba* (SMFN. 163), *Puszta-Jaba* (SMFN. 193).

A területen átfolyó patak térképészeti neve: *Jaba.* A helyi lakosság által használt nevek: *Jaba* (SMFN. 166), *Jabai-árok* (SMFN. 194), *Jaba-patak* (SMFN. 166, 157, 192, 196, 198). Az ómagyar korból a víznév nem maradt fenn. Későbbi forrásokban: *Jaba B[ach]* (MKFT.), *Jaba p[atak]* (HKFT.), *Jaba-patak* (CSÁNKI 1914: 16). A névadás szempontjából feltehetően a víznév az elsődleges.

Az ómagyar névadatok olvasata: *ljuba,* illetve *lyuba.* A név feltehetően szláv eredetű (< szl. *Ljúb-, Ljúba* [személynév] < szl. *ljubъ* 'szeretett'; vö. MIKOS 1935: 257, KNIEZSA 1940, SZABÓ D. 1954: 40, FNESz. *Jabapuszta* — a névhez vö. még Cs. 1: 212, 2: 772, 5: 108, Gy. 1: 117, FNESz. *Liba, Lyubatanya,* KMHsz. *Lyuba*). A változatos *ly- (~ li-) ~ l-* írásmódú alakok az etimologikus *[lj]* és a palatalizált *[ly]* ejtést is megengedik (vö. MIKOS 1935: 257, SZABÓ D. 1937: 106). Az 1233. évi *Joba* adatok akár a később tendenciává vált *[ly] > [j]* hangváltozás első adatai is lehetnének (SZABÓ D. 1954: 40). E hangváltozás megindulása azonban — BENKŐ LORÁND megállapítása szerint — leghamarabb a 15. századra tehető, ekkor is csupán nyelvterületünk egyes részein és csak bizonyos szavak esetében jelentkezik (BENKŐ 1953: 68, bővebben: 67–71). A korai *j*-s

alak tehát inkább a névkezdő *l* ejtésbeli elhagyásával magyarázható: *[ljoba]* > *[joba]*, vagy még egyszerűbben azzal, hogy a helynevet esetleg nem ismerő lejegyző a *[lj]* helyén *[j]*-t hallott (a kétszeres előfordulás alkalmasint ezt a megfontolást erősítheti). A 15. század végi *j*-s változat azonban már lehet a megindult változás indikátora, melynek eredményeként az újabb korra a *j*-s kezdetű névalak vált kizárólagossá. Ebbe a sorba (az adatok élére) beilleszthető lenne az alapítólevél *lupa* adata — ez esetben olvasata feltehetően *[ljupa*, esetleg *lyupa]* lehetne —, nehézséget jelent azonban, hogy a későbbi nagy számú adat között egyetlen *-p*-s változatot sem találunk. A feltételezendő *[p] ~ [b]* megfeleltetés egyetlen hipotetikusan idetartozónak vélt alakra történő alkalmazása ugyanakkor nem megnyugtató. Az alapítólevélben esetleg tollhibát is feltételezhetnénk, a 11. századi, máshová lokalizálható további *Lupa ~ Luppa* adatok azonban dokumentálják e névalak korai, tényleges létezését.

A terület tulajdonviszonyai: 1138-ban a dömösi prépostságé, majd 1193-ban a fehérvári kereszteseké. 1229-ben a székesfehérvári káptalannak voltak itt birtokai. Később kisnemesi birtok: 1334-ben birtokcsere révén Kemény fia János székesfehérvári őrkanonok átadja Bakolcai Egyednek. A 14. század első felében a Pok nemzetség, majd az Ugali család birtoka. E család utolsó férfitagja Ugali Pál, az ő halála után a helység Kővágóőrsi (Batthyány) Kis György tulajdonába került. Halála után özvegyét Csapi András elvette, így a birtok is az övé lett. 1428-ban Szentgyörgyi Péter leánya, Cecília török elleni hőstetteiért Zsigmond király több birtokkal együtt férjének, Rozgonyi Istvánnak ajándékozza. 1431-ben még a Rozgonyiaké, akikkel szemben igényt tartanak rá az 1193-ban birtokos fehérvári keresztesek. A Batthyányak mint az Ugaliak vérrokonai, szintén jogot formáltak rá. 1438-ban a Batthyányakat és a Fajszi Ányosokat iktatták e helység birtokába, majd e két család megosztozott a birtokokon. A század második felében a Keszölcési család zálogként birtokolja. 1661-ben puszta, Szárszói Somogyi Jánosé. Csak később került a terület a tihanyi apátság birtokába, erről az első írásos dokumentum az 1671–1687 évi urbáriumkivonat (PRT. 10: 818, vö. 356–7), mely azonban már a közeli településhez tartozóan, annak nevével — *Lullja* (ma *Lulla*) — említi. (Vö. Cs. 2: 663, 672–3, 680, 692, CSÁNKI 1914: 39, 409–10, WERTNER 1901: 88.)

Az ómagyar korban nincs nyoma annak, hogy a tihanyi apátság itt birtokjogot gyakorolt volna, ugyanakkor első ismert birtokosai, a fehérvári keresztesek több mint egynegyed évezred távlatából is igényt formáltak rá. Ilyen törekvésekről a tihanyi apátságra vonatkozóan (ha korábban a terület esetleg Tihany tulajdonát képezte volna) nincs tudomásunk.

Attól eltekintve, hogy az azonosítás szempontjából igen csábító a Balatonhoz viszonylag közeli földrajzi fekvés (nem messze van Töreki-puszta, mely az alapítólevél-beli *huluoodi* szomszédságában fekvő birtok egyik határpontjaként

szerepel), sem a rendelkezésre álló történeti adatok, sem birtoktörténeti tények, sem mai helynevek nem igazolják *lupa* birtok ide helyezését.

4.3. Lápafő

GYÖRFFY helyezi ide az alapítólevél-beli *lupa* területet (DHA. 494) minden bizonnyal a pécsi egyházmegye alapítólevelében előforduló vízrajzi névvel való egybeesése alapján.

Elhelyezkedése: Tolna megyében, Dombóvártól észak-északnyugatra, Somogysziltől keletre, Somogy megye határán; Lápafő.

A területre vonatkozó középkori okleveles adatok: 1348: Villa *Wapafew* (ÁÚO. 5: 224, Cs. 3: 456), 1448: *Vapafew, Wapafew* (Cs. 3: 456).

Későbbi elnevezések: *Lapafeő* (LexLoc. 267), *Lábafő* (EKFT.), *Lapafö* (MKFT.), *Lápafő* (HKFT., mai megnevezés), mai mikrotoponimákban *Lápafej* is (TMFN. 240, 242–3, 253).

Víznévként egyetlen ómagyar előfordulása: *1009/ip. *1247 k.//1404: [aqua] que *Lupa* nuncupatur. (Az adat itteni víznévvel való azonosításának indoklását lásd az 5. fejezetben.)

Későbbi víznévi előfordulás: *Lapafö* B[ach] (MKFT.). A *Lápa-patak, Lápa folyó* elnevezés a mai névhasználók körében már nem ismert (vö. TMFN. 243, 247, SMFN. 259), mai nevei: *Rigói-árok, Várongi-árok* stb.

A helynév szerkezeti felépítésének és közszói jelentésének tanúsága szerint elsődleges a víznév, a település a folyóvíz forrásához közel alakult ki. A *vápa* ~ *lápa* későbbi megfeleltetés lehet. (A *vápa* és *lápa* földrajzi köznevek nyelvi és nyelvföldrajzi kapcsolatáról újabban lásd BÁRTH 2010: 177–87.) Az *l* ~ *v* megfeleltetésre vö. még: 1395: *Veperd,* 1430: *Weperd* (Cs. 3: 458), ma *Leperdi-puszta,* Lápafő szomszédságában (TMFN. 247).

A rendelkezésünkre álló szerény számú adat alapján nemesi birtok volt, nem tudunk róla, hogy bármikor is bencés érdekeltség alá tartozott volna.

5. A *lupa* nevű terület azonosításának újabb lehetősége

5.1. A Balaton déli partján elterülő birtokok

Az alapítólevélben a balatoni rév után következő birtokadományok földrajzi elhelyezkedésüket tekintve a Balaton déli partján ÉK–DNy-i irányban egymásra következnek: 1. Átkelő a *fuk* nevű patakon: a mai Siófok belterületén. 2. A *huluoodi* nevű, valamint a *huluoodi* és a kis hegy közötti, határpontokkal leírt terület, mely határos a Töreki-tóval (lacus *turcu*) is: Töreki és a Balaton között. 3. Kaszáló a *zilu kut* és a *kues kut* között: a szakirodalom csupán valószínűsíti, hogy *huluoodi* közelében helyezkedett el. Elképzelhetőnek tartom, hogy a kaszálót a mai Zamárdi határában fekvő földeken keressük, melyek egyik határa a *Szilos*-on fakadó, a *Kút-völgy*-ben folydogáló patak, a másik pedig (ismét DNy-i irányban haladunk tovább) a *Kő-hegy,* esetleg a *Köves-domb* forrása, vízfolyása

vagy kútja lehetett (vö. SMFN. 142, 146–7, 160, 162, MKFT., Balaton). 4. A *kert (hel)* nevű kasáló: az előző birtok közvetlen szomszédságában helyezkedhetett el. 5. A Balatonnal érintkező *koku zarma* nevű terület: Szántóddal szokás azonosítani. A TÖ. határleírása alapján a Zamárdi és a Szántódi-rév közötti földnyelvvel (Zamárdi–Fürdőtelep) véljük azonosíthatónak. 6. A *seku ueieze* és a révhez vezető út közötti nádasok és halászóhelyek: a révhez vezető úttól DNyra, a mai Szántód (Szántód-Fürdőtelep) területén keresendők. 7. Terület a *putu uueieze* és *knez* között, halászóhelyekkel és nádasokkal: kétségtelenül a Balaton partján, valószínűleg szintén még Szántód környékén kereshető. 8. A leírásban ezután következik a *lupa* nevű terület. 9. Földbirtok *gamas* faluban: a szakirodalom egységes annak megítélésében, hogy a helyet Balatonlelle és Balatonboglár között azonosíthatjuk.

Meg kell jegyeznünk, hogy néhány birtokrész elhelyezését már ERDÉLYI is az oklevélbeli leírás sorrendjére alapozta: „A föntebbi hét hely egy végben volt a mai Siófoktól Kőrőshegyig. Innen messze délen külön csoportban terült el Lupa” (1908: 11).

5.2. *Lupa* földrajzi elhelyezésének hipotézise

Az előzőekben bemutatott három azonosítási lehetőség közül az elsőt, a somogyi Lapapusztával való megfeleltetést látszott szükségesnek részletesebben bemutatni, hiszen ebben az esetben a névhasonlóságon túl további érveket (birtoktörténeti megfontolásokat, okleveles adatokat) is mérlegre kellett tenni. A korábbi kétségek mellé azonban egy újabb is társult, mely az oklevél tágabb szövegkörnyezetét tekintve valóban gondot jelent: a Balatontól távol eső (légvonalban kb. 40 km) földrajzi elhelyezkedése. A Jabapusztával való, BÁRCZItól nem meggyőzően, csupán ötletként felvetett azonosításban kétségtelenül szerepet játszott a helynek a Balatonhoz közelebbi (légvonalban mintegy 11 km) fekvése (1951: 26), mely azonban egyéb, elsősorban birtok- és nyelvtörténeti érvek támogatásának hiányában nem tartható. (A GYÖRFFY-féle azonosítást a Tolna megyei Lápafővel csupán az oklevélbeli víznév azonos alakja motiválta, további érvekkel nem igazolható.)

A közelmúltban HOFFMANN ISTVÁN járta körül igen alaposan a kérdést, számba véve a kutatástörténet eddig kínálta azonosítási lehetőségeit (2010: 93–4). Világosan exponálta a *lupa* nevű birtok földrajzi fekvésének feltételezésére vonatkozó — ERDÉLYI által csupán a megelőző birtokokra alkalmazott (1908: 11) — jogos igényt, mely az alapítólevél birtokleírásának logikájából következhet. Eszerint e birtokot a Balaton déli partján, az oklevélben egymás után említett birtokok sorában kellene elhelyeznünk (HOFFMANN 2010: 94). Másutt megerősíti azon véleményét, hogy az apátságnak adományozott helyek nem szétszórtan, hanem ún. birtoktestekben helyezkednek el, melyek közül is kiemeltnek tekinthető a Balaton déli partján található „birtokkörzet” (2008: 13). Ide sorolja a *fuk* és

gamas között említett birtokokat (az általa alkalmazott számozás szerint 4–24), melyeket egyvégtében Siófok és Balatonboglár között kell keresnünk. Kimondatlanul közöttük szerepel *lupa* is (22-es számmal), rá minden bizonnyal a következő megállapítás vonatkozik: „néhány hely fekvését pontosabban meghatározni nemigen lehet, ezek elhelyezkedését inkább csak valószínűsíteni tudjuk" (i. h.).

A birtokok alapítólevél-beli leírásának sorrendjét szem előtt tartva azt kell mondanunk, hogy valóban igen furcsa lenne, ha e következetes, a Balaton déli partján ÉK–DNy irányban haladó leírást megtörné a másutt keresendő *lupa* birtok említése, majd a felsorolás ezután térne vissza a Balaton mellékére *(gamas)*.

HOFFMANN ISTVÁN feltevése igen megalapozottnak tűnik, miszerint ezt a birtokot is itt, a Balatonhoz közel kell keresnünk: „ha (…) hinni lehet annak, hogy a leírás végig a teljes bizonyossággal lokalizálható (…) *Fuk–Turku–Koku zarma–Keuris tue–Gamas* útvonal mentén halad (…) a Balaton déli partján (…), akkor esetleg ezen a vidéken kell keresnünk *lupa* helyet" (2010: 94). Térképén — bizonytalanként — Teleki vidékére helyezi (2010, térképmelléklet), ahol egyébként az apátságnak — az 1211-es Tihanyi összeírástól kezdve dokumentálhatóan is — valóban volt érdekeltsége.

1. kép. *A Tihanyi alapítólevélben említett helyek (részlet).*
(Forrás: HOFFMANN 2010. térképmelléklet.)

5.3. A szövegrészlet megfogalmazása

A birtokok sorrendjére támaszkodó hipotézist tovább erősítheti az alapítólevél szövegformálásának mikéntje. Egy földrajzilag bizonytalan sorrendű birtokleírásba illesztett, határpontokat nem rögzítő, csupán egyetlen névvel felcímkézett terület korábbi írásos előzmény nélküli lejegyzése — hacsak nem általánosan közismert helynévről, például településnévről van szó — bármely jogi ügylet esetén birtokjogi nehézségek forrásává válhat. Ezt kiküszöbölendő az alapítólevél birtokleírásaiban a Balatontól távolabb elhelyezkedő minden birtok földrajzi meghatározása határpontok megadásával történt. *Lupa* tehát ebből a szempontból is a Balaton melléki birtokok sorába kívánkozik.

Az alábbiakban HOFFMANN ISTVÁN hipotézisét kísérlem meg igazolni.

6. Víznévi párhuzamok

A 11. századi okleveles anyagban az alapítólevél szórványán túl még két *Lup(p)a* adat található, mindkettő víznév. Vizsgálódásunk szempontjából nem látszik haszon nélkülinek ezek földrajzi azonosítása, illetve e nevek további alakulásának megfigyelése. Módszerünk továbbra is a történeti adatok, a mai helynevek és a földrajzi környezet együttlátására épít. Óvatosságra int ugyanakkor, hogy a víznevek ómagyar kori vizsgálata jóval nagyobb nehézségbe ütközik, mint a településneveké, ennek okára BENKŐ LORÁND ekként világít rá: „A középkori víznévanyag, különösen a kisebb vizek névkincse, szinte teljesen kipusztult, illetve új elnevezéseknek adott helyet” (1947: 259).

6.1. A pécsi egyházmegye alapítólevelének *aqua Lupa* vízneve

1009. augusztus 23-án kiállított oklevelével Szent István király megalapítja a pécsi püspökséget, és meghatározza az egyházmegye határait. Az oklevél eredetije nem maradt fönn, elveszett interpolált változatának átirataiból ismerjük (*1009/ip. *1247 k.//1404; DHA. 54–9). A vonatkozó szövegrészlet szerint *Zemogny*, *Thapeon* és *Ozora* után a határ „perveniatur ad aliam aquam, que *Lupa* nuncupatur” (F. 1: 292, DHA. 58), azaz: „elérkezik egy másik vízhez, melyet *Lupa*-nak neveznek”. Ezután az oklevél további folyóvizeket említ, a Kapost *(Kopus)* és az Almást *(Almas)*, majd a határleírás a Duna és a Száva említésével („a *Danubyo* super *Zauum*”) zárul. A határpontok viszonylag jól azonosíthatók. A kutatók kezdettől fogva egyetértenek abban, hogy *Zemogny*-t Dunaföldvárral, *Thapeon*-t a Bikácstól keletre fekvő Tápéval (vö. TMFN. 186) azonosítsák, Ozora pedig ma is ismert község a Sió mentén. E három település (a mai állapotoknak is nagyjából megfelelően) az egyházmegye északi határát jelöli ki. Ismert folyóvíz a Kapos és az Almás-patak is, azonosításuk vitán felül áll. Nem egyértelmű azonban a *Lupa* nevű vízfolyás megítélése, pedig nekünk éppen erre lenne szükségünk.

A pécsi egyházmegye határainak leírását tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy bár a szövegben említett folyók (az említés sorrendjében: az azonosításra váró *Lupa*, továbbá a *Kapos*, az *Almás*, a *Duna* és a *Száva*) kivétel nélkül hosszabb vagy rövidebb szakaszon az egyházmegye határát is alkotják, maga az oklevél csupán azt a négy „száraz határszakaszt” jelöli ki, amely a nevezett folyók alkotta határrészeket összeköti. (Az Almás és a Száva közötti, a szövegből kimaradt ötödik ilyen szakasz problémája igen összetett, vizsgálatunkat nem érinti, ezért elmellőzzük.) A határleírás alapján tehát *Lupa* — mely feltételezhetően maga is határvíz — forrását, illetve felső szakaszát Ozorától dél-délnyugati irányban kell keresnünk. Másfelől a *Lupa* néven nevezett folyó és a Kapos között a határleírásban nem szerepel „száraz határszakasz”, így e folyó feltehetően a Kaposba torkollik.

6.1.1. Az *aqua Lupa* mint a Koppány

Az első — legutóbb SZABÓ DÉNEStől felvetett — elképzelés szerint a *Lupa* néven nevezett vízfolyás a *Koppány* lenne (1944: 192). A felvetés nem új keletű. LÁNYI–KNAUZtól (1866–1869: I, 308) veszi át ORTVAY (1882: I, 487), tőle MELICH (1925–1929: 424. 7. j.), majd SZABÓ DÉNES. E vélekedés szerint a másoló (talán az 1404. évi átirat scriptora) a patak régi és nazálist rövidítő névalakját *(Cupā)* tévesztette el oly módon, hogy a szó eleji *C* helyett *L*-t írt, a nazális rövidítését pedig figyelmen kívül hagyta. Ezt a paleográfiai tévesztést MOÓR ELEMÉR teljesen valószínűtlennek tartja, *Lupa* azonosításához azonban nem kínál további fogódzót (1944: 303. 1. j.).

A *C* ~ *L* tévesztés paleográfiailag elvben lehetséges, éppen a *Koppány* névvel (település Baranya vármegyében, Siklóstól délkeletre) kapcsolatosan találunk hasonló példát: *Leopan* (Gy. 1: 160, KMHsz. *Koppány*). A pécsi egyházmegye alapítólevelében szereplő *Lupa* azonban két okból sem lehet azonos a Koppány folyóval: 1. Bár a Kaposba ömlik, Ny–K irányú folyása nemigen teszi lehetővé, hogy Ozora és a Kapos között bármely szakaszon az egyházmegye határa legyen. Ha mégis határfolyó lenne, torkolata előtt (mert a Kapos a következő határfolyó), jobb partján kirekesztene az egyházmegye területéről olyan településeket (Dombóvár és a tőle északra-északkeletre fekvő falvak), melyek kétség kívül mindig is a pécsi püspökség területéhez tartoztak. 2. A név az ómagyar kor elejétől dokumentált mint személynév (vö. ÁSz. *Cupan*, különösen is: TA. *Cupan iudex*), és a korai időktől jelen van településnévként is: 1086: *Cupan* (ÁÚO 1: 31, 35, Cs. 3: 239, DHA. 205, 253; ma *Bakonykoppány*), 1138/1339: *Cuppan* (MES. 1: 88, Cs. 3: 436, ÓmOlv. 32, SZABÓ D. 1936: 56; ma *Törökkoppány*), a kérdéses folyóvíz ómagyar kori neve azonban *Füzegy*, vö. TA. *fizeg* ~ *fyzeg*, +1055/1324 u.: *Fyzig* (PRT. 10: 491, DHA. 156), +1092//1399: *Fyzeg* ~ *Fyzyg* (PRT. 10: 498, DHA. 284. j.), *Fÿzeg* (DHA. 284). S bár nem tudjuk, mikortól használatos a folyóvízre a *Koppány* elnevezés, az ómagyar korból erre adatot nem találtam. Mindehhez járul, hogy a ma „hivatalos” *Koppány* név a környező települések névhasználatában mindmáig nem vált általánossá (erről részletesen lásd GYŐRFFY 2009: 111). Igen valószínűtlennek tűnik, hogy mindezzel együtt mégis *Koppány (Cupan)* lett volna a vízfolyás legkorábbi (ráadásul íráshibával) feljegyzett megnevezése.

6.1.2. Az *aqua Lupa* mint a Lápa-patak

Magára a víznévre nincs több adatunk. Forrásvidékén fekszik *Lápafő* település, erről korábban szóltunk. GYÖRFFY ide helyezi a TA.-beli *lupa* területet. Minden valószínűség szerint ez a patak a pécsi egyházmegye alapítólevelében említett *Lupa* határvíz.

Mivel ma is itt (Somogy és Tolna megyék határán) húzódik a pécsi egyházmegye északnyugati határa, s ez az évszázadok során nemigen változott, ezért ez

a patak minden valószínűség szerint a pécsi egyházmegye alapítólevelében említett *Lupa*. Attól a helytől pedig, ahol e folyóvíz a Kaposba ömlik, a Kapos mentén keleti irányban kell tovább haladnunk (és ez topográfiailag is szerencsés, hiszen a Kapos folyó is határ), hogy az egyházmegye baranyai határához (az Almás vonala) érjünk. (A baranyai részen ma az egyházmegye határa az egykorinál jóval nyugatabbra húzódik.)

6.2. Egy lehetséges *Lupa,* a Baté–Magyaratádi vízfolyás

Az ERDÉLYI azonosításához kapcsolódó (és a hamis oklevelekben is szereplő) *Lapa ~ Lapapuszta* mellett szintén elfolyik egy vízfolyás, mely a *Lapai-erdő*-ben ered. A fenti *Lápa-patak* és *Lápafő* nevek kapcsolata kétségkívül a víznév elsődlegességére utal. Ennek megfelelően nem kizárt, hogy a térképészeti víznév („Baté–Magyaratádi vízfolyás") mögött egykor szintén egy *Lapa (~ ?Lupa)* megnevezés rejlett, erre azonban sem középkori, sem későbbi adatunk nincsen. A helyi lakosság azonban — mint már említettük — a vízfolyás felső, Lapapuszta melletti szakaszát *Lapai-árok* néven ismeri (SMFN. 368), ez azonban akár másodlagos is lehet a forráshely, a *Lapai-erdő* nevéből (mindazonáltal a névadás fordított iránya is elképzelhető).

6.3. A zselicszentjakabi bencés apátság alapítólevelének *aqua Luppa* vízneve, a mai Orci-patak

Az Orci-patak Kaposvár határában torkollik a Kaposba. 11. századi neve (*Luppa*, lásd DHA. 172) nyomán GYÖRFFY tévesen ezt a nevet is a Tolna megyei vízfolyással, a pécsi egyházmegye alapítólevelében szereplő *Lupa*-val azonosítja (lásd DHA. 494). Végső soron mindhárom 11. századi *Lup(p)a* adatot ugyanoda, Tolna megyébe helyezi.

Ottó, somogyi ispán 1061-ben alapítja meg I. Béla engedélyével a zselicszentjakabi bencés apátságot (a felszentelés csak 1066-ban történt), minden bizonnyal ez az első nemzetségi monostorunk.

Korábban itt senki sem kereste a tihanyi apátság *lupa* birtokát, nyilván az alapítási dátumok közelsége miatt. Ugyanakkor igen figyelemre méltó az alapítólevél szövege. Előbb egy vízfolyásról: *1061//1377/1432: „super aquam *Luppa* de ponte Pica usque in Kapus" (DHA. 172), majd pedig — az eredeti szövegkörnyezet és a transcriptor kontrakciói is erre utalnak — egy ugyanide helyezendő hasonló nevű területről tesz említést: „locus (…) qui vocatur *Lappa*" (DHA. 173). A terület mai neve: *Lapai-rét* (SMFN. 475, Észak-Somogy).

Noha e terület természetesen nem azonosítható a tihanyi alapítólevél-beli *lupá*-val, sem a pécsi egyházmegye határfolyójával (túlságosan is nyugatra található), mégis tanulságos ez az oklevél. A folyóvíznek és a területnek hasonló a neve, ez esetben is feltehetjük a víznév elsődlegességét. Esetleg feltételezhetjük, hogy a víznév a későbbi átírás idejére már a használatból kiszorult (az átíró talán ezért nem alakít rajta), míg a terület nevét, mely saját korában élő névváltozat

lehetett, a saját névhasználata alapján „modernizálja”. Hogy a terület neve ismert, sőt használatban van, igazolja egy későbbi oklevél: 1358: *Lapa* (többször: DL. 4730; CSÁNKInál tévesen az Igal melletti *Lapapuszta* adatai között, lásd 2: 624).

6.4. A víznevek vizsgálatának tanulságai

A víznevek vizsgálata nyomán az alábbi megállapításokat tehetjük: 1. Függetlenül attól, hogy pontosan mi a denotátuma, csak a 11. századra visszavezethető oklevelekben találjuk a *Lup(p)a* névalakot (1009: pécsi, 1055: tihanyi, 1061: zselicszentjakabi alapítólevél), minden későbbi névváltozat nyíltabb első szótagi magánhangzót (*a*-t vagy *á*-t) mutat. 2. A víznév és a földterület (esetleg település) neve ezekben az esetekben lehetett közös, ha ez nem is minden esetben dokumentálható. 3. A víz- és településnévi *Lup(p)a*, illetve a *Lap(p)a / Lápa* névalakok között diakrón kapcsolat feltételezhető. (Egy esetben még a *vápa* is felbukkan, ennek vizsgálata azonban más irányba visz, ezért mellőzzük.) 4. Amennyiben a *Lupa > Lapa (> Lápa)* alakok között szabályos diakrón hangváltozást tételezünk fel — amint már említettük —, kétségtelenül nehézséget jelent, hogy nem áll rendelkezésünkre forrásainkban első szótagi *o*-t tartalmazó névváltozat, a nevek egymásra vonatkozása azonban ennek ellenére kétségtelen. Elvben lehetséges, hogy a köztes alak hiánya egyszerűen forráshiány, bár ez az összes vonatkozó adat nagy száma miatt igencsak kétséges. Célszerűnek látszik inkább a szóalakot érintő közvetlen kapcsolatot, mintsem szabályos hangváltozások sorát (folyamatos nyíltabbá válást) feltételezni: a *lupa* mint *lapa ~ lápa* újraértelmesítéséről lehet szó. Ez a reszemantizáció (népetimológia) pedig egyaránt, akár egymástól függetlenül is érinthetett több délkelet-dunántúli *lupá*-t (esetleg többféle analógia szerepe lehet mögötte). 5. Az eddig elmondottak nyomán a következő diakrón megfeleltethetőség látszik kirajzolódni: *1009: *Lupa* > később *Lápa* (ill. *Vápa*); *1061: *Luppa* > 14. sz. *Lappa* (ma: *Lapai*). Kérdés azonban, hogy a Tihanyi alapítólevél szórványára vonatkozóan fellelhetők-e efféle adatok (1055: *lupa > ? Lapa ~ ? Lápa*). Az ismert forrásgyűjtemények nem tartalmaznak számunkra hasznosítható névalakokat.

7. Javaslat az alapítólevél *lupa* helyének azonosítására

HOFFMANN ISTVÁNnak a Tihanyi alapítólevél-beli leírás logikájára épített, megalapozott hipotézise szerint a *lupa* nevű helyet valahol a Balatonföldvár (esetleg szűkebben Balatonszemes) és Balatonlelle közötti térségben célszerű keresnünk. Szerencsés lenne olyan helyet találnunk, ahol domborzati stb. jellegét tekintve is alkalmasan elhelyezhető az alapítólevél-beli erdő- és földbirtok, körülötte három kaszálóval (a művelés formájának lehetséges változásával természetesen számolva).

7.1. A mindszenti pálos kolostor

A Balatontól 5 km-re, Balatonszemes szomszédságában, tőle DDK-i irányban az erdőben, egy forrás mellett állt egykor a pálosok 1323 előtt alapított, Mindenszentekről elnevezett kolostora. Amikor 1744-ben a magyar rendtartomány főnöke fölkereste *Mindszent* maradványait, a szentély és a sekrestyéhez csatlakozó torony még csaknem ép volt, és a klastrom falai is álltak embermagasságig. Ma már csak törmelékek találhatók az egykori kolostor és templom helyén (MKatLex. *Mindszent [Balatonszemes, Somogy vm.];* GUZSIK 2003: 87–8).

7.2. Az okleveles adatok tanúsága

A kolostor alapítása után adományként főként kaszálókat kapott (később szőlőt, malmot is), kis birtokai mind a szomszédos falvakban feküdtek: Viszen, Telekin és Rádon. A kolostort a törökök 1542-ben fölégették, oklevelei — köztük az említett adományozásokról tanúskodók is — mind elpusztultak.

Gyöngyösi Gergely azonban még 1520 körül — készülő pálos rendtörténetéhez — kivonatolta a fontosnak tűnő okleveleket (az anyagot talán még Zalánkeményi János és Dombrói Márk kezdték gyűjteni; vö. TARNAI 1984: 101–2), így jó néhány oklevéladat fönnmaradt. Néhány, számunkra releváns részlet:

1360: „Nicolaus, filius Petri, filii Barnabae, nobilis de Wyz [= Visz] vendidit huic [monasterio] pro 52 florensisi quoddam molendinum in *fluvio Lapa* decurrens, cum uno lapide molinari" (DAP. 1: 366), 1375: „Dese, filius Bedech legavit huic monasterio suam portionem in quodam fenili juxta *locum Lapachwyze* [? Lapacs-]" (DAP. 1: 366), 1377: „Nicolaus Petri de Wyz legavit (…) in dicta Wyz (…) pratum ibidem iuxta *fluvium Lapa* existens" (DAP. 1: 367), 1392: „dominium cuiusquam molendini in territorio possessionis Wyz et in *fluvio Lapa* existentis" (DAP. 1: 366), 1400: „in eadem Wyz (…) in *loco Lapa* vocato habiti" (DAP. 1: 367).

Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a *Lapa* név mind a vízfolyást, mind a mellette található területet jelölte. A *Lapa* néven említett folyóvíz a mai *Tetves-patak.* (Az egybevágó adatoktól eltérő 1375: *Lapachwyze* alak egy olyan oklevél adata, amely nem helyi illetőségű személy adományozását rögzíti.)

Ha azonosíthatjuk a TA. *lupa* helymegjelölését a későbbi pálos oklevelek *Lapa* víz- és területnevével, akkor a *lupa* névről feltételezhetjük, hogy (a másik két 11. századi oklevél adatához hasonlóan) elsődlegesen e területen is a vízfolyás neve lehetett. Ha igen, a Tetves-patakot jelölte, ez a korai név azonban nem maradt fönn. E területen tehát — eltérően a másik kettőtől — a legkorábbi fennmaradt adat a terület megnevezésére szolgált.

7.3. A mai helynevek tanúsága

Magának a pálos kolostornak a helyét (az erdőben) a következő mikrotoponimák jelölik ki: 1. Balatonszemes határában: *Lapi-lénia, Barátok, Barátoki, Barátok vágása* (SMFN. 175), vö. még *Barátok erdő* (MKFT.); 2. Teleki határában: *Ba-*

rátok, Szentes (a helyiek a Tihanyi apátság egykori birtokaként említik), *Szentes-tető, Kis-Szentes* (SMFN. 194); 3. Balatonőszöd határában: *Papok erdeje* (SMFN. 177, ezt azonban a helyi emlékezet az utolsó egyházi birtokos piaristákkal hozza összefüggésbe). A felsorolt mikrotoponimák összefüggő területet alkotnak, melynek a neve ma is: *Barátok* (Balaton), s mely az egykori pálos kolostor romjait veszi körül. Az oklevelekben szereplő malom helye is rekonstruálható, Visz északkeleti határában (ma Látrány külterülete): *Malomárok* (SMFN. 65).

Ha a vonatkozó (Balatonszemes, Rád, Visz, Teleki és Balatonőszöd között elterülő) területet összevetjük az EKFT. térképével, szépen kirajzolódik az erdő, körülötte (Balatonszemes, Rád és Visz felé) pedig a három tagban álló, a dombra felfutó művelhető földterület. A hely tehát földrajzilag is megfelel az alapítólevél leírásának.

7.4. Birtoktörténeti megfontolások

A fentiek alapján igen valószínűnek tűnik, hogy az alapítólevél *lupa* nevű birtoka valóban ezen a helyen lehetett. Ez az azonosítás birtoktörténetileg sem kizárt.

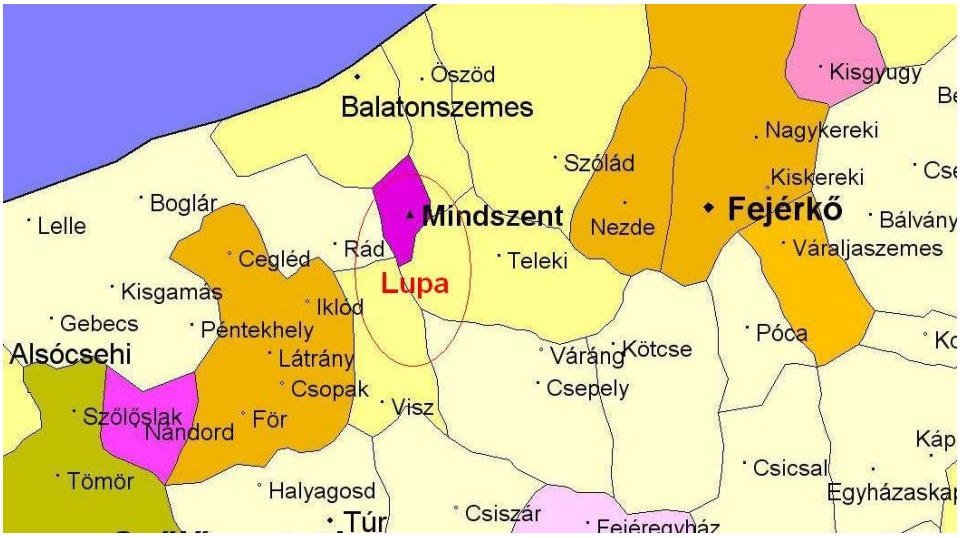
Az alapítólevélben kijelölt, elsősorban mezőgazdasági művelésre alkalmas terület megszervezett központja később, a birtok növekedésével a szomszédos Teleki lett, legalábbis az 1211-i Tihanyi összeírásból ez derül ki, melyet ugyanakkor még az 1267. évi pápai bulla is csupán *predium*-ként említ (PRT. 10: 526).

A 14. században a területet a Tihanyi apátság bérbe adta (ERDÉLYI 1908: 365). A gazdasági viszonyok, jelesül a birtok súlyának áttevődése Teleki területére, másfelől a bérbeadás ténye kedvezhetett az egyébként nem művelt erdő és (Telekiből nézve) az erdőn túli jelentéktelen kaszálók egy része átengedésének a pálosok számára, akiknek e törpebirtokát további apró területekkel, majd a malommal a közeli Visz nemesei gyarapították. A 14. századi bencés bérbeadás ugyanakkor Telekin rendezetlen viszonyokat teremtett, mely a 15. századra a birtoknak a nemesi és — a bencés mellett — egyéb egyházi érdekeltségek közötti felosztásához vezetett (vö. ERDÉLYI 1908: 365–75).

Azt, hogy az 1211-től a forrásokban is szereplő teleki birtok az alapítólevélbeli *lupa* megfelelője lehet, egy további közvetett bizonyítékkal is meg tudjuk támogatni. A Tihanyi összeírásban rögzített birtokok sorrendje olykor elég következetlen, még az is előfordul, hogy egy-egy birtok kétszer, két különböző oklevélbeli helyen szerepel *(Ozoufeu, Derecchey ~ Dercuche, Cheuz, Turch, Zamthou ~ Samthou).* A Balaton déli partján fekvő birtokok azonban az alapítólevélre emlékeztető módon következnek egymásra, csakhogy fordított sorrendben: *Boclar* (Balatonboglár), *Gamas* (Balatonboglás és Balatonlelle között), *Theluky* (Teleki), *Zamthou* (Szántód), *Thurkh* (Töreki, a TA.-beli *huluoodi*-nak, illetve a közvetlen szomszédságában határpontokkal megadott területnek megfelelő birtok). Ha feltételezzük, hogy a Szántód környéki, egymással szomszédos kis bir-

tokrészek (*koku zarma*, a *seku ueieze* és a révhez vezető út közötti nádasok és halászóhelyek, valamint a *putu uueieze* és *knez* közötti terület) *Szántó* néven egy birtoktestbe olvadtak (ezt okkal feltételezhetjük, hiszen a Tihanyi összeírás említi is e birtok részeként a *Choczorma* — azaz a TA.-beli *koku zarma* — nevű helyet), akkor a *Gamas* és *Zamthou* közti *Theluky* birtok a leírás logikája szerint is azonosítható *lupa*-val.

Kérdés még, hogy az erdőn túl fekvő Teleki központhoz tartozó birtok átnyúlhatott-e az erdő innenső felére, a Tetves-patak partjára lokalizált *lupa* nevű területre. Az említett 1429-es birtokfelosztás kapcsán a teleki birtok határleírásában szerepel Visz és Rád falu mint a teleki birtok határa (PRT. 10: 651, 652, 655; vö. ERDÉLYI 1908: 367). Mindkét falu a Tetves-patak partján fekszik, tehát a birtok dokumentálhatóan is átnyúlt az erdőn inneni területre. Nincs rá bizonyítékunk, de a feltételezett *Lupa* (később *Lapa*) víznév, illetve a vele érintkező terület neve (TA. *lupa*, később *Lapa*) alapján az alapítólevélbe foglalt egykori birtok központja minden bizonnyal nem az erdő közepén, a későbbi pálos kolostor helyén, hanem valahol a patak mellett (esetleg az egykori Rád falu környékén) állhatott.

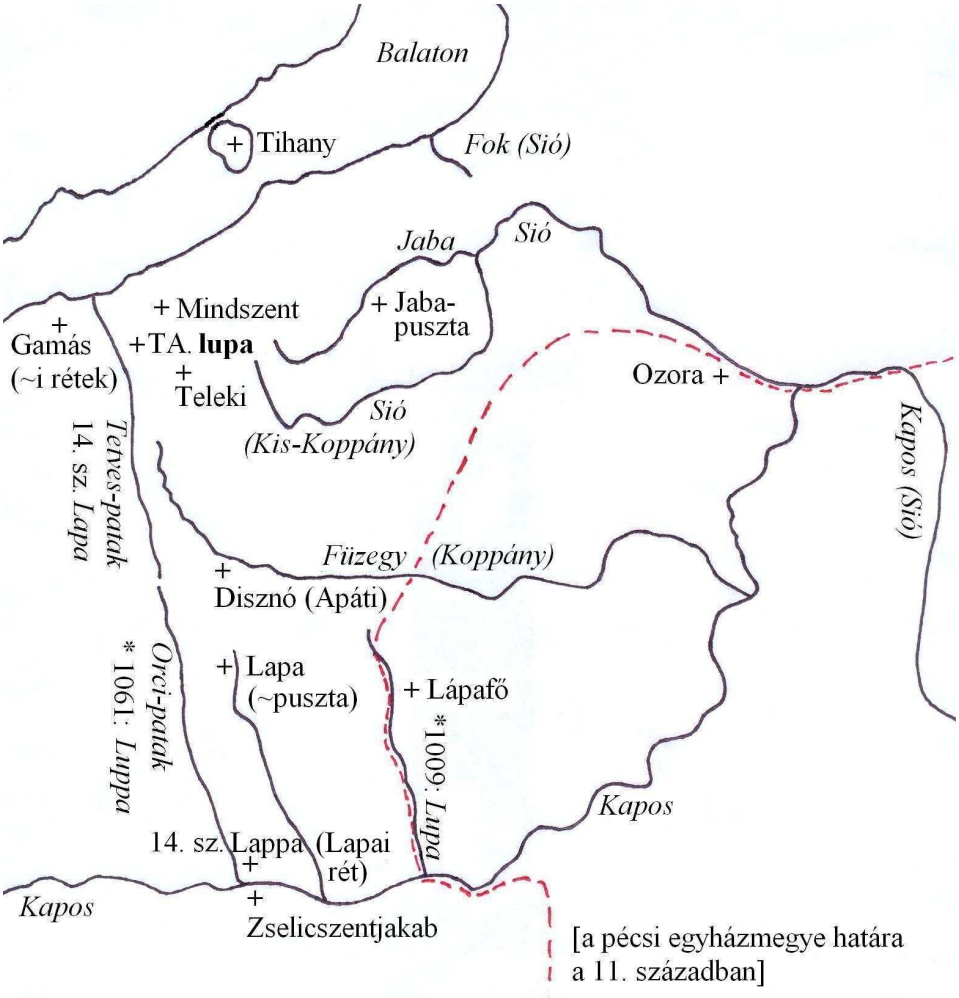
2. kép. *Az alapítólevél-beli* lupa *későközépkori birtoktérképen.*
(Forrás: ENGEL 2001.)

7.5. A vizsgált földrajzi nevekhez kapcsolódó két észrevétel

Figyelmet érdemlő adalékként kívánkozik a kérdéshez, hogy a 15. század eleji birtokfelosztást rögzítő oklevélben *Raad* (Rád) említése előtt egy *Zenauapaya* nevű völgy szerepel (1429: in valle *Zenauapaya*, PRT. 10: 652). A leírás elégtelen a hely egészen pontos azonosításához, azt azonban jelzi, hogy (a Tolna me-

gyei *Lupa* forrásvidékén fekvő *Vápafő* ~ *Lápafő* helynévvel párhuzamosan) e területen szintén felbukkan a *vápa* földrajzi köznév.

Hasonlóképpen figyelemre méltó, hogy a Balatonba torkolló Tetves-patak forrása mellett, Vádépuszta határában, a Vádéi-erdőben ered az Orci-patak, amely ellenkező irányba folyva a Kaposba ömlik, s amelynek a neve (a zselicszentjakabi alapítólevélben) hasonlóképpen *Luppa.* Nem lehetetlen tehát, hogy eredetileg, a 11. század közepén a Tetves-patak, majd folytatásaként az Orci-patak medrét végig, a Balatontól a Kaposig *Lupá*-nak (majd később *Lapá*-nak) nevezték.

3. kép. *Az alapítólevél* lupa *szórványának földrajzi azonosítása során felmerült fontosabb helynevek vízrajzi térképvázlaton.*

8. A *lupa* földrajzi név etimológiai vizsgálata

8.1. *Lupa* személynévi kapcsolatai

A *Lupa* személynév először — ismereteink szerint — a 16. század elején bukkan fel, férfinévként, Hunyad vármegyében: 1508: Valentinus de Maczesd, Jarwl (…), Elias, Stephanus, *Lupa*, Johannes, Iwan, Mykwl (DF. 29928); 1519: Jugafya *Lupa* (DF. 30551).

Későbbről női névként adatolható: 16. sz. vége–17. sz. eleje: „Dengelegi *Lupa* (…) Báthory Gáborral állott tilos viszonyban” (NAGY I. 1857–1868: III, 279; nevét PETRI *Luppa* alakban közli, 1901–1904: I, 229); 18. sz. első fele: „[Petrovay Farkas] első nejét, Papp *Lupát*, Szacsalról hozta (…). Második neje (…) Moldvából származott s ettől két leánya maradt: *Lupa* (…) és Mária” (PETROVAY 1897: 172).

Családnévként a 17. sz. elejétől adatolható: 1619: „jószágokat nyert Bethlen Gábortól *Lupa* Márton” (NAGY I. 1857–1868: VI, 514).

E személy- és családnév — névföldrajzát tekintve — végső soron román eredetű lehet, feltehetően a román *lup* ’farkas’ (< lat. *lupus* ’ua.’) szóval hozható összefüggésbe. Női névvé válásában szerepe lehetett a latin *lupus* ~ *lupa* ’nőstény farkas’ állatnévpárnak, tekintve, hogy a *Lupus* férfinév már az Árpád-kortól adatolható (ÁSz.). A személynév kései megjelenése, illetve legkorábbi előfordulásainak névföldrajzilag jól körülhatárolható volta kizárttá teszik kapcsolatát a 11. századi, dél-dunántúli *lupa* földrajzi nevekkel.

8.2. A *lupa* földrajzi köznév etimológiájának kísérlete

Tekintve, hogy már az ómagyar korban jelentéselhomályosulással számolhatunk, a *lupa* földrajzi köznévi jelentése és ezen keresztül etimológiája legföljebb valamiféle névreliktumból, illetve nagyon archaikus formákat őrző nyelvjárások nyelvi anyagából bontható ki.

Az ÚMTsz. Nyitra vidékéről (Nyitragerencsér) közöl egyetlen adatot: *lúpa* ’völgy, bemélyedés a földeken’. Az e szóval való összevethetőséget HOFFMANN ISTVÁN sem tartja kizártnak, ám — véleménye szerint — az egyetlen, illetve a Balatontól távoli előfordulás ennek valószínűségét nagymértékben csökkenti (2010: 94). Érdemes ugyanakkor azt a szempontot is megfontolni, hogy éppen a nyelvhatáron vagyunk, ahol — a peremnyelvjárásokra jellemzően — nagyobb eséllyel őrződhetnek meg archaikusabb nyelvi elemek.

VÖRÖS OTTÓ *lupa* szavunkat az Ipoly torkolata mellett jegyezte fel: „[a *lupa*] név Helembán lapos területet jelöl”, majd a nyitragerencséri adatot is idézve így fogalmaz: „Abban biztosak lehetünk, hogy valamilyen völgy jelentésű, de legalábbis a domborzatot megnevező földrajzi köznévről van szó” (2005: 120). Végül óvatosan az etimológia felé is nyit: „az adatok földrajzi elterjedése alapján egy régi szláv eredetű jövevényszót sejthetünk” mögötte (i. h.). Ezzel csatlakozik KRISTÓ véleményéhez, aki — bár bizonyító adatok és érvek támogatása nélkül

(vö. HOFFMANN 2010: 94) — az alapítólevél *lupa* helynevére vonatkozóan szintén szláv eredetet feltételez (KRISTÓ 2000: 23).

Ha a dunántúli 11. századi adatok valóban ide vonhatók, akkor a mai elterjedtséget csupán reliktum jellegűnek tekinthetjük, ennélfogva e néhány nyelvjárási adat (nem kizárt, hogy egy átfogó felvidéki helynévgyűjtés esetleg továbbiakkal gyarapíthatná e szerény dokumentáltságot) nyelvföldrajzi vonatkozásából nem feltétlenül következtethetünk nyelvi eredetére.

Mindazonáltal a leginkább valószínűként mégis a szláv nyelvi kapcsolatok foghatók gyanúba. A közszói eredetű szláv névadásra több korai helynevünk mutat: *Balaton, -grád* utótagú településneveink stb. Alaktanilag a szó végi *-a* erősítheti a szláv eredetet. A vonatkozó etimológiai kutatásoknak a *lupa* szóalakot eddig nem sikerült a szláv nyelvi adatokkal kapcsolatba hozniuk. Az alábbiakban erre teszünk kísérletet.

Létezik egy régi szerb személynév, amely azonban csak accusativusban van dokumentálva *(Lupъpa),* ezért nominativusa bizonytalan (RHSJ. 6: 227, *Lupo* alatt felvéve), a függő eset pedig feltehetően nem lehet alapja egy esetleges személynévi eredetű névadásnak.

Egy elképzelhető etimológiát kínál azonban a régi szerb *lupa* főnév, melynek jelentése ’üt(öget)és, kopogás; lüktetés; zörgés, zörej’ (RHSJ. 6: 219, *Lupa;* vö. még: i. h. *2. Lup, Lupańe*).[1] E szerb főnév igei származéka egyébiránt kimutatható nyelvjárási szókincsünkből is: *ēlúpál* (a gyűjtőhely feltüntetése nélkül; vö. még *möglupol,* Kiskunhalas) ’elver, eldönget’ jelentésben (BEKE 1935: 106). Minthogy a *lupa* földrajzi köznévre vonatkozóan — erre korábban többször is utaltunk — a víznévi jelentés vélhető elsődlegesnek, talán nem teljesen elképzelhetetlen, hogy e régi déli szláv szó metonimikus kapcsolat (a vízfolyás által keltett hang) eredményeként válhatott folyóvizek nevévé (vö. pl. m. *csenge, cserged, csergő, csorgó, csörgeteg, kuruttyó, sugatag, zúgó*). Mindazonáltal közvetlen magyar hangutánzói eredete sem kizárható (vö. nyj. *ēlúpál, möglupol, lapogat* stb.), ez esetben az átvétel fordított irányú lehet, a szó végi *-a* pedig a folyamatos melléknévi igenév képzőjeként értelmezhető.

A kérdés természetesen még további kutatásokat igényel, de az mindenesetre szinte biztosan állítható, hogy számolhatunk egy *lupa* történeti és népnyelvi lexémával földrajzi köznévi használatban ’folyóvíz, illetve annak (kisebb völgy- vagy bemélyedésszerű) árka’, továbbá ’ilyen medrű folyóvíz mellett elterülő sík terület’ jelentésben.

[1] Ezúton is szeretnék köszönetet mondani ZOLTÁN ANDRÁSnak a szláv nyelvi vonatkozások feltárásában nyújtott segítségéért.

Irodalom

A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.

ÁrpOkl. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Árpád-kori oklevelek.* Bp., 1997.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

Balaton = *Balaton turistatérképe. Balatoni kerékpárút.* Turistatérképek 41. Bp., é. n.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.

BÁRTH M. JÁNOS (2010), *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése. Névföldrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában.* Doktori értekezés. Kézirat. ELTE, Bp.

BEKE ÖDÖN (1935), Újabb tájszómagyarázatok. *Nyr.* 64: 105–7.

BENKŐ LORÁND (1947), Víz- és helyneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.

BENKŐ LORÁND (1953), *A magyar ly hang története.* Nyelvtudományi Értekezések 1. sz. Bp.

CDH. = *Collectio Diplomatica Hungarica.* A Középkori Magyarország Levéltári Forrásainak Adatbázisa. http://mol.arcanum.hu.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

CSÁNKI DEZSŐ szerk. (1914), *Somogy vármegye.* Magyarország vármegyéi és városai 18. Bp.

DAP. = *Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány monostorai 1–3.* Anyagát gyűjtötte GYÉRESSY BÉLA ÁGOSTON, a bevezetést és a fejezetek előszavát írta HERVAY FERENC LEVENTE. A MTA Művészettörténeti kutatócsoportjának forráskiadványai 10., 13–14. sz. Kézirat. MTA, Bp., 1975–78.

DF. = Diplomatikai Fényképgyűjtemény, l. CDH.

DL. = Diplomatikai Levéltár, l. CDH.

DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

ENGEL PÁL szerk. (2001), *Magyarország a középkor végén.* CD–ROM. MTA Történettudományi Intézet. Bp.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (1906), *A tihanyi apátság kritikus oklevelei. Székfoglaló értekezés.* Értekezések a történeti tudományok köréből 21/3. sz. Bp.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (1908), *A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701.* A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 10. Bp.

ÉRSZEGI GÉZA (1993), A tihanyi alapítólevél (latin szöveg és fordítás). In: *A tihanyi alapítólevél.* Szerk. SZ. FARKAS ARANKA. Veszprém. 1–4.

ÉRSZEGI GÉZA (2004), A tihanyi alapítólevél (latin szöveg és fordítás). In: *A tihanyi alapítólevél.* Szerk. ÉRSZEGI GÉZA. Második, bővített kiadás. Tihany. 1–4.

Észak-Somogy = *Észak-Somogy turistatérképe.* Turistatérképek 12. Bp, 1999.
F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
GUZSIK TAMÁS (2003), *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon.* Bp.
Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
GYŐRFFY ERZSÉBET (2009), A többnevűség és a szakasznevek folyóvízneveink körében. *HT.* 4: 105–13.
GYÖRFFY GYÖRGY (1956), A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.* Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 407–15.
H. = *Hazai okmánytár I–V.* Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHELY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII.* Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.
HKFT. = *Harmadik katonai felmérés 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.
HOFFMANN István (2008), A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. *HT.* 3: 9–27.
HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.
KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
KNIEZSA ISTVÁN (1940), A szókezdő *lju-* magyar megfelelései. *MNy.* 36: 19–22.
KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
LÁNYI KÁROLY–KNAUZ NÁNDOR (1866–1869), *Lányi Károly magyar egyháztörténelme.* Átdolgozta KNAUZ NÁNDOR *1. 889–1526, 2. 1526–1848.* Esztergom.
LexLoc. = *Lexicon Locorum Regni Hungariae Populosorum anno 1773 Officiose Confectum.* Bp., 1920.
MKatLex. = *Magyar Katolikus Lexikon 1–.* Főszerk. DIÓS ISTVÁN. Bp., 1993–.
MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország.* Bp.
MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2.* Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. *3.* Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.
MIKOS JÓZSEF (1935), *A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. MNy.* 31: 152–67, 243–58, 288–308.
MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.
MOÓR ELEMÉR (1944), Koppány. *MNy.* 40: 302–4.
NAGY IVÁN (1857–1868), *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal 1–13.* Pest.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

ÓmOlv. = *Ó-magyar olvasókönyv.* Szerk. JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ. Pécs, 1929.

ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig 1–2.* Bp.

PETRI MÓR (1901–1904), *Szilágy megye monográfiája 1–6.* Zilah.

PETROVAY GYÖRGY (1897), A Dolhai és Petrovai Petrovayak története 1450-től napjainkig. (Harmadik és befejező közlemény, 16 címerrajzzal.) *Turul* 1897: 171–87.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

RHSJ. = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i umjetnosti 1–.* Zagreb, 1880–. *Dio 6.* Obradili BUDMANI, P.–MARETIĆ, T. Zagreb, 1904–1910.

SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.

SZABÓ DÉNES (1936), A dömösi prépostság adománylevele. *MNy.* 32: 54–7, 130–5, 203–6.

SZABÓ DÉNES (1937), A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *MNy.* 33: 99–109.

SZABÓ DÉNES (1944), *Koppány.* Személy- és vízneveink viszonya. *MNy.* 40: 186–93.

SZABÓ DÉNES (1954), *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza.* MNyTK. 85. sz. Bp.

SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Bp.

SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK.* 25: 129–67.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen. 21–41.

TARNAI ANDOR (1984), *„A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Bp.

TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.

TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.

VÖRÖS OTTÓ (2005), Néhány ritka tájszavunk szóföldrajzához. In: *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai.* Szerk. VÖRÖS FERENC. MNyTK. 224. sz. Bp.–Nyitra–Somorja. 119–22.

WERTNER MÓR (1902–1903), Megjegyzések a magyar nemzetségek a XIV. század közepéig czimü munkára. *Turul* 1902: 23–36, 60–72, 128–39; 1903: 125–33, 171–7.

WERTNER MÓR (1901), „Bocoloza” és „Curnisso”. *Turul* 1902: 87–8.

Z. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHELY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.
ZELLIGER ERZSÉBET (2005), *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.

Kovács Éva

A Tihanyi összeírás filológiai kérdései*

1. Az 1211-es Tihanyi összeírás nemcsak gazdag névanyaga miatt bír kiemelkedő jelentőséggel, hanem azért is, mert a közel egykorú, részben azonos célú, részben azonos területre vonatkozó különböző oklevelek névanyagával való összevetésre is kiváló lehetőségeket ad. Mindezek mellett e nyelvemlékünk filológiai jelentőségéről sem szabad elfeledkeznünk, hiszen vizsgálatának sajátos lehetőséget biztosít az a körülmény, hogy a hitelesített példány mellett az oklevél fogalmazványa ugyancsak fennmaradt. E speciális filológiai helyzet miatt pedig alkalmunk nyílik a fogalmazvány és a hitelesített oklevél közötti hasonlóságok és különbségek felfedésére, s ezáltal általánosabban a korabeli oklevelezési gyakorlat eljárásmódjainak feltárására is.

2.1. Egy oklevél — mint meghatározott szabályok szerint kiállított jogbiztosító irat (vö. SOLYMOSI 2006: 153) — összetett jogi procedúra során jött létre, ezért elkészítése hosszú és bonyolult folyamat volt (vö. HOFFMANN 2009: 19). Az adománylevelek esetében az adományozó vagy az összeíratást elrendelő megbízottja a helyszínen megvizsgálta és írásban rögzítette a birtokkal kapcsolatos körülményeket (a birtok kiterjedését, a határait, az ottani javakat stb.). Nagyszámú adományozott birtok esetében feltételezhető, hogy nem ugyanazok a hivatalos személyek jártak a különböző helyszíneken, és készítettek feljegyzéseket. Ezt szinte bizonyosra vehetjük a 37 birtokot felsoroló Tihanyi összeírás esetében is. Ennek eredményeképpen pedig különböző eredetű és feltehetően nem azonos minőségű feljegyzések és ismeretek alapján állította össze a fogalmazó az oklevél elsődleges fogalmazványát (vö. HOFFMANN 2010: 17). Mindezek mellett a fogalmazvány elkészítéséhez az ezzel foglalkozó tisztviselőknek különböző segédkönyvek, mintaokleveleket tartalmazó gyűjtemények álltak rendelkezésükre, amelyek korábbi ügyekben kibocsátott oklevelek formuláit tartalmazták, ezzel mintegy megtakarítva az újrafogalmazás munkáját. Néhány esetben régebben kibocsátott, hasonló tárgyú okleveleket is felhasználtak egy-egy diploma elkészítésekor (SZENTPÉTERY 1930: 25, ÉRSZEGI 1998: 41).

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

A tihanyi apátság 1211. május 29-ére datált birtokösszeírása nem adománylevél, hanem összeírás: a leggyakoribb adóösszeírásoktól, valamint dézsmajegyzékektől eltérően (vö. ESZENYI 2000: 23–4) határvonal-leírásokat, valamint helységenként és foglalkozásonként szolganép-felsorolásokat is tartalmaz. II. Endre király *Uros* pannonhalmi apát kérésére *Thomas* kancellárral és *Poth* nádorispánnal összeíratja a tihanyi apátság birtokait, népeit, és az 1055-ös alapítólevélben rögzített, azóta elavult határleírásokat új formában megerősíti (vö. PRT. 10: 20, GÁCSER 1941: 3, SZABÓ D. 1959: 18–9). Joggal számolhatunk tehát az 1211. évi birtokösszeírás kapcsán azzal, hogy az összeírás fogalmazója, vagyis az elsődleges fogalmazvány készítője a tihanyi apátság 1055. évi alapítólevelét is használta munkája során. Ezek az oklevelek ugyanis egyazon intézményhez, a tihanyi apátsághoz kapcsolódnak, és helyesírásuk, valamint helynévhasználatuk között igen sok hasonlóság mutatkozik meg (ehhez lásd KNIEZSA 1952: 28, HOFFMANN 2007: 356, 2009: 19, KOVÁCS É. 2011: 56–7), noha nyilvánvalóak az eltérések is: míg például az 1055-ös alapítólevél a királyi udvarban (vö. HOFFMANN 2010: 17), addig az 1211. évi összeírás a tihanyi apátságban (vö. KNIEZSA 1952: 28) készült.

2.2. ÉRSZEGI GÉZA utalt a korábbiakban arra, hogy a fogalmazványok terjedelmüket tekintve két típusba sorolhatók: lehetnek rövidek — amelyek csak a készítendő oklevél lényeges részeit foglalják magukba —, illetve teljes fogalmazványról is beszélhetünk, amelyek teljes egészében tartalmazzák a majdan hitelesítendő oklevél szövegét (1998: 41). Az 1211-es birtokösszeírás fogalmazványának szövege hiányosabb, rövidebb, mivel a hitelesített oklevél bevezetésének királyi intézkedésekkel kapcsolatos részeit, a befejezést, valamint az oklevelek szokásos formai részeit vagy csak röviden, vagy egyáltalán nem is jelzi. A birtokok, határaik és népeik felsorolásában azonban teljességre törekszik, és kiegészítéseket, pótlásokat told a sorok fölé. Ezek a pótlások a hitelesített példányban többnyire már a rendes sorokban szerepelnek (vö. ERDÉLYI 1904: 390).

Az oklevelek megírását nem mindig az a személy végezte, aki megfogalmazta az oklevelet (SZENTPÉTERY 1930: 26). Az 1211. évi tihanyi birtokösszeírással kapcsolatban a kutatók véleménye eltér abban a tekintetben, hogy a megpecsételt oklevél és a fogalmazvány ugyanattól a szerzőtől származik-e. SZENTPÉTERY IMRE szerint a két példány ugyanazon kéz írása (1923: 85). GÁCSER IMRE ugyanakkor ezt nem tartja valószínűnek, mert a fogalmazvány helyesírása gondosabb és következetesebb. Szerinte a nem hitelesített változatot *Turkh* helység népeinek összeírásáig (PRT. 10: 515) ugyanaz, de a megpecsételt oklevél írójától eltérő kéz írta. *Turkh* népeinek összeírása azonban élesen különbözik az előző részekétől, az utána következő rész pedig nagyon hasonlít az első kéz írásához, így nehéz eldönteni, hogy az első kéztől származik-e vagy egy harmadiktól (GÁCSER 1941: 3–4). GÁCSER IMRE és SZABÓ DÉNES — egyetértve JAKUBOVICH EMILlel és PAIS DEZSŐvel — valószínűnek tartja, hogy a hitelesített oklevelet a fogal-

mazványról diktálás után írták le, mivel a két példány helyesírása sok esetben eltér egymástól (vö. JAKUBOVICH–PAIS 1929: 73, GÁCSER 1941: 4–35, SZABÓ D. 1959: 19). Ezekre az eltérésekre a későbbiekben részletesen is kitérek.

3. A tihanyi oklevelek egyik legjobb ismerője, ERDÉLYI LÁSZLÓ véleménye szerint a két példány közül a helyes szöveget csaknem mindig a fogalmazvány adja, azaz hibák inkább a hitelesített példányban vannak. ERDÉLYI hibát vél felfedezni az egyes határleírásokban szereplő helynevek írásában éppúgy, mint a személynevek eltérő rögzítésében (pl. betűkihagyás, betűcsere, szótagkettőzés stb. típusú hibákra utal) (1904: 390–1).

Jelen tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a birtokösszeírás két példánya közül a helyes szöveget valóban többnyire a fogalmazvány tartalmazza-e, ahogyan ERDÉLYI is állította, illetve ha ez az állítás tartható, akkor ez pontosan miben nyilvánul meg. Emellett vizsgálom azt is, hogy milyen érvek, tények igazolhatják egy-egy szövegrészlet helyességét.

A birtokösszeírás két példányában előforduló hely- és személynevek lejegyzésében többféle tekintetben figyelhetünk meg eltéréseket, ezeket elsősorban az azonos tulajdonnevek eltérő írásmódjában érhetjük tetten. Tanulmányomban főképpen a két példány helyneveiben megmutatkozó típuskülönbségekre térek ki, de megfigyeléseimet igyekszem a személynévi anyagnak, illetve ahol ez szükséges, a latin befogadó szövegkörnyezetnek a vizsgálatával is alátámasztani.

Az oklevél hitelesített példányában és fogalmazványában 125–127 különböző helynév szerepel,[1] s emellett a hitelesített példány utolsó bekezdésében az oklevelet aláíró egyházi és világi méltóságok nevei mellett 15 latinizáló formában szereplő helynév (pl. *Agriensem, Bychoriensem, Strigoniensi, Vesprimiensis ~ Vesprimiensem* stb., PRT. 10: 516–7) is található, amelyeket azonban nem vonok be a vizsgálatba, mivel ez a rész a fogalmazványból hiányzik. Így a helynevek mintegy negyede, összesen 37 név a fogalmazványétól eltérő alakban szerepel a megpecsételt oklevélben. Az eltéréseket az alábbi típusok szerint kívánom bemutatni:

1. Elsőként a pusztán helyesírási kérdéseket veszem sorra.

2. Az eltérések második típusában azokat a hangjelölési-helyesírási különbségeket vizsgálom, amelyek mögött kiejtésbeli-hangzásbeli eltérések is feltételezhetők, ahol tehát a variánsok akár hangalaki ingadozást is jelölhetnek.

3. A fogalmazvány és a hitelesített példány azonos objektumot jelölő helynevei között olykor nem csupán helyesírási, hanem morfológiai eltérésekre is bukkanhatunk.

[1] Az összeírásban vannak olyan helynévi szórványok, amelyek azonos helyre vonatkoznak. A négy *Szőlős* említésről azonban például nem dönthető el egyértelműen, hogy két, három vagy esetleg négy különböző települést jelölnek-e az egyes előfordulások (erről részletesebben lásd KOVÁCS É. 2010), ezért aztán nem tudjuk pontosan megadni az oklevélben szereplő helynevek számát sem.

4. És végül szólnunk kell a két példánynak a latin megszövegezést érintő különbségeiről is.

3.1. Pusztán helyesírási különbségek. — A helyesírás tekintetében szembetűnő sajátossága az összeírásnak, hogy a fogalmazvány *c, k* és *t* jelét a hitelesített példányban többnyire *ch*-ra, *kh*-ra, valamint *th*-ra módosították (vö. GÁCSER 1941: 7, 9, 12). Mind a helynevekben, mind a személynevekben megfigyelhető ez a helyesírási jellegzetesség:[2] például a fg.[3] *Biccaci* ~ hp. *Bychachi* (PRT. 10: 513), fg. *Betcu* ~ hp. *Bethcu* (PRT. 10: 514), fg. *Zamtou* ~ hp. *Zamthou* (PRT. 10: 514), fg. *Turk* ~ hp. *Thurkh*, fg. *Turc* ~ hp. *Turch* (PRT. 10: 515, 516), fg. *Cogzorma* ~ hp. *Choczorma* (PRT. 10: 516), fg. *Hodut* ~ hp. *Hoduth* (PRT. 10: 516) és talán a fg. *Cohache* ~ hp. *Choache*[4] (PRT. 10: 509), fg. *Araci* ~ hp. *Aarach* (PRT. 10: 506) helynevek; valamint a fg. *Tocorou* ~ hp. *Thocorou* (PRT. 10: 504), fg. *Toma* ~ hp. *Thoma* (PRT. 10: 506, 514), fg. *Cet* ~ hp. *Chet* (PRT. 10: 503, 514), fg. *Ceke* ~ hp. *Cheke* (PRT. 10: 508), fg. *Bece* ~ hp. *Beche* (PRT. 10: 515) stb. személynevek illusztrálják a jelenséget.

Az összeírás fogalmazványában és hitelesített példányában a [k] hangnak többféle jelét is megtalálhatjuk: *k* (*Kereczeg*, PRT. 10: 509, hp. *Theluky*, PRT. 10: 514, fg. *Turk*, PRT. 10: 515, fg. *Keurus*, PRT. 10: 516; *Karasun*, PRT. 10: 515 stb.), *c* (*Cuest*, PRT. 10: 504, 508, *Colon*, PRT. 10: 508–9, *Cucen Hereh*, PRT. 10: 509, *Saca*, PRT. 10: 510 stb.), *q(u)* (hp. *Queurus*, PRT. 10: 516), valamint *kh* (hp. *Thurkh*, PRT. 10: 515), illetve *ch* (*Michola*, PRT. 10: 508, hp. *Choczorma*, PRT. 10: 516). A fenti példák is világosan jelzik, hogy a *k* és *c* betűk használatában nem mutatkozik meg az a korábban kialakult szabályszerűség, miszerint a [k] hangot palatálisok előtt a *k*, míg minden más helyzetben a *c* betű jelöli (vö. KNIEZSA 1952: 20, 30).

A [c] és a [cs] hangok oklevélbeli előfordulásait szemlélve azt állapíthatjuk meg, hogy míg a 11. században e hangok gyakori jele a *c* betű volt, addig a 13. században a kétjegyű betűk előtérbe kerülésével a *ch* betűvel való jelölésmód dominált (KNIEZSA 1952: 15, 39).

Ezek alapján pedig akár azt a benyomásunkat is megfogalmazhatjuk, hogy a fogalmazványbeli tulajdonnevek írásmódja régebbi, 11. századi helyesírási gya-

[2] A birtokösszeírás fogalmazványának és hitelesített példányának szövegét, valamint a hely- és személyneveket ERDÉLYI LÁSZLÓ szövegkiadása alapján (PRT. 10: 502–17) idézem.

[3] Az oklevél fogalmazványát az *fg.*, a hitelesített példányt pedig a *hp.* rövidítéssel jelölöm. Amikor a tulajdonnévi előfordulások ugyanabban a formában szerepelnek az összeírás mindkét példányában, akkor egyik rövidítést sem használom az adott névadat előtt.

[4] Az összeírásban háromszor fordul elő, hogy a fogalmazványbeli helynevek igen ritka *ch*, illetve *th* betűkapcsolatai között egy magánhangzó is található, vö. még fg. *Zegtehlegu* ~ hp. *Zegthelegu* (PRT. 10: 511), fg. *Tehluki* ~ hp. *Theluky* (PRT. 10: 514). Ezekben az esetekben valószínűleg a fogalmazati példány készítőjének tévesztésével számolhatunk.

korlattal mutat rokonságot (vö. GÁCSER 1941: 33–4). Noha efféle kronológiai megoszlást a helyesírás-történet a [k], illetve a [t] jelölése kapcsán nem mutat, az kétségtelen, hogy a *kh*-s, *th*-s írásmód másodlagosan jelentkezik az egy mássalhangzós jelöléssel szemben. Tekintve, hogy a Tihanyi alapítólevél helyesírásában hasonló jegyeket figyelhetünk meg (tehát a *c, k, t* jelek használatát a *ch, kh, th*-val szemben, pl. *turku,*[5] *mortis, zakadat, aruk,* stb; vö. SZENTGYÖRGYI 2010: 24, 26), mint amit a fogalmazvány hangjelölésében tapasztalhatunk, elképzelhetőnek tartom, hogy az 1211-es Tihanyi összeírás fogalmazványának lejegyzőjét a talán éppen előtte fekvő alapítólevél írásmódja befolyásolhatta. És emellett aztán az sem lehetetlen, hogy a hitelesített példány rögzítője ezt követően viszont már inkább a saját korának helyesírási „normájához" igazodva írta le a neveket. Ez utóbbi feltevést az az oklevelezési gyakorlatban jellemző tudatos törekvés is támogathatja, miszerint az oklevélírók gyakran az adott korban kialakult írásnormát követve rögzítik a tulajdonneveket. Ezt figyelhetjük meg például Anonymus gesztájában, amikor a szerző tudatosan *ö*-ző formában említi a hely- és személyneveket (vö. BENKŐ 2003: 159–60).

A *h* ugyanakkor nemcsak mássalhangzók után, hanem gyakran magánhangzókat követően, főként a szóvégi *e* után is feltűnik. GÁCSER IMRE a *h* szerepét és az *-eh* hangértékét vizsgálva megállapította (1941: 25–7), hogy ez sok esetben az *-ő* deverbális névszóképző -γ előzménye (pl. *Quereh* [kéreγ], PRT. 10: 512), illetve a finnugor *-eγ* kicsinyítő képző fejleménye (fg. *Feketeh* ~ hp. *Feketeu,* PRT. 10: 509; fg. *Beneh* ~ hp. *Bene,* PRT. 10: 515), de nagyon gyakran csupán helyesírási sajátosságként jelentkezik (fg. *Belenh* ~ hp. *Belen,* PRT. 10: 507; fg. *Sebus Gueldegueh* ~ hp. *Gueldeguh,* PRT. 10: 509; fg. *Endereh* ~ hp. *Endreh,* PRT. 10: 514). A példák is világosan mutatják, hogy elsősorban a fogalmazványbeli alakok tartalmazzák az *-eh* betűkapcsolatot.

Az összeírás hely- és személyneveiben mind palatális, mind veláris magánhangzók előtt gyakran előfordul szókezdő hangérték nélküli *h* betű is, ami főként ugyancsak a fogalmazványban figyelhető meg: a(z) *Hugoron*[6] (PRT. 10: 509), *Horozcueh* (PRT. 10: 516) helynevekben, valamint fg. *Helia* ~ hp. *Elia* (PRT. 10: 507), fg. *Hisou* ~ hp. *Ysou* (PRT. 10: 510), fg. *Hunoca* ~ hp. *Vnoca* (PRT. 10: 512), fg. *Hayanduc* ~ hp. *Ayanduc* (PRT. 10: 513) stb. személynevekben.

[5] A Tihanyi alapítólevél helyneveit SZENTGYÖRGYI RUDOLF szövegkiadása alapján (2010: 21–32) idézem.

[6] Nagy valószínűséggel ezzel a(z) *Hugoron*-nal hozható összefüggésbe az 1055. évi alapítólevélben a Kolon tó körüli birtok leírásának kezdetén megjelenő *u[gr]in baluuana* helynévi szórvány *u[gr]in* előtagja, valamint az Izsák északi határszélén az újabb korban feltűnő *Ugri szőlő* név első névrésze (vö. HOFFMANN 2010: 175–6).

Az [i] hang jelölését tekintve az összeírás két példányának helyesírásában szintén következetes eltéréseket figyelhetünk meg. A fogalmazvány az [i] hangot *i*-vel, a hitelesített oklevél pedig *y*-nal jelöli: fg. *Beseneui-tu* ~ hp. *Beseneytu* (PRT. 10: 511), fg. *Bicaci* ~ hp. *Bychachi* (PRT. 10: 512), fg. *Tehluki* ~ hp. *Theluky* (PRT. 10: 514), fg. *Somardi* ~ hp. *Somardy* (PRT. 10: 516), fg. *Bolatin* ~ hp. *Bolotyn* (PRT. 10: 516) helynevek, fg. *Sike* ~ hp. *Syke* (PRT. 10: 507), fg. *Cima* ~ hp. *Chyma* (PRT. 10: 510), fg. *Simian* ~ hp. *Symien* (PRT. 10: 513) stb. személynevek. Az *i* és *y* betűk váltakozása az [i] hang jelölésében a korszakban teljesen általános volt (vö. BÁRCZI 1951: 128, KNIEZSA 1952: 17, 30). KNIEZSA ISTVÁN azonban hangsúlyozza, hogy a 11. században az [i] hangot elsősorban *i*-vel jelölték, és csak ritkábban fordult elő jelölésében az *y*, amely a 13. században került többségbe (1952: 15, 39). Ezek alapján pedig ismét csak megerősödni látszik az a korábban fölvetett elképzelésünk, hogy tudniillik a fogalmazványbeli tulajdonnevek írásmódja a régebbi, 11. századi helyesírással, konkrétabban a Tihanyi alapítólevél helyesírásával mutat rokonságot. Az [i] hangnak ugyanis az 1055. évi alapítólevélben szintén *i*-vel való jelölését találjuk (vö. *tichon, zilu kut, keuris tue, ziget zadu, gisnav* stb.; SZENTGYÖRGYI 2010: 23, 24, 25). Ez pedig talán újabb érvként szolgálhat amellett, hogy az összeírás fogalmazványában a Tihanyi alapítólevél írásmódjának a hatása közvetlenül is érvényesülhetett.

Ennek a feltevésnek az igazolására célszerű annak a 21 helynévi szórványnak az írásmódját külön is megvizsgálnunk, amely mind az összeírásban, mind pedig az alapítólevélben is szerepel: *Báb* (1055: *babu humca,* 1211: ad sabulum *Bab*), *Balaton* (1055: *balatin ~ bolatin,* 1211: fg. *Bolotin ~ Balatin ~ Bolatin ~ Bolotyn* ~ hp. *Bolotin ~ Balatin ~ Bolotun ~ Bolotyn*), *Bálvány(os)* (1055: *baluuan,* 1211: *Balanus*), *Fadd* (1055: *fotudi,* 1211: *Fotud*), *Fertő* (1055: *(harmu) ferteu,* 1211: *Ferteu*), *Fok* (1055: *fuk,* 1211: *Foc*), *Füzegy* (1055: *fizeg ~ fyzeg,* 1211: *Fuzegy*), *Gamás* (1055: *gamas,* 1211: fg. *Gomas ~ Gamas* ~ hp. *Gamas ~ Gomas*), *Hadút* (1055: *hodu utu,* 1211: *Hodut*), *Kok szarmja* (1055: *koku zarma,* 1211: fg. *Cogzorma* ~ hp. *Choczorma*), *Kolon* (1055: *culun,* 1211: *Colun ~ Colon*), *Kőrös* (1055: *keuris (tue),* 1211: fg. *Keurus* ~ hp. *Queurus*), *Kövesd* (1055: *cuesti,* 1211: *Cuest*), *Martos* (1055: *mortis,* 1211: *Mortus*), *Petra* (1055: *petra,* 1211: *Petra*), *Ravaszlyuk* (1055: *ruuoz licu,* 1211: fg. *Rouozlicou* ~ hp. *Ruozlicou*), *Somogy* (1055: *sumig,* 1211: *Simigiensis*), a Kolon tó környéki *Szakadat* (1055: *zakadat,* 1211: *Zacadat*), *Tihany* (1055: *tichon,* 1211: *Thichon ~ Tychon*), *Tolna* (1055: *thelena,* 1211: *Talana ~ Tollona*), *Türk* (1055: *turku,* 1211: fg. *Turk ~ Turc* ~ hp. *Thurkh ~ Turch*). E névformák összevetése alapján megállapíthatjuk, hogy ezek betűhív adatai nagyon hasonlóak vagy teljesen megegyeznek a két oklevélben, különbséget főként a zártsági fok és a tővégi magánhangzó megléte tekintetében mutatnak csupán, de ilyen eltérések az azonos oklevélbeli többszöri említés során is előfordulnak. Ahol az összeírásban a fogalmazványbeli névemlítés írásmódját tekintve eltér a hiteles példány megfelelő

adatától, ott az alapítólevél írásmódjához mindig a fogalmazványbeli alak áll közelebb (ld. például *Kőrös* és *Türk* említéseit). A helynévi szórványok hasonló alakban való rögzítése mellett a két oklevél közti kapcsolatot az összeírás szó szerint átvett alapítólevél-beli szövegrészei is bizonyítják: ezt láthatjuk például a tihanyi birtoktest leírásakor (vö. SZENTGYÖRGYI 2010: 23–4, PRT. 10: 503).[7]

Az összeírás fogalmazványában és hitelesített példányában a [g] hangnak több jelét is megfigyelhetjük: a korszakban is általánosan használt *g* mellett (*Zegen,* PRT. 10: 506, 507, 510, 512, 513, *Zolgat,* PRT. 10: 508 stb.) a *c* (*Zolcad,* PRT. 10: 512), *ch* (*Wendech,* PRT. 10: 512) és ritkán a *gh* (*Sagh,* PRT. 10: 512), valamint a [gy] hangtól való megkülönböztetés végett — amelyet az oklevélíró a 13. század eleji helyesírásnak megfelelően néhol *gi*-vel, *gy*-vel jelöl (vö. GÁCSER 1941: 9, KNIEZSA 1952: 29–30, például fg. *Hagimas* ~ hp. *Hagymas,* PRT. 10: 510, fg. *Hagia* ~ hp. *Hagya,* PRT. 10: 508) — *gu* betűkapcsolat (*Guergen,* PRT. 10: 511, *Egueteu,* PRT. 10: 509, *Leguine,* PRT. 10: 515) szintén előfordul a [g] jeleként. A fogalmazványbeli [g] hangértékű *g (gu)* betű helyén a hitelesített példányban többször *c (cu)* szerepel: fg. *Bodrug* ~ hp. *Budruc* (PRT. 10: 510), illetve fg. *Segues* ~ hp. *Secues* (PRT. 10: 511) helynevekben, ha az utóbbinál a [seges ~ szeges] olvasatot feltételezzük. Ezek egy részében persze talán nem is annyira helyesírási kérdésről lehet szó, hanem valós hangzásbeli különbség rögzítéséről, amely zöngétlenedés eredményeként következhetett be. A fogalmazványbeli Bodrog helynév ugyanis hangozhatott zöngétlen [bodrok]-ként is, ami abban az összefüggésben is vizsgálandó, hogy a hitelesített oklevelet a fogalmazványról diktálás után írták-e le (erről részletesen alább még szólok). Ez esetben pedig a megpecsételt oklevélbeli *c* betű a [k] hang jelölésére szolgált. A fg. *Bocar* ~ hp. *Bogar* (PRT. 10: 509) helynévi alakok különbségében sem annyira a [g] hangértékű *c* ~ *g* betűcserét kell látnunk, hanem sokkal inkább azt valószínűsíthetjük, hogy a hitelesített példányban íráshibával állunk szemben, e helynév olvasata ugyanis — amint azt későbbi előfordulásai is egyértelműen bizonyítják (1238/1377: *Buchar,* 1274>1340: *Bochar,* Gy. 1: 849, 1451:

[7] A szó szerint átvett alapítólevél-beli szövegrészlet a következő: „quidquic (! quicquid) ad ecclesiam Sancte Marie, Sancti Aniani episcopi, et confessoris in loco, qui vulgo dicitur *Tychon* super *Bolotin,* pro sua et coniugys, filiorum filiarumque et omnium parentum suorum vivorum sive defunctorum salute tradidit in terris cultis et incultis, in vineis, in agricultis, in servis, in ancillis, in equis, in bubus, in ovibus et porcis, in apibus et ipsarum custodibus, in ornamentis eiusdem ecclesie pertinentibus. Tradidit enim inibi gloriossus prefatus rex locum prescriptum, in qua — eadem insula scilicet fundata est ecclesia cum suis terminis, quorum nomina sic adnotantur. Et (! est) lacus in circuitu et vallum ab antiquis labore manum operatum et factum. Et quidquid infra hec continentur in piscationibus, in arundinibus, ibi pertinentia sunt. Est in eodem lacu locus, qui vocatur *Petra,* cum ceteris inibi pertinens. Et hoc notum sit cunctis, quod omnia, que in illa clauduntur, in silva, in frutectis, in cumulo, in vineis et in omnibus, ibi pertinentia sunt. Prata autem regalia, que in insula ad viilam proximam adiacent, ad eandem ecclesiam sunt pertinentia. Est et portus super lacum eiusdem similiter pertinens." (PRT. 10: 503).

Bochar, Cs. 1: 694) — [bocsár]-ként adható meg. Ebben az esetben tehát a fogalmazványban találjuk a helyes helynévi formát.

3.2. Eltérő hangállapotra utaló jelölések. — A két példány helyneveinek írásmódját vizsgálva a kutatónak elsőre a hitelesített példánnyal szemben a fogalmazványbeli nyíltabb hangállapotot tükröztető alakok tűnhetnek a szemébe: fg. *Bodrug* ~ hp. *Budruc* (PRT. 10: 510), fg. *Posontaua* ~ hp. *Posuntoua* (PRT. 10: 510), fg. *Veyrmur taua* ~ hp. *Veyrmur thouua* (PRT. 10: 510). Az oklevélbeli személynevek lejegyzése szintén a fogalmazványban mutat nyíltabb hangértékű formákat: fg. *Forcas* ~ hp. *Forcos* (PRT. 10: 504, 512), fg. *Dosnoc* ~ hp. *Dosnuch* (PRT. 10: 512), fg. *Harogus* ~ hp. *Horogus* (PRT. 10: 513), fg. *Karachon* ~ hp. *Karusun* (PRT. 10: 515) stb. Az persze más kérdés, hogy a lejegyzések mögött milyen hangzós formákat rekonstruálhatunk, hiszen a hangtörténeti vizsgálatokban ma már általánosan elfogadott az a BENKŐ LORÁND (1980) által kifejtett tétel, miszerint a zártabb jelölés mögött nem is kell okvetlenül a magánhangzók zártsági fokának változási folyamatait sejtenünk, hanem pusztán helyesírási rendszerkényszer is állhat a jelenség mögött (i. m. 90–3). Az mindenesetre igencsak feltűnő, hogy a zártsági fok jelölésének tekintetében következetes eltéréseket látunk az oklevél két példánya között. E mögött természetesen feltehetünk tényleges hangalaki ingadozást is, vagyis az épp ekkor tájt zajló nyíltabbá válási folyamat[8] eredményeként egyidejűleg élő hangalaki variánsokról is szó lehet. Persze ez nem magyarázza meg azt, hogy a feltételezett ingadozó ejtésű alakok, tulajdonképpen szinkrón variációk közül miért éppen a fogalmazvány rögzíti következetesen a neologizmust, a hitelesített példány pedig az archaizmust. Ennek magyarázataként esetleg a korabeli helyesírás ilyen irányú, „archaizáló" normatörekvését említhetjük meg.

A fogalmazványnak ezt az újabb hangállapotot tükröztető jelölésmódját ráadásul nem csupán a nyíltabbá válással összefüggésben tapasztalhatjuk, hanem a *számtó* > *szántó* képzési hely szerinti hasonulása kapcsán is ezt találjuk: a hitelesített oklevél eredetibb hangalakot tartalmazó *Samthou* helynevével szemben ugyanis a fogalmazványban már a hasonulás utáni *Santo* (PRT. 10. 516) forma szerepel.

3.3. A lexikális-morfológiai struktúra eltérései. — Egyetlen helynév kapcsán figyelhetjük meg a fogalmazvány és a hitelesített oklevél összevetése során azt, hogy a név lexikális-morfológiai szerkezete eltér az összeírás két példányában. A hitelesített példánybeli bizonytalan olvasatú egyrészes *Gueldeguh* helynév a fogalmazványban *Sebus Gueldegueh*-ként (PRT. 10: 509) szerepel. Nem tudjuk, milyen okok miatt hagyta el a megpecsételt oklevél rögzítője e kétrészes

[8] A nyelvtörténeti szakirodalomban általánosan elfogadott vélemény szerint a nyíltabbá válás kiteljesedésének korszaka elsősorban a 11–13. század (vö. E. ABAFFY 2003: 327–30).

helynév jelzői előtagját, de ha így járt el, az talán a két névforma használati értékének, identifikáló szerepének teljes azonosságát jelezheti.

3.4. A latin megszövegezés különbségei. — Nemcsak a helynevek és a személynevek írásában, hanem magát a latin szöveget tekintve is találunk eltéréseket a birtokösszeírás fogalmazványa és a hitelesített oklevél között. Amint arra a korábbiakban utaltam, a fogalmazvány kiegészítéseket told a sorok fölé, amelyek a hitelesített példányban már többnyire a sorokba beépülve szerepelnek. Az Arács birtokon élő harangozók neveinek felsorolásákor például a rokonsági viszonyokat a fogalmazvány pótlásai teszik egyértelművé: a *Zacharias cum filiis suis* két utolsó szava fölé betoldott *Cem et Chom* nevekkel jelzi a fogalmazó, hogy *Zacharias*-ról és annak két fiáról, nem pedig három személyről, és azok fiairól *(Zacharias, Cem et Chom cum filiis suis,* PRT. 10: 506) van szó, ahogyan a hitelesített példány fogalmaz. Hasonló félreértés figyelhető meg a megpecsételt oklevélben Besenyő birtok szántóvetőinek említésekor, amikor *Cumou* ~ *Cunou* és *Chemen* rokoni kapcsolatai keverednek össze (vö. PRT. 10: 510). SZENTGYÖRGYI RUDOLF a birtokösszeírás fordításában szintén többször jelezte, hogy a magyar szöveget a fogalmazványhoz igazította (2009). Az összeírásban többször is előfordul, hogy a fogalmazvány a rokonsági viszonyokat pontosabban jelzi, valamint teljesebb listát ad az adott tisztségben dolgozók neveiről. Pécsely falu udvarnokainak említésekor például *Vid* fiainak teljes felsorolása csupán a fogalmazványban található meg, a hitelesített példányból a zárójelben szereplő részek hiányoznak: „filius *Pond, Vid,* cum filiis suis, *Rada [Wgod, Chemeh;* filius *Rada,] Keregus*" (PRT. 10: 504). Ebben az esetben talán a *Rada* név ismétlése tévesztette meg a megpecsételt oklevél íróját, és ezért hagyta ki az említett részeket. Kék település torlóinak felsorolásakor szintén előfordul, hogy a hitelesített oklevélből szövegrészek maradnak ki (vö. PRT. 10: 505). Ahhoz, hogy ezeket a kihagyásokat pontosan megértsük, több hasonló szituáció elemzésére lenne szükségünk.

4. A filológiai kapcsolatok tisztázásakor végezetül nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy a fogalmazványról vajon másolás vagy diktálás útján készülhetett-e el a hitelesített oklevélpéldány. A megpecsételt oklevélből kimaradt szövegrészek esetleg ennek a példánynak a fogalmazványról másolás útján történt elkészítését támogathatják. A hitelesített példány készítője ugyanis nem megfelelően értelmezhette a fogalmazványbeli betoldásokat, pótlásokat, de az is elképzelhető, hogy csupán nem jól másolta le azokat (vö. ERDÉLYI 1904: 390). Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy ezeket a hibákat egy esetleges diktálással történő átírás során a szöveget diktáló személy is elkövethette. A két oklevélpéldány helyesírási jellegzetességei mutatnak ugyan eltéréseket, ezek azonban nem olyan természetűek, hogy ennek alapján a megpecsételt példány lejegyzési módjára, másolt vagy diktált voltára következtetni tudjunk. Megállapítható ugyanakkor, hogy bizonyos helyesírási-hangjelölési kérdésekben jól láthatóan a fogalmaz-

vány írásmódja tűnik archaikusabbnak, szoros rokonságot mutatva a 11. századi helyesírással, konkrétabban a Tihanyi alapítólevél írásmódjával. Ez arra utal, hogy az összeírás két példánya közül csak a fogalmazvány készítője használhatta föl munkájához az alapítólevelet. A nevek lejegyzésében megmutatkozó, esetlegesen hangtani különbséget is jelző helyesírási eltérések ugyancsak nem alkalmasak a megpecsételt példány keletkezési körülményeinek megvilágítására. A magánhangzók nyíltabb-zártabb megfelelései a két oklevélpéldányban valós hangzásbeli különbséget éppúgy takarhatnak, mint helyesírási szokáshoz, bizonyos értelemben egyfajta normához való igazodást.

Az itt bemutatott helyesírási, illetőleg nyelvi jelenségek elemzése nem segít tehát hozzá bennünket annak a kérdének a tisztázásához, hogy a Tihanyi összeírás megpecsételt példánya másolás vagy diktálás útján keletkezhetett-e a fogalmazványról. Az viszont a vizsgálatokból világosan kirajzolódik, hogy a fogalmazvány létrehozójára a Tihanyi alapítólevél helyesírási gyakorlata erős hatással volt. Ez a hatás a hitelesített oklevél helyesírásában ugyanakkor nem mutatható ki.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.

BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Bp.

BENKŐ LORÁND (2003), Anonymus ö-ző tulajdonnevei. In: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp. 151–60.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK* 34: 388–416.

ÉRSZEGI GÉZA (1998), Írásbeliségünk korai emlékei. Kis magyar oklevéltan. *Rubicon* 1998/9–10: 38–44.

ESZENYI MIKLÓS (2000), *A történettudományi szakirodalmi kutatás módszerei.* Miskolc.

GÁCSER IMRE (1941), *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátságai.* MNyTK. 58. sz. Bp.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. I, 354–70.

HOFFMANN ISTVÁN (2009), A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: *„Látjátok feleim…" Magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a 16. század elejéig.* Szerk. MADAS EDIT. Bp. 13–31.

HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.

JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ (1929), *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs.

KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Bp.

KOVÁCS ÉVA (2010), A Tihanyi összeírás néhány szórványáról: *Ozoufeu, Cuest, Eurmenes, Zeleus. MNyj.* 48: 23–35.

KOVÁCS ÉVA (2011), A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulságairól. *HT.* 6: 47–58.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

SOLYMOSI LÁSZLÓ (2006), Oklevéltan. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Bp. 153–68.

SZABÓ DÉNES (1959), *A magyar nyelvemlékek.* 2., bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009), *A Tihanyi összeírás (1211) fordítása.* Készült az Országos Széchényi Könyvtár *„Látjátok feleim…" Magyar nyelvemlékek* kiállítására. Kézirat.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), A Tihanyi alapítólevél szövege. Betűhív átírás és magyar fordítás. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen. 21–38.

SZENTPÉTERY IMRE (1923), *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. (1001–1270).* Bp.

SZENTPÉTERY IMRE (1930), *Magyar oklevéltan.* Bp.

Szőke Melinda

Talmach birtok leírása a garamszentbenedeki oklevélben*

1. A Garam folyó mellett alapított bencés monostor hatodik a királyi apátságok sorában (TAKÁCS 2001: 159). I. Géza jelentős birtokadományokkal, illetve különféle jövedelmekkel (vásárvám, sóvám, vadászat, halászat stb.) gazdagította a garamszentbenedeki apátságot, s ezeket az adományokat 1075-ben írásban is rögzítették. Az alapítás tényét megörökítő 1075. évi oklevél eredeti szövegét azonban nem, csak szövegének 13. századi kibővített, interpolált változatát ismerjük.

Ezen oklevél tanúsága szerint az apátság birtokai az ország különböző részein feküdtek, és noha ezek többsége az apátság közvetlen környezetében, illetve Bars megyében helyezkedett el, emellett Nyitra, Komárom, Esztergom, Hont, Nógrád, Heves, Szabolcs, Szolnok, Csongrád, Békés, Bihar és Torda vármegyékben is birtokokhoz, illetve jövedelmekhez jutott az apátság.[1]

1.1. Az alapítólevél elsőként a monostor helyét írja körül. A 11. századi eredeti oklevél ezt a területet nem nevezi nevén, csupán annyit árul el róla, hogy a Garam nevű folyó szeli keresztül, határleírását valójában a 13. századi interpoláció során csatolták az oklevélhez. A falu neve III. Ince 1209-es, az apátság birtokait összeíró pápai bullájában bukkan fel elsőként *Peteñ* formában (MES. 1: 191–3). *Garamszentbenedek*-nek — a falu későbbi nevének — vannak ugyan igen korai előfordulásai is, ezek a latin nyelvű megnevezések azonban minden bizonnyal csupán a Szent Benedek tiszteletére szentelt bencés monostort nevezik meg, majd később a monostor neve metonimikusan a falu nevévé is vált (vö. TÓTH V. 2001a: 196–7, 227, Gy. 1: 441–4, 467, FNESz. *Garamszentbenedek*, KNAUZ 1890: 208–11).

Az interpolált, tehát 13. századi határleírás után az alapítólevél külön is megemlít három falut *(Szőlős, Tolmács, Kovácsi)*, bár azok a határleírás által korábban már megjelölt területhez, azaz a monostor környezetéhez tartoztak.

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[1] I. Géza királynak a garamszentbenedeki apátság számára tett adományaihoz lásd DHA. 1: 213–8, KNAUZ 1890: 131–250, Gy. 1: 443–4, KEGLEVICH 2010: 17–9, 123–42, PRT. 12/B: 95–6, HAICZL 1913: 11–2.

Azt, hogy külön szerepeltetésük ellenére e falvakat a monostor közvetlen környezetéhez tartozó területekként kell tekintenünk, KNAUZ NÁNDOR többféle tényezőre támaszkodva bizonyította: egyrészt vallatóra fogott későbbi okleveleket is, illetőleg lokalizálta a határpontokként a tulajdonnevek mellett számos földrajzi köznevet is megemlítő interpolált határleírást (1890: 131–3, 159, 212, 214).

GYÖRFFY GYÖRGY a határleírást elemezve szintén megjegyzi, hogy az kiterjedt a későbbi Garamkovácsi és Garamszőlős északi részére is, de ő a továbbiakban a monostor helyétől különálló településekként kezeli e két falu mellett Tolmács falut is (Gy. 1: 443, 453–4, 478–9, 481).

Mindezeken túl a harmadikként említett Kovácsi közvetlen szövegkörnyezete is arról árulkodik, hogy az említett három falu a monostor területéhez tartozott. Az adományozást ugyanis az „⟨Intra quos eciam terminos est villa *Kouachi* nomine⟩”,[2] azaz: „E határok között van *Kouachi* nevű falu is” szerkezettel vezeti be a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének a lejegyzője. Kovácsi adományozása után pedig a következő összegzést olvashatjuk, amellyel az oklevélíró tulajdonképpen a monostor helyének határleírását zárja le: „⟨In quibus terminis, quos omnipotenti Deo, Beate Marie semper virgini Sanctoque Benedicto obtuli, nullus extraneus aliquid iuris vel utilitatis sibi occupare presumat, abbas vero quotquod voluerit, homines locare poterit, longi enim latique sunt et magni⟩”, vagyis: „És ezeken a határokon belül, amiket a Mindenható Istennek, a mindenkor Szűz Máriának és Szent Benedeknek ajánlottam fel, senki kívülálló ne merészeljen semmiféle jogot vagy haszonvételt magának elfoglalni, az apát azonban, valahányszor csak akarja, embereket telepíthet majd, ugyanis ezek a határok szélesek, hosszúak és nagyok” (DHA. 1: 214, KIS–KÖRMENDI 2006: 54).

A három helynév oklevélbeli szövegkörnyezete magyarázatot adhat a három falu határleíráson kívüli említésének okára is. Szőlős falu efféle megjelenését részbirtok volta indokolja, az oklevél ugyanis pontosan rögzíti, hogy a falu mely részei kerültek az apátság tulajdonába: „Postea dedi villam, que vocatur *Sceulleus*, ubi dedi vinitores et XV vineas, aratores, apiarios et terram ad LX aratra cum terminis suis; preterea sunt ibi VI domus civium de *Borsu*, quorum terra est ad tria aratra, hos non dedi” (DHA. 1: 213–4). Magyarul: „Azután adtam 1 falut, amelyet *Sceulleus*-nek neveznek, ahol szőlőműveseket és 15 szőlőt, szántóvetőket, méhészeket és saját határai között 60 ekényi földet adtam, emellett van itt 6 háznépnyi *Borsu*-i várnép, akiknek a földje 3 ekényi, ezeket nem adtam oda” (KIS–KÖRMENDI 2006: 54). Tolmács birtok külön említését az indokolhatja, hogy az oklevél leírja a határait is. Mivel ez a határleírás képezi majd a továbbiakban írásom témáját, az oklevél szövegét az alábbiakban részletesen is elemzem. Kovácsi esetében pedig azt részletezi az oklevél, hogy a lakóinak szolgála-

[2] A ⟨ ⟩ zárójelek a kritikai kiadás által utólagos beszúrásként megjelölt részeket fogják közre.

taival teljes egészében az apát rendelkezik: „⟨Intra quos eciam terminos est villa *Kouachi* nomine, quam dedi, cuius ville homines ad omnia genera servitutum, que voluerit abbas deputentur⟩" (DHA. 1: 214). Magyarul: „E határok között van *Kouachi* nevű falu is, amit adtam, és ennek a falunak az embereit mindenfajta szolgálatra, amit az apát akar, rendelheti majd" (KIS–KÖRMENDI 2006: 54).

2. Az itt tárgyalandó Tolmács birtok határleírása tehát a fentebb mondottak értelmében tulajdonképpen határleírás a határleírásban.

A birtok 13. századi, interpolált leírása az alábbi formában szerepel a garamszentbenedeki oklevélben: „Dedi eciam villam piscatorum super ripam *Gran* nomine *Talmach* cum terra sua, pratis et insulis. ⟨Cuius terre primus terminus iungitur terre *Sceulleus* in rivulo, qui dicitur *Gai*, post hoc ad viam, et de illa via ad aliam viam, per quam itur in *Bors*, iuxta quam lapis pro signo positus est; deinde sulko dividitur a terra castrensium usque ad caput laci,[3] qui *Orduksara* vocatur; post hec ad predictum vadum, quod iuxta villam *Braian*, quam supradixi predictorum castrensium, transitur; tandem a predicto vado ascendendo ad supradictam rupem, que est secus litus eiusdem fluminis *Gran*, ultimus terminus est⟩" (DHA. 1: 214).

A szöveg magyar fordításban a következőképpen hangzik: „Odaadtam még a halászok *Talmach* nevű faluját is, a *Gran* partja fölött a saját földjével, legelőivel és szigeteivel együtt. Ennek a földnek az első határa *Sceulleus* földjével közös, egy patakban, amelyet *Gai*-nak mondanak, ezután az úthoz [jut el a határ], és ettől az úttól egy másik útig, amelyen *Bors*-ba mennek, és amely mellett egy kő helyezkedik el jel gyanánt; ezután egy árok választja el a várnépek földjétől, egy tó széléig, amelyet *Orduksara*-nak neveznek, ezután az előbb említett gázlóig megy át a határ, ami *Braian* falu mellett van, amelyről fentebb mondtam, hogy az előbb említett várnépeké, végül az előbb említett gázlótól leereszkedve[4] a fent említett szikláig, ami ugyanazon *Gran* folyó partja mellett van, húzódik az utolsó határ" (KIS–KÖRMENDI 2006: 54).

2.1. A korban jellemző oklevél-szerkesztési eljárásoknak megfelelően a birtok határleírásában a határpontok — akkor is, ha azok csupán latin földrajzi köznévvel vannak kifejezve — határozói szerepben állnak a latin mondatszerkezetben (vö. HOFFMANN 2006: 29). A határozói funkciót kifejező latin prepozíciók (*a, ad, de* stb.) kizárólag latin főnevekhez kapcsolódnak: *ad viam; ad caput laci, qui Orduksara vocatur* stb.

A határleírás nyelvi megszerkesztettség tekintetében hasonlóképpen viselkedik, mint a monostor helyének a leírása, ami nem meglepő, hiszen Tolmács ha-

[3] A *laci* minden bizonnyal a *lacus* 'tó' jelentésű negyedik deklinációs főnév téves genitívuszi alakja a helyes *lacus* forma helyett.

[4] Az oklevélben olvasható *ascendendo* szó helyes fordítása *feljutva* (Sz.M.).

tárleírása szorosan kapcsolódik az oklevél első határleírásához, annak mintegy — azonos korból, azaz a 13. századból származó — folytatásaként, kiegészítéseként kell értelmeznünk. A két leírás közti hasonlóság abban mutatkozik meg, hogy Tolmács birtok határvonalának az oklevélben megemlített határpontjai is többnyire név nélkül, latin földrajzi köznévvel vannak kifejezve, csupán két tulajdonnévi értékű határpont-megnevezés szerepel a szövegben: az első *in rivulo, qui dicitur Gai,* azaz a Szőlős és Tolmács falu határában lévő *Gáj* patak; a második név pedig a Braján és Tolmács falu határában elterülő tónak a neve: *ad caput laci, qui Orduksara vocatur.*

A garamszentbenedeki oklevél lejegyzője mindkét víznevet megnevezőszós szerkezettel szerepelteti az oklevél szövegében. Ha meg lehet valamelyest állapítani a megnevezőszós szerkezetek használatának a szabályait, akkor azt mondhatjuk, hogy a határpontok nevei jellemzően nem ilyen szerkezetbe ágyazva szoktak felbukkanni az oklevelekben (ehhez lásd HOFFMANN 2004: 40–1). A monostor környezetének a leírása, értve ez alatt Tolmács birtok bemutatását is, élesen elkülönül az oklevél más részeinek határleírásaitól, alapvetően ugyanis I. Géza alapítólevele sem részesíti előnyben a megnevezőszókat a határpontok megjelölésekor, az oklevél első részében azonban számos ilyen szövegkörnyezettel álló helynevet találunk. Ez talán nem független attól, hogy ezek a határleírások a 13. század folyamán kerültek bele a szövegbe. Azt, hogy a 13. században ez általános eljárás volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1211-es tihanyi összeírásban szinte mindegyik birtok leírásában szerepel megnevezőszó (KOVÁCS É. 2010: 84). Megerősíti ezt az elképzelésünket az is, hogy a tihanyi alapítólevélnek az 1416 körül keletkezett interpolált változatával történő egybevetésekor jól látható a megnevezőszós szerkezetek arányának növekedése az idő előrehaladtával: amíg ugyanis az 1055-ös oklevélben az összes szórvány 16%-a szerepel megnevezést jelentő szóval a szövegben, addig ez az arány az interpolált oklevélben már 25% (HOFFMANN 2010: 215–7).

3. Az oklevélbeli Tolmács falu helyét pontosan ismerjük, ugyanis ma is létező település: Garamtolmács, amely a Garam bal partján, Barstól É-ra helyezkedik el.

A 20. század folyamán született munkák a *Tolmács* helynevet a besenyő *Tolmács, Talmács* törzsnévből eredeztetik (NÉMETH 1922: 5, MORAVCSIK 1943: 94, FNESz. *Garamtolmács, Tolmács,* TÓTH V. 2001a: 243). Maga a törzsnév a besenyő *tulmač ~ talmač* szóból származik, amely az egyik legmagasabb méltóságot jelölte (NÉMETH 1958: 129; a szó eredetére vonatkozó különböző nézetek összefoglalását lásd HEXENDORF 1958: 26). A szó helynévként a garamszentbenedeki oklevélben bukkan fel elsőként, a későbbi századokból származó oklevelekből azonban további 9 *Tolmács* nevű hely létezéséről értesülünk (vö. GYÖRFFY 1990: 177).

Az efféle etimológiákat azonban óvatosan kell kezelnünk, mivel nem tudjuk pontosan, hogy a besenyő törzsek milyen néven érkeztek a Kárpát-medence területére (vö. RÁCZ A. 2007). Ugyanakkor a településnév etimológiája kapcsán a személynévi eredet sem zárható ki, hiszen az Árpád-korból adatolhatók ilyen személynevek (ÁSz. *Tulmas*).

Az oklevélbeli *Talmach* írásforma mögött — mely az első magánhangzó jelölésmódját tekintve egyedülálló a Bars megyei település *o*-s és *u*-s jelölésű adatai között — amennyiben nem íráshiba eredménye, a törzsnév *Talmács* változata, míg a többi adat jelölésmódja, illetve a település középkori és mai neve mögött a törzsnév *Tolmács* változata húzódhat meg. Mindemellett persze az alkalmi nyíltabbá válás is létrehozhatta a *Talmács* hangalakot.

Az 1209. évi pápai összeírásban szereplő *Tholomach* névforma felvethetné a név hangalakjával kapcsolatban a két nyílt szótagos tendencia működésének lehetőségét, annál is inkább, mert ez a településnév legelső előfordulása (vö. TÓTH V. 2001b: 90). A garamszentbenedeki oklevélben található *Talmach* névforma GYÖRFFY GYÖRGY szövegközlése alapján ugyanis az oklevél 11. századi részéhez tartozik ugyan, de minthogy az oklevél eredeti formájában nem, csak 13. századi átiratban maradt ránk, feltételeznünk kell, hogy az oklevél eredeti részei is — a megváltozott kiejtést és írásformát tükröztető — módosításon eshettek át, ahogyan megjelenik ez például a *cs* hang *ch* jelölésében. Az esetleges *Tolomács* > *Tolmács* hangváltozás lehetőségét azonban elvethetjük tekintve, hogy a törzsnév a legújabb etimológiai munkák szerint két szótagos hangszerkezettel kerülhetett át a magyar nyelvbe (TESz.), a három szótagos *Tolomács* alak tehát másodlagosan jött létre.

A településnév adatsorában két vagylagosságot kifejező szerkezetet is találunk a 15. századból: 1425: *Kisstolmach alio nomine Apathfewld* és 1489: *predium Kystholmach vel Kyskozmal* (KNAUZ 1890: 214, ComBars. *Tlmače*). A középkori oklevelekben szép számmal előforduló efféle szerkezetek között nem ritkán találkozunk azzal az esettel, amikor a többnevűséget a szöveg szintjére emelő szerkezetben szereplő nevek nem ugyanazon objektumra vonatkoznak, hanem szomszédos helyeket jelölnek (vö. TÓTH V. 2008a: 59–63, illetve 2008b: 291–2). Az ilyen szerkezetek ráadásul nem ritkán valamely birtok egészének megnevezését és a területen belül fekvő egyik település nevét kapcsolták össze (Nógrády Árpád szóbeli közlése).

Tolmács többes birtoklású település volt, és a szerkezetekben feltűnő *Kistolmács* a birtok egy részét jelölhette meg, amelyet 1380 körül bérbe adott az apátság (vö. KEGLEVICH 2010: 138, 361–2). A középkor folyamán meglehetősen gyakori volt, hogy az apátságok tulajdonába került birtok nevének megváltoztatásával nyelvileg is kifejezésre juttatták saját tulajdonlásuk tényét. A tihanyi apátság tulajdonában lévő *Disznó* falu nevét például idővel az új birtokosra utaló *Apáti* megnevezés váltotta fel (HOFFMANN 2007: 355–6, illetve 2010: 99–

100). KNAUZ NÁNDOR az *alio nomine*-s szerkezetben szereplő két névről (tehát *Kistolmács*-ról és *Apátföld*-ről) azt mondja, hogy *Apátföld* a korábban *Kistolmács*-nak nevezett objektum neveként fordul elő a szerkezetben (1890: 214), tehát szinonim elnevezéseknek tartja őket. A szerkezetben feltűnő két név szinonim kapcsolatának azonban talán ellentmond az, hogy az egykori Koszmály (a mai Nagykoszmály) és Tolmács települések közé lokalizálható *Kéklő ? (Küklő ?)* puszta neve a 15. század elején szintén előfordul vagylagos szerkezetben az *Apátföld* név párjaként: 1429: *Kykelo alias Apathfeld* (KNAUZ 1890: 162). Kéklő (Küklő) és Kistolmács szomszédos elhelyezkedése pedig kizárja, hogy *Apátföld* mint a nevek szinonim párja szerepelt volna a szerkezetekben, minthogy nehezen elképzelhető, hogy szomszédos helyek ugyanazt a nevet viselték volna. A térképes forrásokban nem leljük ugyan nyomát az *Apátföld* nevű településnek, az okleveles említések alapján mégis inkább azt az elképzelést valószínűsíthetjük, miszerint az *Apátföld* név egy Tolmács környéki települést jelölhetett, és nem a szinonim párja volt *Kistolmács*-nak.

A második szerkezet is *(predium Kystholmach vel Kyskozmal)* minden kétséget kizáróan különböző denotátumokra vonatkozó neveket kapcsol össze: Kiskoszmály település ugyanis a Garam jobb partján, (Kis)Tolmácstól D-re helyezkedik el, az egykori Braján település helyén (Gy. 1: 453, FNESz. *Nagykoszmály*).

4. A birtok határleírása elsőként egy patakot említ: *in rivulo, qui dicitur Gai*, amit a mai Garamtolmács és Garamszőlős közti területre lokalizálhatunk, az alapítólevél szerint ugyanis Tolmács és Szőlős birtoknak közös határa volt a *Gáj* névvel jelölt víz.

A névnek későbbi továbbélése nem adatolható az oklevelekből, illetve a térképek sem jeleznek patakot a környéken. Bars megye monográfiája azonban említést tesz egy, a környéken lévő egykori halastóról, amelynek a helyén a 20. század elején Garamszőlős határában egy *Kerektó* nevű rét, Garamtolmács határában pedig egy *Kerektó* nevű dűlő volt (BOROVSZKY 1903: 36, 75–6). Mindebből esetleg arra következtethetünk, hogy a középkori Gáj patak helyén az idők folyamán egy halastó létesült. A halastó kialakulási, illetve megszűnési idejét azonban ugyanúgy nem ismerjük, ahogyan a pontos nevét sem, csupán arról értesülünk, hogy az egykori halastó környékén lévő rétnek és dűlőnek a neve *Kerektó*.

A *Gáj* víznév származhat egyrészt a szláv *Gaj* helynévből, amely a ’liget, berek, cserjés’ jelentésű szláv *gaj* közszóból jött létre (vö. KISS L. 1996: 491 *Nagygáj*), másrészt pedig a szlovák *Goľa* helynévből is, amely a szlovák ’fátlan, füves hegy, havasi legelő’ jelentésű *goľa* szóra vezethető vissza (vö. FNESz. *Galya-tető*). Amennyiben a név valóban e közszavak valamelyikéből alakult, a lexémák szemantikai tartalma arra enged következtetni, hogy a pataknév metonimikus névadással keletkezett (mindehhez vö. TÓTH V. 2001a: 194, ŠMILAUER 1970: 64, 68).

5. A másik, nevén nevezett határpont az egykori Braján falu — ami a mai Kiskoszmály területén helyezkedhetett el, a Garam jobb partján (KEGLEVICH 2010: 367) — és Tolmács határvonalának környékére lokalizálható *Ördög ? sara.*

Az előbbi víznévhez hasonlóan a tó nevére sem találunk további adatokat a későbbi oklevelekben, valamint a térképes források sem jelölnek tavat Tolmács és Kiskoszmály közelében, így lokalizációja mellett a név előtagjának az azonosítása is bizonytalan. A TESz. és az EWUng. kérdőjelesen ugyan, de a név előtagját az *ördög* szóval azonosítja, illetve számos, hangtörténeti kérdéseket tárgyaló tanulmány az *ö* hang taglalásakor említi a garamszentbenedeki oklevél ezen helynevét (ezekhez lásd PAIS 1955: 529).

PAIS DEZSŐ arra hivatkozva nem fogadja el a helynév *Ördög sara* olvasatát, hogy ha létezett is *ö* hang az oklevél másodszori átírása idején (az irat datálása szerint 1217-ben), azt még nem jelölhették *o* betűvel (1955: 530).

A PAIS megállapítása óta eltelt bő fél évszázad kutatási eredményei alapján vélekedését több tekintetben is pontosítanunk kell. Az oklevél kritikai kiadásai például megvilágították azt, hogy Tolmács határleírása és benne az *Orduksara* név az oklevél 13. században keletkezett részéhez tartozik, ezért az *ö* hang meglétében ekkor már nincs okunk kételkedni (vö. E. ABAFFY 2003: 330–1, BENKŐ 1980: 112–3, BÁRCZI 1967: 151–2, TÓTH V. 2001b: 74–5). Az oklevélnek ráadásul a ma ismert, interpolált részekkel kiegészített változata nem is 1217-ben, hanem a század 70-es éveiben nyerte el végső formáját, ennek megfelelően a szórvány a század utolsó harmadának helyesírási jellegzetességeit hordozza magán. A garamszentbenedeki oklevél interpolációját követő évszázadban keletkezett átiratok *v* és *u* betűvel jelölik ugyan a név előtagjának magánhangzóit: 1358: *Vrdugsara,* 1381: *Vrduk sara* (DHA. 1: 214), de az *ö* hangra az alapítólevélben látott *o*-s írásforma sem egyedülálló a korai ómagyar korban: 1274: *Gokyvolg* (Gy. 1: 488), 1327/519: *Fiuzeguolg* (Gy. 1: 450).

A ’gonosz szellem, sátán’ jelentésű (TESz.) *ördög* szóból és a *sár* földrajzi köznév birtokos személyjeles alakjából keletkezett név olyan objektumra vonatkozhatott, amelynek létrejöttét az ördöggel hozták kapcsolatba (vö. TÓTH V. 2001a: 226 és 2001b: 144). Az előtag ugyanakkor nagyobb valószínűséggel tartható az e közszóból lett személynévnek. Ezt egyrészt névtipológiai érvek támogatják, az tudniillik, hogy a *sara* utótagú helynevek birtokos jelzőjeként általában településnevek vagy személynevek fordulnak elő (vö. HOFFMANN 2010: 183), másrészt pedig az, hogy Árpád-kori személyneveink között találunk is *Ördög* névformát (ÁSz. *Urdug*).

6. Az oklevél szövege Tolmács birtok utolsó határpontjaiként egy gázlót és egy sziklát jelöl meg. A határvonal egy-egy pontjának efféle — tudniillik földrajzi köznévvel történő — rögzítése kevesebb támponttal szolgálhat a határpontok pontos lokalizálásához és egyáltalán a nyelvészeti kutatásokhoz. Ebben az

esetben azonban olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mégis kísérletet tehetünk a két határpont azonosítására.

A monostor területét leírva az oklevél elsőként egy sziklát említ, amihez a Braján melletti gázlón keresztül lehet eljutni. A Tolmács határában felbukkanó gázló és szikla említésekor a *praedico* 'előbb említ' *(ad predictum vadum)* és *supradico* 'korábban mond' *(ad supradictam rupem)* igék származékai egyértelműsítik, hogy a fentebb említett helyekről van szó. KNAUZ NÁNDOR az apátság birtokait lajstromozva a sziklát Tolmács és Peszér közé, a Garam jobb partjára lokalizálja. A lokalizáció mellett a sziklának a *Macskásorma,* később *Macskazáró,* a révnek pedig a *Macskarév* nevét következteti ki (1890: 131–2, 163–4). A *Macskarév* KNAUZ leírása alapján még megvolt az 1890-es években is (1890: 132). Ezt a kijelentést árnyalandó meg kell azonban jegyeznünk egyrészt azt, hogy az 1913-as helységnévtár a *Macskarév*-et nem, csak a Kovácsi határában lévő *Macskarévcsárdá*-t szerepelteti, másrészt pedig azt, hogy maga KNAUZ is néhány oldallal később már nem *Macskarév*-ről, hanem *macskazárói* vámhelyről beszél (1890: 233). Ez azt sugallhatja, hogy olykor a révet is *Macskazáró*-nak nevezték, ahogyan ezt a forrás lelőhelyének közlése nélkül meg is említi KNAUZ egy 1512. évi oklevél alapján (1890: 164). Nehéz ugyanis elképzelni, hogy egy szikla — korábban a *Macskazáró*-t mint a szikla megnevezését említi meg KNAUZ — vámhelyként funkcionált volna. Sokkal inkább ráillik ez a szerep a révre, a közlekedési vámok között ugyanis a szárazföldi vámok mellett a vízi vámok képezik a másik nagy csoportot, ami a hídvámokat és a révvámokat összefoglalóan jelöli meg (vö. KMTL. *vám*, WEISZ 2006: 4–5).

TÓTH VALÉRIÁnak az Árpád-kori Bars vármegye helyneveit bemutató történeti-etimológiai szótárában az eddig említett nevek *(Macskásorma, Macskazáró, Macskarév)* közül egyik sem szerepel, felbukkan azonban a *Macskaszarm* településnév (2001a: 215–6). KNAUZ NÁNDOR a szikla elsődleges neveként említett *Machkazormo* formát, amelyet ő *Macskásormá*-nak olvas, ugyanabból az 1251. évi oklevélből meríti, ahonnan GYÖRFFY GYÖRGY nyomán TÓTH VALÉRIA a *Machkazormv* szórványt (DF. 238545, MES. I, 389, Gy. 1: 459). KEGLEVICH KRISTÓF pedig — aki a garamszentbenedeki apátság Árpád- és Anjou-kori történetéből írta doktori disszertációját — forrásként ugyancsak az 1251-es oklevelet használva három ízben utal erre a névre: elsőként *Macskaszarm*, majd pedig *Macskaszáró* formában, harmadjára pedig *macskaszárói* révről tesz említést (2010: 51, 83, 132). Ugyanannak a szórványnak a különböző olvasataiból életre keltett neveknek a sorát tovább gyarapíthatjuk: WEISZ BOGLÁRKA ugyanis az Árpád-kori vámhelyeket vizsgáló dolgozatában az 1251. évi oklevél alapján egy bizonyos *Macskarév*-ről beszél. Ugyanakkor egyéb forrás megnevezése nélkül mindehhez azt is hozzáteszi, hogy „Macskaszarmnál réven lehetett átkelni a Garam folyón" (2006: 394). Ugyancsak a *Macskarév* név tűnik fel Bars vármegye monográfiájában, de nem mint a révnek a neve, hanem Kovácsi határában

lévő puszták és majorok megnevezéseként, amely a 13. századi oklevél tanúsága szerint korábban az apátság egyik birtoka volt (BOROVSZKY 1903: 48).

A különböző olvasatok mellett tehát a névvel jelölt hely jellegét illetően is eltérően vélekedtek a szakemberek: ugyanazt az oklevélszórványt ugyanis KNAUZ NÁNDOR a szikla neveként, BOROVSZKY SAMU és TÓTH VALÉRIA településnévként, WEISZ BOGLÁRKA pedig a rév neveként értelmezi.

Az 1251. évi oklevélszórványnak *Macskarév* névvel történő azonosítása minden bizonnyal FEJÉR GYÖRGY oklevélkiadására vezethető vissza, aki a magyar nyelvű tulajdonnevet *Machkarwv* formában szerepelteti (F. 4/2: 81). Az 1251. évi oklevél fényképmásolata alapján (DF. 238545) — amely kétségtelenné teszi, hogy az oklevélben a GYÖRFFY által is idézett *Machkazormv* alak szerepel — vélhetően a FEJÉR oklevélkiadására visszavezethető *Macskarév* nevet mint az 1251. évi oklevélszórvány lehetséges olvasatát bátran elvethetjük.

A korszak hangjelölési szokásait és hangtörténeti jellemzőit megvizsgálva az 1251. évi oklevél *Machkazormv* szórványának olvasataként a *Macskaszarm* nevet kell előnyben részesítenünk. Ez az állásfoglalás további megerősítést nyer, ha az 1251. évi oklevél névformája mellé odaállítjuk a Roland nádor okleveléből származó szórványt is: *Machkazorm* (ÁÚO. 7: 307). KNAUZ NÁNDOR a *Macskazáró* névformát a *Machkazarw* alakból következteti ki, bár a forrását nem jelöli meg, minden bizonnyal az imént idézett szórványnak — az *m* és a *w* betűk felcseréléséből előállt — téves olvasatával lehet dolgunk (1890: 163).

A *Macskaszarm* név a *macska* állatnév és a *szarm* földrajzi köznév összetételéből jött létre (vö. TÓTH V. 2001a: 215–6). Szótáraink szerint a ma már csupán földrajzi nevekben előforduló *szarm* szó jelentése ’vízmeder, völgy, árok elágazó része’ (TESz., EWUng.). BÁRCZI GÉZA a tihanyi alapítólevél *koku zarma* szórványát elemezve MELICH és TAGÁNYI értelmezését elfogadva a *szarm* szónak ’benyúló fok, földnyelv, öböl’ jelentést tulajdonít (1951: 22). HOFFMANN ISTVÁN BÁRCZI GÉZA vélekedésével egyetértve a tihanyi alapítólevél-beli *koku zarma* szórvány ’koku foka, földnyelve’ jelentését részben a Bars megyei *Macskaszarm* falu nevével igazolja: Garam melletti fekvése kevésbé valószínűsíti ugyanis, hogy „valamely másik víznév lenne a névadója, sokkal inkább tehetjük föl azt, hogy a Garamba beszögellő földterületen feküdt” (2010: 86). A *szarm* tihanyi alapítólevél-beli ’benyúló földnyelv’ jelentését a történeti földrajzi szempontú vizsgálat is alátámasztotta (SZENTGYÖRGYI 2010: 74–5).

A garamszentbenedeki oklevél a rév elhelyezkedéséről annyit közöl, hogy Braján falu mellett található, amely falu a Garam jobb partján, Tolmácstól D-re, a mai Kiskoszmály területén feküdt. Az 1913-as helységnévtárban Kovácsi határában felbukkanó *Macskarévcsárda* név azonban azt sugallja, hogy a révet Tolmács és Kovácsi közti területen kell keresnünk (Hnt. 1913). Az oklevélbeli rév tehát azonos lehet azzal a révvel, ami a második katonai felmérés térképe szerint a 19. század elején a két település közt volt. A két rév azonosságát alátámasztja,

hogy a térképen nyugat felé haladva a *Plesivice hegy*-hez jutunk (MKFT.), ahogyan ez az oklevél első határleírásának elején is megjelenik. A *Macskarévcsárda* név ugyanakkor a rév elhelyezkedése mellett a nevére vonatkozó információkkal is szolgálhat, a csárdanév ugyanis a rév *Macskarév* elnevezését támogatja. Mindezek mellett talán azt az elképzelést sem szabad teljesen elvetnünk, hogy a rév közelében fekvő földterület mellett magának a révnek is *Macskaszarm* vagy még inkább *Macskaszarmi rév* lehetett a neve. Ezt a vélekedésünket KNAUZ NÁNDOR adatára alapozhatjuk, aki egy 1512. évi oklevél alapján *Macskazárói* vámhelyet emleget, és mint azt láttuk, a *Macskazáró* alakok a *Macskaszarm* név téves olvasatán alapulnak (1890:164).

Végezetül a Tolmács végső határpontjaként említett szikla nevére kell kitérnünk. Amint azt fentebb már említettem, KNAUZ NÁNDOR az 1251. évi oklevélben található szórványt mint a szikla nevét értelmezi (1890: 163–4). Ezt a kijelentését nagy valószínűséggel a *Macskaszarm* név *Macskásorma* névként való értelmezése motiválhatta. A ’hegycsúcs, hegytető’ jelentésű *orom* hegyrajzi köznévi utótagú név egyébként kiválóan illeszkedne a sziklák megnevezéseihez (TESz. *orom*), amely sziklát egyébként a későbbi okmányok hegyként szerepeltetik (KNAUZ 1890: 164). A szikla nevét azonban nem ismerjük, valószínűbbnek tűnik, hogy a *Macskaszarm* név a rév mellett fekvő terület neve volt, ahogyan megjelenik ez ENGEL PÁL térképén Kovácsi település alá, a Garam jobb partjára lokalizálva Macskaszarm települést (2001).

A határleírás vizsgálatának összegzéseként azt emelhetjük ki, hogy határpontként számos köznévi elemet megnevező leírás elemzése egyrészt kiválóan bizonyítja azt, hogy az okleveles határleírások azonosításakor a helynevek vallomása mellett a szövegben feltűnő magyar és latin földrajzi köznévi elemek segítségét sem szabad elmellőznünk, másrészt pedig azt, hogy az okleveles forrásaink helyneveit, határleírásait vallatóra fogva a szövegkörnyezet vizsgálatától sem tekinthetünk el, a helyneveknek az oklevél szövegéből való kiszakítása ugyanis könnyen tévútra vezetheti a kutatót.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Bp.

BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Bp., 95–180.

BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Bp.

BOROVSZKY SAMU (1903), *Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye.* Bp.
ComBars. = NEHRING, KARL, *Comitatus Barsiensis.* Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historichen Ortsnamen von Ungarn. Band 4. München, 1975.
DF. = Diplomatikai Fényképgyűjtemény, l. CDH.
DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
ENGEL PÁL (2001), *Magyarország a középkor végén.* CD–ROM. MTA Történettudományi Intézet. Bp.
EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
GYÖRFFY GYÖRGY (1990), *A magyarság keleti elemei.* Bp.
HAICZL KÁLMÁN (1913), *A garamszentbenedeki apátság története.* Bp.
HEXENDORF EDIT (1958), Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből. *NytudÉrt.* 15: 26–8.
Hnt 1913 = *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára.* Bp., 1913.
HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *HT.* 1: 9–61.
HOFFMANN ISTVÁN (2006), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére.* Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. I, 354–70.
HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.
KEGLEVICH KRISTÓF (2010), *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban.* Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE BTK, Bp.
KIS PÉTER–KÖRMENDI PÉTER (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevele. In. *Írott források az 1050–116 közötti magyar történelemről.* Szerk. MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR. Szeged. 51–69.
KISS LAJOS (1996), Kiegészítések a FNESz.-hez. *MNy.* 92: 228–36, 367–76, 489–501.
KOVÁCS ÉVA (2010), *Gamás* birtok leírása a Tihanyi összeírásban. *HT.* 5: 83–93.
KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
KNAUZ NÁNDOR (1890), *A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság.* I. Bp.

MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2.* Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. *3.* Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.

MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.

MORAVCSIK GYULA (1943), *Byzantinoturcica II. Sprachveste der türkvölker in den Byzantinischen Quellen.* Bp.

NÉMETH GYULA (1922), A besenyők ismeretéhez. *MNy.* 18: 2–7.

NÉMETH GYULA (1958), A *tolmács* szó történetéhez. *NyK.* 60: 127–32.

PAIS DEZSŐ (1955), Többeknek. *MNy.* 51: 529–30.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

RÁCZ ANITA (2007), A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 45–55.

ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Příručka slovanské toponomastiky*. Handbuch der slawischen Toponomastik. Praha.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása.* Doktori disszertáció. Kézirat. Bp., ELTE.

TAKÁCS IMRE (2001), Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése. In. *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Szerk. TAKÁCS IMRE. Pannonhalma. 159–226.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TÓTH VALÉRIA (2001a), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2008a), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2008b), Többnevűség a településnevek körében. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 285–94.

WEISZ BOGLÁRKA (2006), *Vámok és vámszedés az Árpád-kori Magyarországon.* Doktori disszertáció. Kézirat. SzTE, Szeged.

Holler László

Anonymus és „Kleopátra városa”*

A 800 éves Anonymus-geszta

1. Bevezetés

A jelen tanulmány tagja annak a publikációsorozatnak, amelyben az Anonymus-geszta egy-egy különleges helynevét vagy kifejezését teszem vizsgálat tárgyává, s ebből kiindulva a gesztával vagy a középkori magyar krónikák összességével kapcsolatban lényeges megállapításokhoz jutunk el.

A vizsgálataink fókuszába kerülő részletek között fontos helyet foglalnak el az olyan, mindeddig megfejtetlen vagy tévesen értelmezett kifejezések, melyek létrejötte a szöveghagyományozódás folyamatában bekövetkezett másolási hibára vezethetők vissza. Az ilyen kifejezéseket tartalmazó szövegegységek evolúciójának vizsgálata alapján nemcsak a korábban megfejthetetlennek tűnő szavak és szókapcsolatok eredetére kapunk plauzibilis magyarázatot, hanem analízisünk minden esetben további fontos következtetésekhez is elvezet bennünket. A vizsgált és vizsgálandó esetek egy részében még az Anonymus által felhasznált szöveg kialakulásának folyamatában történt a tévesztés, más esetekben pedig az általa elkészített mű másolása során.

A jelen tanulmány középpontjában a geszta 45. fejezetében felbukkanó „ad cleopatram ciuitatem” kifejezés áll. A rejtélyes városnév esete hasonlít a 44. fejezetben olvasható „ad nigrum mare” esetéhez (HOLLER 2008: 306–8). Ugyanis a kifejezés a magyar történeti szövegek közül csak az anonymusi műben fordul elő, tehát az elemzéséhez más krónikaváltozatok nem nyújtanak hasznosítható információt. És majd mint látni fogjuk, a két eset abból a szempontból is hasonló, hogy a tévesztés a geszta eredeti példányának lemásolása során történt. Ebben a tekintetben ebbe a csoportba tartozik a geszta 56. fejezetében olvasható „per populos aliminos” részlet is, melynek létrejötte ugyancsak a geszta kézira-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2012. április 3-án Budapesten tartott előadás második részének szerkesztett változata. Előadásomat az Anonymus-geszta kutatásában jelentős eredményeket elérő Benkő Loránd (1921–2011) emlékének szenteltem. — Nagyon köszönöm a dolgozat lektorának fontos megjegyzéseit és javaslatait. Az ő javaslatának köszönhető, hogy a 4.3. fejezetben felvetett hipotézis az eredetileg szándékoltnál részletesebb megfogalmazásban és hivatkozásokkal alátámasztva kerül az érdeklődő olvasó elé.

tának másolása során történt tévesztéssel magyarázható meg (HOLLER 2009: 323–4).

Az „ad cleopatram ciuitatem" kifejezés más szempontból viszont különbözik az eddig megjelent tanulmányaimban vizsgált esetektől. Az „ad nigrum pontum", az „ad nigrum mare" (HOLLER 2008), a „montes senonum", a „per populos aliminos" kifejezések (HOLLER 2009), továbbá a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 2012. április 3-án tartott előadásom során szintén tárgyalt „eunedubelianus" név esetében korábban senki nem próbálta ezek létrejöttét a másolási folyamatban keletkező torzulással megmagyarázni a szakirodalom tanúsága szerint. Ezzel szemben a most vizsgálandó kifejezés esetében a hibás másolás lehetősége már 1861-ben felvetődött, s a téves másolás koncepciója alapján PAULER GYULA a meggyőződésem szerinti helyes megoldást is megadta már 1900-ban.

Két oka van annak, hogy e kifejezés vizsgálatát mégis igen fontosnak tartom.

Egyrészt, noha a PAULER által javasolt emendációt, nevezetesen, hogy milyen névalak állhatott eredetileg a geszta szerzői példányában, több kutató is megemlítette a 20. század folyamán, de a kérdést érintők egyike sem hivatkozott név szerint PAULER GYULÁra, továbbá a javítási javaslata mögött álló indoklást sehol nem idézték. Így elgondolásának magyarázata teljesen feledésbe merült. Mindez jól érzékelhető BENKŐ LORÁND alább ismertetendő megjegyzéseiből, melyek 2009-ben megjelent könyvében olvashatók. Noha hivatkozásaiban BENKŐ mindig az elképzelhető legkorrektebb és legalaposabb, mégsem hivatkozik PAULER GYULÁra, amelynek bizonyosan az az oka, hogy nem tudta, hogy a javaslat tőle származik.

A másik, s az előzőnél még fontosabb ok, hogy álláspontom szerint az eredeti névalak a geszta keletkezési idejének meghatározásához nyújt rendkívül fontos információt, segítségével a mű elkészültének idejét egy mindössze két éves intervallumra lehet leszűkíteni!

2. A vizsgált anonymusi szövegrészlet

A geszta 45. fejezetében arról van szó, hogy az Árpád vezértől kapott engedély alapján Szovárd és Kadocsa vezetésével a magyar hadsereg behatol Görögországba, s az itt folytatott hadjáratuk elbeszélése során olvashatjuk az alábbiakat (a kéziratban 19r/8–14. sor). A szöveg a fakszimile alapján, a rövidítések feloldásával — a feloldott betűket kurzívval jelölve — JUHÁSZ LÁSZLÓ és JAKUBOVICH EMIL szövegközléseinek felhasználásával a következő:

„Zuard et cadusa paci fauentes. et dona et obsides eo*rum* accipientes eos quasi suu*m* p*r*o*pr*i*um* po*pul*um in pace dimiser*un*t. Ipsi u*ero* ceper*un*t eq*u*itare ultr*a* portam Wacil. et castru*m* philippi regis ceperunt. dein*de* totam t*er*ram usq*ue* ad cleopatram ciuitatem s*ibi* subiugauer*un*t. Et sub potestate sua habuer*un*t tota*m* t*er*ram aciuitate durasu. usq*ue* ad t*er*ram rachẏ." (An. 1932: 31, 355. mondat, An. 1937: 92, 11–17. sor, a fakszimile alapján módosítva).

PAIS DEZSŐ fordításában: „Szovárd meg Kadocsa békére készen mind az ajándékokat, mind a kezeseket elfogadták s őket, mint a saját népüket, békében elbocsátották. Maguk pedig tovább lovagoltak túl a Vaszil-kapun. Fülöp király várát bevették, majd Kleopatra városáig az egész földet meghódították s hatalmuk alatt tartottak mindent Durazzó városától egészen a rác-földig.” (An. 1926: 81).

3. Az *ad cleopatram ciuitatem* kutatástörténete

1790: LETHENYEI JÁNOS a legkorábbi, nyomtatásban megjelent magyar fordításban kihagyta a „totam terram usque ad Cleopatram ciuitatem sibi subiugauerunt” részletet, amely meggyőződésem szerint biztos kritikai érzékét dicséri. Nyilván nem tudta azonosítani „Kleopátra városát”, (emiatt saját korabeli megfelelő névalakot sem tudott volna megadni), s egy értelmezhetetlen részlettel nem akarta fordítását elrontani (An. 1790: 48).

1799: MÁNDY ISTVÁN már nem hagyta ki fordításából ezt a részletet, így adván vissza magyarul: „azután az egész Tartományt a’ *Kleopátra* Városáig meghódoltatták”. Jegyzetben ehhez a következőt mondja: „*Kloppenburg* vagy *Kleopátra* Városa a’ *Vestfáliai* Kerűletben.” (An. 1799: 96).

1808: SÁNDOR ISTVÁN ennyit ír: „*Cleopatra.* Ez a’ Város lehetett valahol Görögországban. Talán a’ mostani *Lepanto Livadiában.*” (SÁNDOR 1808: 19).

1860: SZABÓ KÁROLY tanácstalanságának ad hangot, de azért két lehetőséget megpendít fordításának jegyzetében: „Európában K l e o p a t r a nevü várost a régi földirók nem ismernek, s igy e várost, mellyet jegyzőnk előadása szerént Durazzó és a rácz föld (a mai déli Szerbország) közt kellene nyomoznunk, meg nem határozhatjuk. Vajjon nem a régi P u l c h e r i a e C i v i t a s, a mai B e r a t, más néven A r n a u d – B e l i g r á d, azaz A r n ó t – F e j é r v á r értendő-e alatta Albaniában Durazzótól délre néhány óra távolra, melly Pulcheriától, II. Theodosius császár nejétől nyerte nevét? Vagy talán a C l e o p a t r a e C i v i t a s név az ugyanezen vidéken fekvő C a t t a r o tengerparti város nevében lappang?” (An. 1860: 64. 2. jegyzet).

1861: PODHRADCZKY JÓZSEF terjedelmes Anonymus-kommentár kötetében három újabb elképzelést említ meg, végül felveti a másolási hiba gondolatát: „Cleopatra: ha nem a Zaklopeta helység, melyet István szerb király, és fia Radoszló Szerviában a zsiczai monostornak ajándékoztak 1222–1228-dik évek körül; úgy a Macedoniai Celetrum lesz (…) vagy a Moesiai Callatis (…) — Alkalmasint a bécsi Kitának [= kódexnek, H. L.] másolója hibából ejtette a Cleopatra nevet, melyről Európában mélyen halgatnak a régi írók.” (PODHRADCZKY 1861: 325).

1900: PAULER GYULA egy húszsoros jegyzetben megoldást ajánl, és meggyőzően meg is indokolja javaslatát: „A Névtelen jegyző elbeszéléséből kitetszik, hogy Zuard és Cadusa Philippopolisból nyugotra vagy délnyugotra fordultak. A

föld, a melyet elfoglaltak, Cleopatra városáig terjedt. Ily nevű várost sem a régi, sem a középkori földrajz a Balkánfélszigeten nem ismer. Én tehát azt hiszem, hogy itt valami rossz hallásból (…) vagy leírásból folyó hiba van, s a Cleopatra vagy talán Cleopatras civitas : Neopatras, Thessalia déli szélén, a Sperchios mellett, a Thermopylæi szorostól északnyugotra. Ez nem csak alkalmas geographiai végpont, mert a hegyek (az Oeta) aljában fekszik, melyek a régi Thessaliát a tulajdonképpeni Hellastól elválasztják, hanem nevezetes város is, érseki székhely volt a XIII. század elején (…). Figyelemre méltó, hogy mikor 1204-ben a keresztesek Konstantinápolyt elfoglalták, s a byzanczi birodalmat maguk közt felosztták, e nyugoti részeket, Thessalonika székhelylyel, a lovagias montferrati Bonifácz őrgróf, ki III. Béla leányát, Margitot, Angelosz Izsák császár özvegyét vette nőül, kapta s a byzanczi császári trón helyett e részt választotta magának, hogy — *Villehardouin Gottfried* szerint — közelebb legyen Magyarországhoz. (…) Itt kellett volna — úgy tervelték legalább Thessalonikában — oly latin birodalomnak alakulni, mely Philippopolistól Durazzóig — az adriai tengerig, délre pedig Moreáig terjedjen, körülbelül tehát azt a területet foglalta volna magában, melyet, a tulajdonképpeni Hellas : Bœotia, Attika kivételével, Névtelenünk szerint Zuard és Cadusa magyarjai elfoglaltak, s amely birtok éjszaki részén Durasut — a mai Durazzo és régi Dyrrachiumot és Ráczországot — Rigómező vidékét — említi végpontokul." (An. 1900: 444–5. 4. jegyzet).

1926: A magyar fordítást követő jegyzeteiben PAIS DEZSŐ ezt írja: „Kleopátra városa (…) Talán a dél-thesszáliai *Neopatras* neve van benne elferdítve." (An. 1926: 123). Azt nem említi, hogy a gondolatot PAULER vetette fel negyedszázaddal korábban.

1937: Amikor PAIS DEZSŐ latin nyelvű jegyzetekkel látta el a JAKUBOVICH EMIL által előkészített szövegkiadást, valamivel hosszabban írt a kérdésről. Először leszögezi, hogy olyan várost, amely hasonló elnevezésű lenne, nem ismerünk, majd három lehetőséget sorol fel lehetséges magyarázatul. Elsőnek „MHK. 444–5" hivatkozással közli a *Neopatras*-szal való azonosítás lehetőségét, amely Thesszália déli szélén helyezkedik el. Ezután annak a véleményének ad hangot, hogy az elnevezés inkább Kleopátrának, Nagy Sándor nővérének nevéből állhatott elő valamilyen módon, aki ezen a területen anyjával együtt főszerepet játszott. Végül azt a lehetőséget említi, hogy talán az Ochridi-tó mellett fekvő Struga település illír *Patrae* neve deformálódott *Cleopatrá*-vá (An. 1937: 92. 5. jegyzet).

1975: A fakszimile kiadásban GYÖRFFY GYÖRGY csupán annyit módosít PAIS 1926-os jegyzetén, hogy „Neopatras" helyett „Neopatrasz"-t ír (An. 1975: 153).

1998: VESZPRÉMY LÁSZLÓ a „Senones"-kérdéssel foglalkozó közleményében érinti a problémát. Ezt írja: „*Neopatras* nevének beemelése is bizonyos földrajzi tájékozottságra utal. Megjegyezzük, hogy a kéziratban szereplő „ad *Cleopatram* civitatem" alak — miként azt már a PAIS DEZSŐ–GYÖRFFY GYÖRGY-féle kom-

mentár is valószínűsíti — *Neopatras* lehetett, s egyszerűen a majuszkula „N”-t olvasta a későbbi magyarországi másoló „K” és „l” betűnek, ami paleográfiailag teljes mértékben megindokolható. A mai görögországi Nea Petra egyébként érsekség volt, s 1204-től került latin uralom alá (…).” (VESZPRÉMY 1998: 166).

A közlemény jelentős részében a „Senones”-problémát vizsgálja, erre vonatkozó megállapításainak tarthatatlanságával korábbi publikációmban hosszan foglalkoztam (HOLLER 2009: 308–9). A most idézett részlettel kapcsolatban csupán néhány megjegyzést kívánok tenni. Először is e kérdésben nem igazán indokolt „PAIS DEZSŐ–GYÖRFFY GYÖRGY-féle kommentár”-ról beszélni, különösen pedig azt mondani, hogy ez bármit is valószínűsített volna: az idézett helyen csupán a PAIS DEZSŐ által 1926-ban leírt rövidke, „talán”-os mondat olvasható. Másrészt a fennmaradt másolatban a kifejezés „ad cleopatram ciuitatem” formában jelentkezik, csupa minuszkulával. Emiatt nem tűnik különösebben meggyőzőnek VESZPRÉMY paleográfiai magyarázata: ha a másoló „K” és „l” betűnek olvasta volna a név elejét, miért írta le „cl”-lel? Valójában a csupa minuszkulával írt „ad **n**eopatram ciuitatem” — a városnév ismeretlensége okán — könnyen romolhatott „ad **cl**eopatram ciuitatem”-má.

S végül megjegyzem, hogy VESZPRÉMYnek az a megállapítása, hogy „A mai görögországi Nea Petra egyébként érsekség volt”, bizonyára téves megfogalmazás. Ugyanis a szakirodalom áttekintése alapján nincs tudomásom mai görögországi Nea Petra v á r o s r ó l , amely valaha érsekségi központ is lett volna. A 13. században már valóban létezett egy Nea Petra nevű monostor, az egykori Neopatrastól légvonalban bő 80 km-re északkeletre, de ez nem volt város, s ott nem lett érsekség alapítva. Létezett ettől függetlenül egy Petra nevű püspökség a thesszalonikéi érsekségen belül még a bizánci fennhatóság idején, melyet III. Ince pápa is említ egyik levelében (vö. WOLFF 1948: 58, 59); de sem ez utóbbinak, sem a Nea Petra nevű monostornak nincs köze az egykori Neopatras érsekségéhez. (A 13. század első negyedével foglalkozó szakirodalomról lásd az 5.1. fejezetet.) A szakirodalom szerint az egykori Neopatras a mai Ypati település közelében volt (ODB. 2: 1454, Lex.MA. 6: 1091). Feltehetően VESZPRÉMY nem egy mai görögországi Nea Petrára, hanem az egykori Neopatrasra akart utalni.

1999: VESZPRÉMY LÁSZLÓ a PAIS DEZSŐ által 1937-ben elsőnek említett — de PAIS által kevésbé preferált — értelmezést fordítása szövegébe is beépíti: „Ők pedig továbblovagoltak a Bazil kapun túlra és bevették Fülöp király városát, majd Neopatrasz városáig az egész területet meghódították” (An. 1999: 39).

A *Neopatrasz* helynévhez fűzött jegyzetében ezt olvassuk: „A mai görögországi, dél-thesszáliai Nea Petra. Egyházi központ, érsekség, 1204-től latin, majd bizánci uralom alatt. A szövegben szereplő „Kleopátra” városnév valószínűleg a szókezdő „N” félreolvasásából („Kl”) született.” A jegyzet végén VESZPRÉMY LÁSZLÓ utalást tesz 1998-ban megjelent dolgozatára (1999: 66. 261. jegyzet).

2009: BENKŐ LORÁND új könyvében érinti az „ad cleopatram ciuitatem” meghatározás problematikáját. Ezt írja: „A geszta Szovárdjának útja Philippopolisznál éppen nem Bizánc irányába, hanem a Magiszter képzelete szerint nyugati-délnyugati irányba fordul, Kleopátra városának, majd Duracsnak az elérését célozza.” Majd így folytatja: „[P mesternek] ugyanis aligha lehetett bármi közelebbi fogalma a város fekvéséről, különben a magyar sereget nemigen vitte volna ilyen délre. A gesztaszöveg folytatásában emlegetett Duracs városa és Rácföld ugyanakkor ennek ellentmondani látszik, hiszen ezek jóval északabbra fekszenek a Hellászba helyezett Cleopatra civitastól. Másrészt a Bizánc felé vezető útról Philippopolisznál történő letérés iránya az útviszonyok miatt csak déli-délnyugati lehetett, ezért ebben az irányban lehetett Kleopátra városa; majd a sereg Duracs felé vezetése felveti az útvonalnak Szalonikin át az Égei-tenger északi partvidékére történő irányítását.” (BENKŐ 2009: 38). Amint a bevezetésben említettem, a BENKŐ által felsorolt hivatkozások között nem szerepel PAULER jegyzete.

4. BENKŐ LORÁND aggálya a *Neopatras* emendációval szemben

4.1. Geográfiai adatok

Mindenekelőtt vessünk egy pillantást a térképre! Az Árpád hadvezérei által Görögországba vezetett hadjárat leírásában szereplő „Cleopatra ciuitas” előtt említett *castrum Philippi regis*, azaz a mai *Plovdiv* földrajzi koordinátái: északi szélesség 42°08' keleti hosszúság 24°45'; az utána említett *Durasu*, azaz *Durrës*-éi: északi szélesség 41°18' keleti hosszúság 19°27'. Amint korábban említettem, a szakirodalom szerint az egykori Neopatras a mai Ypati település közelében volt, ennek koordinátái: északi szélesség 38°52' keleti hosszúság 22°14'.

A tájékoztató távolsági adatok: légvonalban Plovdiv és Durrës távolsága 450 km lenne, míg Plovdiv és Ypati között 420 km, Ypati és Durrës között 360 km a távolság ugyancsak légvonalban.

Jegyezzük le a BENKŐ LORÁND által a csapatok feltételezhető képzeletbeli vonulási irányába eső Thesszaloniké adatait is: északi szélesség 40°39' keleti hosszúság 22°57'.

Így Neopatras Thesszalonikénél még légvonalban is 200 km-rel délebbre esik, mintegy 20 foknyi eltéréssel délnyugati irányban.

4.2. BENKŐ LORÁND kérdésfeltevése

Szeretném leszögezni, n e m o s z t o m BENKŐ LORÁNDnak azt a nézetét, hogy „[P mesternek] aligha lehetett bármi közelebbi fogalma a város fekvéséről”. Véleményem szerint Anonymus nagy valószínűséggel tisztában volt Neopatras helyével, mivel földrajzi leírásai mindig rendkívül precízek. A magiszter ilyen irányú alaposságát maga BENKŐ LORÁND is megemlítette a geszta *Borona* helynevei kapcsán: „Anonymus földrajzi leírásai — mint minden más esetben is — mindkét ügyben abszolút pontosságúak.” (1994: 35, 1998: 76).

Mindamellett teljesen indokolt BENKŐ kérdésfeltevése: vajon miért vezette a magyar sereget ennyire délre a geszta szerzője? S ehhez hozzátenném a magam részéről, hogy különösen meglepő ez, hiszen Árpád vezér explicite „csak” az Égei-tengerig történő hódításhoz járult hozzá (HOLLER 2008: 308)!

Miért nem Thesszalonikét említette Anonymus vajon, amely összehasonlíthatatlanul ismertebb és jelentősebb hely volt, Anonymus korában egy királyság fővárosa. Miért választotta éppen Neopatrast, amely biztosan nem volt különösebben kiemelkedő méretű és nevezetességű város, és nem is esett elsődleges fontosságú útvonal mellé. Jelentőségét illetően — Magyarországról nézve — vajon beleillik-e egyáltalán az Anonymus által említett nevezetes *Scereducy,* a mai Szófia, a *castrum Philippi regis,* azaz Fülöp király vára, a mai Plovdiv vagy *Durasu,* a mai Durrës közé?

4.3. *Kleopátra* városa?

Megvallom, hogy a probléma már pár évvel BENKŐ könyvének megjelenése előtt foglalkoztatott. Akkoriban, áttekintve a 20. században megjelent véleményeket, amelyek nem említették PAULER nevét, s — mivel nem néztem utána az „MHK. 444–5” utalásnak! — PAULER részletes érvelésének ismerete nélkül szükségét éreztem, hogy átgondoljam „Kleopátra városa” kérdését, és *Neopatras* mellett más megoldások lehetőségét is mérlegeljem.

a) Thesszaloniké városa tűnne ismertsége, jelentősége és a kalandozók útvonalába illeszkedése okán megfelelő jelöltnek Kleopátra városa számára. Esetleg nem Thesszalonikére gondolt valójában a gesztaíró, amint erre nagyon óvatos és burkolt formában 2009-ben BENKŐ LORÁND is utal?

Megtapasztalva Anonymusnak azt az írói vonását, hogy magyarázó vagy etimologizáló kedvében néha játékosnak mondható utalásokon keresztül teremt kapcsolatot olvasójával, lehetséges-e vajon, hogy az általa a legnagyobb tisztelettel említett néhai III. Béla leányára, Margitra gondolva nevezte Thesszalonikét kódoltan „ K l e o p á t r a ” városának? Azt a fővárost, ahol Margit Montferrati Bonifác szerencsétlen halála után, két évesnél is fiatalabb gyermekük, Demetrius nevében 1207-től régensként uralkodott. Éspedig talán azon asszociációs gondolatmenet alapján, hogy Margit — akinek kalandos pályáját Anonymus a III. Bélához fűződő személyes kapcsolata miatt is bizonyára nagy figyelemmel kísérte — megözvegyült bizánci császárnéból azáltal vált Thesszaloniké királynéjává, hogy a birodalmát legyőző hadvezérhez ment feleségül. S talán így emlékeztethette Anonymust VII. Kleopátra ptolemaida egyiptomi királynő (i. e. 69–i. e. 30) történetére?

b) Vagy mégis igaza lenne PAIS DEZSŐnek, hogy a Nagy Sándor-történetet kell keresnünk az elnevezés hátterében? Nagy Sándor neve négyszer jön elő a gesztában, kétszer külön megemlítve, hogy Fülöp király és Olimpiadis királyné fia volt. Sőt, magából a Nagy Sándor-történetből Anonymus több részletet át is

vett: már MÁTYÁS FLÓRIÁN öt ilyen átvételt mutatott ki (An. 1883: 250–1). Hadd idézzek GYŐRY JÁNOStól: „A Historia de Praeliis-ből veszi Anonymus Nagy Sándor címét, melyet a makedon uralkodó diplomáciai leveleiben használ: »filius Philippi regis et reginae Olympiadis« s amelyet a magyar krónikás a Szkitia-leírásba és a 8. fejezetbe ékel, továbbá a 44. fejezet egyik hasonlatát az ellenségről, amely úgy hull a magyar sereg előtt, mint a kévék az aratók után. A regény egy másik hasonlatát Taksonyra alkalmazza: »olyan üstöke volt, mint az oroszlánnak« (c. 55.). Az 52. fejezet rövid lakoma-leírása — »nagy lakomát csapott és menyegzői szokás szerint együtt vendégeskedett (…)« — szintén a Historia de Praeliis-ből való. A legfontosabb és legterjedelmesebb átvétel a 8. és 39. fejezetekben található, Álmos, illetve Árpád buzdító beszédében." (GYŐRY 1948: 57).

Tehát teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy írónk igen jól ismerte a Nagy Sándor-történetet, sőt szinte bizonyosan egyik legkedvesebb olvasmánya volt. És így talán nem is az egyiptomi Kleopátra történetével érezte hasonlónak Margit sorsát, hanem a közel három évszázaddal korábban élt Kleopátráéval, aki II. Fülöp makedón király lánya, Nagy Sándor testvére, Épeirosz királynéja volt. S aki férje, Alexandrosz halála után — mikor alig három éves gyermekük vált a trón örökösévé — régensként maga kormányozta országát.

S talán ez áll annak hátterében, hogy a geszta ugyanazon mondatában, amelyben a magyar csapatok elfoglalják a Nagy Sándor apjáról elnevezett „castrum Philippi regis"-t, rögvest említésre kerül Nagy Sándor nővérének, Kleopátrának városa is?

c) De ha erre a Kleopátrára, Épeirosz királynéjára gondolt Anonymus, akkor vajon hol lehetett „Kleopátra városa"? Nyilván ahová Anonymus ismeretei alapján az ókori Épeiroszt helyezte. Milyen utalásokat találhatott erre az általa olvasott történeti művekben?

Ottó freisingi püspök, aki I. Barbarossa Frigyes német-római császár nagybátyja s egyben történetírója volt, ugyanúgy francia földön végezte tanulmányait, mint a mi Anonymusunk. Világkrónikájának az ókori Róma történetét tárgyaló részéből idézek három mondatot. A Róma alapításától számított 693. év történetéről írva ez szerepel Ottó krónikájában: „a megrémült polgárok Pompeiusszal együtt először B r u n d u s i u m b a , utóbb pedig G ö r ö g o r s z á g n a k T y r r a t i u m n e v ű v á r o s á b a menekültek." A 697. évben a Görögországban időző Nagy Pompeiusról szólva elmondja: „Caesar viszont (…) átutazott E p i r u s b a s ott a nagy Pompeiustól nem messzire ütötte fel táborát." S a Város alapítása utáni 710. évnél olvashatjuk: „Caesar [azaz Octavianus], miután mindent meghódított és hatalma alá hajtott, Antonius ellen tengeri háborút tervezve B r u n d u s i u m b ó l E p y r u s b a indul." (Ottonis Frisingensis/1868: 167, 168, 171; magyarul: Freisingi Ottó/1912: 154, 155, 165).

A földrajzi viszonyok alapján kétségtelen, hogy az első részletben olvasható, máshonnan nem ismert Tyrratium nevű város valójában Dyrrachium, ugyanis ez volt a Brundusiumból induló hajóút természetes túlparti végállomása. Láthatóan a francia iskolázottságú Ottó szinte szinonimaként használta a Brundusiummal szemben fekvő D y r r a t i u m városnevet és az E p y r u s tartománynevet.

Hasonló azonosítást tapasztalhatunk egyébként az 1230-as–40-es években alkotó Albericus trois-fontainesi ciszter szerzetesnél is. A negyedik keresztes hadjárat útvonalának ismertetésekor a hajóút egyik állomását „Durachium et Epyrum contra Brundusium” meghatározással nevezi meg (GOMBOS CFHH: 1: 30, az 1202. évnél).

Így tehát talán az Anonymusnál szereplő Kleopátra városa azonos lenne *Durazzo*-val, vagyis az ókori *Epidamnos*-szal? Nos, ez a város az általunk vizsgált mondat folytatásában említésre kerül *Durasu [duracsu]* néven, s a szöveg megengedi azt az értelmezést, hogy a két város azonos is lehet. És talán a geszta írója azért engedte meg magának ezt az önkényes névadást, mert úgy gondolhatta, hogy Kleopátra városát a közvetlenül utána szereplő *Durasu* név az olvasó számára egyértelműen azonosítja.

De vajon elképzelhető-e egyáltalán, hogy ugyanaz a város kétféle megnevezéssel is szerepeljen a gesztában? Nos, igen, ez lehetséges: Attila király városát sokszor említi a szerző mint *civitas Atthile regis*, néhány alkalommal viszont a német *Ecilburgu* néven hivatkozik rá, sőt az első fejezetben még azt is közli, hogy korabeli magyar neve *Buduuar* volt.

Tehát a fenti gondolatmenet alapján lehetségesnek tűnhet, hogy talán az Anonymus-kori *Durasu* másfél évezreddel korábbi elődjét említi a geszta Kleopátra városaként.

Átgondolva a fentiekben említett lehetőségeket, úgy éreztem, hogy egy ilyen kódolt városnév alkalmazása olyan enigmatikus momentum létét feltételezné Anonymus történeti művében, amely a geszta tárgyszerűségével, oktató célzatával és általában mindent világosan kiartikuláló hangvételével nem lenne könnyen összeegyeztethető.

És így a Kleopátra városa kapcsán térben és időben tett kalandozásaim végén, megismerve PAULER GYULA érvrendszerét, az ő „*Neopatras*-javaslatát” tartom a helyes megoldásnak.

4.4. PAULER GYULA válasza

BENKŐ LORÁND 2009-ben megfogalmazott kérdésére, nevezetesen, hogy vajon Anonymus miért vezette el hőseit ennyire messzire déli irányban, PAULER GYULA meggyőző választ adott már egy évszázaddal korábban. Idézem őt: „Itt kellett volna — úgy tervelték legalább Thessalonikában — oly latin birodalomnak alakulni, mely Philippopolistól Durazzóig — az adriai tengerig, délre pedig

Moreáig terjedjen, körülbelül tehát azt a területet foglalta volna magában, melyet, (…) Névtelenünk szerint Zuard és Cadusa magyarjai elfoglaltak."

PAULER érvelését „Cleopatra civitas" magyarázatára mintaszerűnek tartom, mert az ismeretlen, sehol máshol elő nem forduló névalakot másolási hibából magyarázza; mert az eredeti névre javaslatot tesz, melyből a hibás névalak könnyen megmagyarázható; és mert a javasolt név helyénvalóságát, meglepő tulajdonsága ellenére, meggyőzően megindokolja. Ezért ezt a PAULER-féle magyarázatot példaértékűnek tekintem a középkori szövegekben jelentkező, érthetetlennek tűnő nevek és kifejezések problémájának területén.

PAULER magyarázatát úgy fogalmazhatnánk át, hogy Anonymus lényegében az ő korában már létrejött Thesszalonikéi Latin Királyság déli határáig vezeti el a magyar sereget. De válaszra vár azért az a kérdés, hogy miért pont eddig? Miért éppen Neopatrast jelölte meg a három évszázaddal korábbi magyar hódítások legdélibb pontjaként, miért nem mondjuk Larisszát, amely jóval nagyobb kiterjedésű érsekség központja volt — igaz, valamennyivel északabbra fekszik. Vagy miért nem Patrast, a Kalydóni-öböl és a Korithosi-öböl találkozásánál fekvő jelentősebb érseki székvárost, amely még délebbre van Neopatrasnál — igaz, már az öblök déli partján. Egyébként lényegében véve ide, csak éppen az öböl északi partjára lokalizálta Kleopátra várost SÁNDOR ISTVÁN 1808-ban, amikor ezt írta: „Talán a' mostani *Lepanto Livadiában*." (1808: 19). Több mint két évszázad távolából elismerést érdemel SÁNDOR ISTVÁN hipotézise!

Marad tehát a kérdés: miképpen kerülhetett Anonymus „látókörébe" Neopatras városa?

5. Anonymus és *Neopatras*

5.1. *Neopatras* említése III. Ince okleveleiben

A fent megfogalmazott kérdés megválaszolása érdekében áttekintettem a Thessalonikéi Királysággal foglalkozó, viszonylag könnyen elérhető szakirodalmat. (Az enciklopédikus kiadványok mellett megemlítem WOLFF 1948, 1954, FERJANČIĆ 1974, SETTON 1976, RICHARD 1989, POKORNY 2006 munkáit.) A Thessalonikéi Latin Királyság 1204 és 1224 közötti időszakban állt fenn, s a következő közel két évtizedben a Thesszalonikéi Bizánci Császárság követte a történelem színpadán. Elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy vajon mely források említik Neopatras város, illetve az itteni érsekség nevét. Arra a megállapításra jutottam, hogy ebből az időszakból a Neopatrasra utaló információk egyik legfőbb forrása III. Ince pápa levelezése.

Az 1198. február 21-én felszentelt és másnap hivatalba lépett pápa nagyhatású személyisége volt korának egészen 1216. július 16-án bekövetkezett haláláig. Levelezése a pápai érdekszférába eső területek történéseinek rendkívül fontos forrása, s ez érvényes Magyarországra éppen úgy, mint Konstantinápolynak 1204-ben történt elfoglalását követően a Balkánon létrejött Latin Császárságra is.

III. Ince írásbeli hagyatékát 4 fólió méretű kötetben tartalmazza a „Patrologia Latina” (PL. 214–217. kötetek). A pápai registrumkönyv jegyzetekkel ellátott kiadása 1964-ben indult meg, s az első két kötet után kimaradt a harmadik és a negyedik. 1993-ban az 5. pápai évi anyagával folytatódott a sorozat, s jelenleg III. Ince pápaságának 11. événél, azaz a 11. kötetnél tart, amely az 1209. február 21-i levelekkel zárul (Reg.III.Innocenz).

III. Ince leveleiben — éspedig két levél címzettjeként — először 1208. december 8-án kerül említésre Neopatras érseke; egyházi ügyek elintézésére kéri fel a pápa (PL. 215: 1492. Nr. XI/179, Reg.III.Innocenz 11: 283–4. Nr. 174 [179]; PL. 215: 1505. Nr. XI/189, Reg.III.Innocenz 11: 303–4. Nr. 184 [189]).

Majd a XIII. pápai évben, vagyis az 1210. február 22. és 1211. február 21. közötti időszakban már 13 pápai levélben szerepel a neopatrasi érsek, ebből 12 alkalommal 1210 második felében. A neopatrasi érsek bizonyára kiérdemelte III. Ince bizalmát: a pápa számos ügyben — részben egyházi, részben világi ügyben — ad megbízatást a számára.

III. Ince registrumkönyvének kiadása a Gembloux-ból érkezett Johannes neopatrasi érsekségét 1208 és 1215 közé teszi (Reg.III.Innocenz 11: 283. Nr. 174 [179]/1. jegyzet). Feltételezésem szerint az 1208-as év onnan ered, hogy a két legkorábbi, a neopatrasi érseket említő pápai levél éppen 1208. decemberi keltezésű; másrészt pedig az 1215-ös év, a Johannes név és a gembloux-i származás EUBEL gyűjteményének egyetlen adatán alapulhat, aki 1215 körüli időből említi Johannest Neopatras érsekeként (EUBEL 1898: 379).

A neopatrasi érseket említő 1210. évi pápai levelek szövege a „Patrologia Latina” 216. kötetében található meg; ezek a következők (elől a kötetbeli hasáb száma, majd a pápai évhez tartozó levél sorszáma áll; a XIII. pápai évről van szó): 213. Nr. XIII/13, 297. Nr. XIII/101, 298. Nr. XIII/102, 299. Nr. XIII/103, 302. Nr. XIII/112, 303. Nr. XIII/113, 304. Nr. XIII/116, 307. Nr. XIII/120, 323. Nr. XIII/136, 324. Nr. XIII/137, 330. Nr. XIII/152, 331. Nr. XIII/154, 360. Nr. XIII/192.

5.2. Margit, a Thesszalonikéi Latin Királyság régense és III. Ince pápa

Margitnak, III. Béla leányának fordulatokban bővelkedő, többször magasba ívelő, majd mélybe zuhanó életpályát adott a sors, melynek során volt bizánci császárné (1185–1195), thesszalonikéi királyné (1205–1207), majd fia nevében a Thesszalonikéi Királyság régense. Élettörténetét WERTNER MÓR elég részletesen megírta, részben támaszkodva a korábbi szakirodalomra, de azt saját kutatásaival is kiegészítette. Így WERTNER állapította meg Margit harmadik házasságának tényét és azt, hogy az 1220-as évek elején birtokokat kapott testvérétől, II. András királytól a Szerémségben; tehát bizonyára Magyarországra költözött vissza, amikor királyságát az Epirusi Despotátus bekebelezte (WERTNER 1892: 394–406, WERTNER 1903; életéről rövid összefoglalás: KMTL. 443).

WERTNER munkáira tekintettel nem tartom szükségesnek, hogy Margit életének eseményeit ismertessem, azonban a jelen dolgozat célját szem előtt tartva szeretném felhívni a figyelmet Margit és III. Ince ambivalens viszonyát megvilágító néhány pápai oklevélre (WOLFF 1948, FERJANČIĆ 1974: 14–37).

Egy 1205 augusztusának végén vagy szeptemberének elején írt oklevélből megtudjuk, hogy III. Ince Margitot pápai védelem alá helyezte, felemlítve, hogy római katolikus szülők gyermekeként látta meg a napvilágot, de Izsák bizánci császárral kötött házasságakor a görög rítusra tért át, azonban második férje, Montferrati Bonifác, valamint a pápa legátusa, Peter Capuano által visszatért a latin rítushoz (PL. 215: 714. Nr. VIII/134, Reg.III.Innocenz 8: 248–50. Nr. 135 [134]).

1207-ben Montferrati Bonifácnak, Thesszaloniké királyának egy bolgár fegyveres alakulattal szembeni ütközetben nyílvesző fúródott a vállába, s ez a halálát okozta. Ezt követően igen nehéz helyzetet élt át Margit a lombard lázadókkal szemben, akik Margitot korábbi bizánci császárnéi múltja miatt megbízhatatlannak tartották a latin királyság élén, és Montferrati Bonifác Itáliában élő Vilmos nevű fiát akarták elismertetni a pápával Thesszaloniké királyának. Emiatt Margitnak nagy szüksége volt a görög egyházi vezetők és általában a királyság görög alattvalóinak támogatására, és ez komoly konfliktusokhoz vezetett a latin egyház vezetőivel szemben. A larisszai érsek bepanaszolta őt a pápánál, amiért akadályozza az egyház egyes tagjainak szabad mozgását, a görög püspököket favorizálja a latin egyház reprezentánsai ellenében, sőt arra buzdít görög egyházi vezetőket, hogy ne engedelmeskedjenek a pápának. A pápa 1208. október 4-i levelében így reagált erre: amennyiben ez igaz, akkor ezt egy súlyos bűnnek és méltatlan cselekednek minősítjük. Felszólította Margitot, hogy az általa fogva tartott egyházi személyeket engedje szabadon, és ennek ellenőrzésére a patrasi és a thébai érsekeket, valamint a thermopülai püspököt kérte fel (PL. 215: 1467. Nr. XI/152, Reg.III.Innocenz 11: 236–8. Nr. 147 [152]).

Időközben Henrik, a konstantinápolyi latin császár igyekezett támogatást nyújtani Margitnak és árván maradt gyermekének. 1209. január 6-án Henrik császár a kis Demetriust saját kezűleg koronázta Thesszaloniké királyává. Margitnak pedig jelentős birtokadományokat biztosított Thesszáliában, amelyek adományozását III. Ince 1210. március 30-án kelt oklevelében jóváhagyólag megerősítette (PL. 216: 227. Nr. XIII/34).

Margit régensi tevékenysége során egyrészt reálpolitikai érdekeit szem előtt tartva, másrészt — nyilván mint egykori bizánci császárné —, határozott szimpátiát tanúsított görög alattvalói iránt, még a latin egyház érdekeivel szemben is. Az egyik pápai levélből kiderül, hogy védelmet biztosított a larisszai latin érsek alá tartozó azon görög püspökök számára, akik az egyházi eljárásrend tekintetében nem engedelmeskedtek feljebbvalójuknak. A pápa megpróbálta Margitot a latin érsek oldalára állítani, s ebből a célból 1210. július 2-án a

neopatrasi érsekhez, valamint a nazoreskai és a kitrosi választott püspökökhöz fordult, hogy Margitot jobb belátásra bírják. Az utóbbiak közül a nazoreskai püspökség a larisszai és a neopatrasi érsekség határán volt — e pápai levél írásának idején a larisszai érsek alá tartozott —, a kitrosi püspökség pedig a thesszalonikéi érsekséghez (PL. 216: 299. Nr. XIII/103). Egy pár nappal későbbi pápai levélből pedig az derül ki, hogy Margit nemcsak, hogy nem fizette meg a pápának járó tizedeket, hanem ezt még az alattvalóinak is, mind a görögöknek, mind a latinoknak megtiltotta (PL. 216: 302. Nr. XIII/112).

Ez az a pont tehát, ahol összekapcsolódik III. Béla leányának, Margitnak, a Thesszalonikéi Latin Királyság régensének története a *neopatrasi* érsekséggel.

5.3. Kronológiai következtetések *Neopatras* említése alapján

Úgy vélem, hogy a pápai intelmeket és követeléseket III. Béla leánya felé továbbító neopatrasi érsek 1210. július 2-án kelt megbízatásának ténye s általában a pápai érdekeknek a Thesszalonikéi Királyságban érvényt szerezni próbáló tevékenységének híre 1210 végefelé juthatott el Anonymushoz Magyarországra. Bizonyos, hogy az ottani eseményeket mint a korszak külpolitikai fejleményei sorában meghatározó fontosságú történéseket nagy figyelemmel kísérte, s ehhez ráadásul külön hazafiúi és személyes motivációt is jelentett az ottani régens magyar származása, valamint az, hogy az illető éppen „a jó emlékű, dicsőséges” III. Béla lánya volt. Anonymus számára ekkor válhatott közelebbről ismeretté Neopatras érseksége és Neopatras városa, s ekkor tájékozódhatott pontosabban annak elhelyezkedése felől is.

Feltételezésem szerint az ekkor kapott információk hatására, ezt követően döntött úgy, hogy a három évszázaddal korábbi eseményeket megelevenítő művében az Árpád vezér engedélye alapján az Égei-tengerig terjedő nagy területet hódoltató magyar sereget — az útvonalak alapján logikus célpontnak mondható Thesszaloniké városánál jóval délebbre — egészen Neopatrasig vezeti el, s még ezt a területet is meghódíttatja velük.

Ez a döntése elgondolásom szerint 1211-ben történt, s ez a geszta befejezésének időbeli alsó határát 1211-re, nézetem szerint 1211 őszére helyezi.

5.4 A gesztabeli *genus* szóhasználat jelentősége a datálás szempontjából

A fenti datálást támogatja s azzal teljesen szinkrón kormeghatározáshoz vezet a nagybirtokos magyar családoknak a gesztában nemzetségként, *genus*-ként történő említése.

Anonymus nem kevesebb, mint tíz helyen említi egy-egy hősével kapcsolatban, hogy tőle melyik nemzetség származott. E nemzetségek a következők (zárójelben a geszta fejezetszámát, valamint a JUHÁSZ LÁSZLÓ szövegközlése szerinti mondatsorszámot adom meg): genus *Saac,* genus *Calay* et *Colsoy,* genus *Zemera,* genus *Moglout* (6. fejezet, 65); genus *Brucsa* (10. fejezet, 102); genus *Saac,*

genus *Moglout* (20. fejezet, 182); genus *Brucsa* (44. fejezet, 346); genus *Brugsa* (47. fejezet, 368); genus *Thomoy* (57. fejezet, 450).

Viszont a legkorábbi bizonyosan hiteles magyarországi oklevél, amelyben felbukkan a *genus*, illetve a *de genere* szóhasználat, II. András király birtokadományozó oklevele 1208-ból, amelyben a birtokba iktatás „per pristaldum nostrum Theodorum de genere Opuz", vagyis Opuz nembeli Tódor pristaldus által történt meg (MOL DF. 259700, RegArp. I, 74 Nr. 235, ÁÚO. 6: 324–5).

A következő ilyen oklevél 1212-ből való, és az ezutáni két évtizedben ugrásszerűen megnő e terminus írásos előfordulásainak a száma. Az 1213 és 1235 közötti időszakból — noha a tatárjárás következtében bizonyosan sok oklevél elpusztult — a korunkra jutott forrásokban Anonymus gesztáján kívül 60 további előfordulást regisztrált KRISTÓ GYULA (1975: 957). GYÖRFFY GYÖRGY becslése szerint a nemesi nemzetségre utaló *de genere* szóhasználatnak hazai oklevelekben a 14. század közepéig, azaz „1350-ig közel 1000 előfordulását tudnánk kimutani" (GYÖRFFY 1966: 27).

Ebből arra következtethetünk, hogy a nemesi nemzetség terminus alkalmazása a birtoklevelekben bizonyosan II. András trónra kerülése után kezdődött meg, valószínűleg 1208-nál csak kevéssel korábban. Nézetem szerint ennek hátterében valószínűsíthetően egy konkrét királyi rendelkezés állhatott, amelynek tartalma nem maradt fenn. A nemesi nemzetségfogalom kialakulásának lehetséges okairól korábban megfogalmazott elképzelésekről, s a nemzetségfogalomhoz kapcsolódó számos nyitott kérdésről lásd: KMTL. 488–490.

Anonymus már alkalmazta művében az oklevelezési gyakorlatban használatossá váló új terminust. Mivel a *genus* használata, mint láttuk, nemcsak kivételesen fordul elő a szövegében, hanem számos alkalommal, s a geszta elején, közepén és végén egyaránt, ezért már a mű fogalmazványának megírását is nagy valószínűséggel 1208 utánra kell tennünk. Ezzel a időbeli alsó határral a szöveg végleges változatának 1211. évi vagy közvetlen azutáni elkészülte igen jól összevág.

5.5. A geszta befejezésének időbeli felső határáról

Vajon van-e valamilyen utalás a geszta szövegében, amely alapján egy bizonyos időpontnál korábbra valószínűsíthetjük a mű befejezését?

Idézzük fel Anonymus szavait a 9. fejezet végéről: „Et iure terra pannonie pascua romano*rum* esse dicebat*ur*. na*m* et m*odo* romani pascunt*ur* de bonis hungarie." (An. 1937: 46, 2–4. sor, a fakszimile alapján). PAIS DEZSŐ fordításában: „És joggal mondhatták Pannónia földjéről, hogy az a rómaiak legelője, hiszen ép[p]en most is a rómaiak legelnek Magyarország javaiból." (An. 1926: 34).

Az idézetben szereplő „romanorum" és „romani" a németekre utal, amiképpen az „imperator romanorum" a 13. századi Magyarországon a „német-[római] császár"-t jelentette (HOLLER 2011: 286–7). Ugyanis II. András király feleségé-

nek, Gertrúdnak — és Gertrúd Magyarország javait bitorló testvéreinek — az apja IV. Andechsi Bertold volt, aki előnevét a bajorországi Andechs után kapta.

A geszta írójának e saját korára vonatkozó, az olvasóhoz intézett mélységesen keserű kiszólása aligha maradt volna benne a végleges szövegben ebben a formában, amennyiben a művét II. András felesége, Gertrúd ellen 1213. szeptember 28-án végrehajtott sikeres merénylet után fejezi be. Ha ezt követően zárta volna le az írásmű szövegét, akkor nézetem szerint vagy kihagyta volna ezt a kemény aktuálpolitikai megjegyzést tartalmazó mondatot, vagy hozzátett volna valamilyen — talán moralizáló — kiegészítést ehhez a megjegyzéshez.

Erre tekintettel a geszta szövegének végleges lezárását 1213. szeptember 28. előttre teszem. Egyetértek KRISTÓ GYULA ennek megfelelő nézetével, kivéve azt a vélekedését, hogy a megírás időbeli felső határa az 1211-es évre előre lenne hozható (1979: 53).

6. A geszta végleges változata elkészültének idejéről

A fentiek alapján a szöveg befejezésének idejét nagy valószínűséggel 1211 októbere és 1213 szeptembere közé teszem. E két éves időszak középső esztendejét, vagyis az 1212 áprilisa és 1213 márciusa közötti egy évet tartom a geszta befejezése legvalószínűbb időszakának.

Természetszerűen felvetődik a kérdés, vajon mekkorák is ezek a „nagy valószínűségek”?

Nos, a datálatlan történeti források kormeghatározása esetében a szakirodalomban szokásos keletkezésük időbeli alsó, illetve felső korlátjának a megadása, amennyiben ezek egyikének vagy mindkettőnek a meghatározását a logikai bizonyosság erejével rendelkező következtetések lehetővé teszik. Elvileg ilyen esetekben az időbeli alsó, illetve felső korlát b i z o n y o s , azaz lényegében 100%-os valószínűségű állítást jelent. (Meglepő módon egyébként e két fogalom magyar neve a hazai történettudományi szakirodalomban teljesen ismeretlen, magyar nyelvű szövegben is jellemzően a *terminus post quem*, illetve a *terminus ad quem* terminust használják.)

Azonban jól ismert, hogy a gyakorlati és a tudományos életben is bizonyos állításaink gyakran csak több vagy kevesebb valószínűséggel érvényesek, de az ilyen jellegű állítások is roppant hasznosak és értékesek, és fontos következtetéseket alapoznak meg. Az ilyen jellegű állítások kvantifikációja a valószínűségelmélet keretében lehetséges. Noha eredetileg ezen elmélet megállapításai csak tetszőleges számban megismételhető kísérletre vonatkoztak, de ismeretelméletileg nincs akadálya annak, hogy eredményeit olyan egyedi esetek vizsgálatára is transzponáljuk, amelyek valamely adatáról nem rendelkezünk biztos tudással.

A valószínűségelméletből ismert, hogy bizonyos pontosan meghatározható feltételek esetében sok, egymástól független ok eredőjeképpen előálló eredmény eloszlása közel esik az ún. Gauss-féle normális eloszlás alakjához. A gyakorlati

tapasztalat alapján ez az eloszlás igen sokszor jól jellemzi mind a tömeges, mind ez egyedi eseményeket. Ez egy olyan eloszlás, amely esetében többnyire egy bizonyos „várható érték" közelébe esik a valószínűségi változó, attól távolabb csak ritkábban. Az elnyúltságának mértéke a „szórás". A várható értéknél a szórás értékével kisebb, illetve annál ugyanennyivel nagyobb értékek közé közel 70%-os valószínűséggel esik egy normális eloszlású valószínűségi változó (a pontos adat 68,3%), a várható értéknél a szórás felénél kisebb, illetve annál ugyanennyivel nagyobb értékek közé közel 40% valószínűséggel (a pontos adat 38,3%), a várható értéknél a szórás kétszeresével kisebb, illetve annál ugyanennyivel nagyobb értékek közé pedig mintegy 95% valószínűséggel (a pontos adat: 95,4%).

Bár a források datálására vonatkozó érveink gyakran nem képviselnek teljes bizonyosságot, de több érv együttese alapján mégis érdemleges megállapítások tehetők, melyek különböző irányú tapasztalataink alapján többé-kevésbé kvantifikálhatók is.

Nézetem szerint a jelen tanulmányban felsorakoztatott datálási érvek alapján az Anonymus-geszta lezárásának idejét egy olyan normális eloszlással lehet jellemezni, amelynek várható értéke 1212 szeptemberének vége, a szórása egy év. Ennek alapján a geszta lezárásának időpontja mintegy 70%-os valószínűséggel esik az 1211 októbere és 1213 szeptembere közötti két éves időintervallumra, s ezen belül mintegy 40%-os valószínűséggel az 1212 áprilisa és 1213 márciusa közötti egy éves időszakra.

Befejezésképpen szeretném kiemelni azt a következtetésemet a jelen tanulmányban elmondottak alapján, hogy a 12. század végén és a 13. század elején tevékeny nagy műveltségű történetírónknak a Kárpát-medence elfoglalásáról szóló munkája, az Anonymus-geszta — amely bepillantást enged a korai 13. század sok vonatkozásban alig ismert Magyarországának földrajzába, történelemszemléletébe és általában véve gondolkodásmódjába — 2012 áprilisában lezárásának éppen a 800. évébe lépett.

Irodalom

An. 1790 = *Anonymus, az az Bela királynak nevetlen iródeákja Hét-magyaroknak Szittyából Almos hertzeg vezérlése-alatt lött ki-jövetelöket meg-írta.* Fordította LETHENYEI JÁNOS. Pest, 1790.

An. 1799 = *Magyar Sunád, avagy I. Béla királynak nevetlen író-deákja (...).* Fordította MÁNDY ISTVÁN. Debreczen, 1799.

An. 1860 = *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről.* Fordította SZABÓ KÁROLY. Pest, 1860.

An. 1883 = Magistri P. Belae regis notarii *Gesta Hungarorum*. Ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiegit M. FLORIANUS. Historiae Hungaricae Fontes

Domestici. Pars Prima. Scriptores. Volumen II. Chronica Hungarorum. Quinque-Ecclesiis [Pécs], 1883.

An. 1900 = I. Béla király Névtelen jegyzőjének műve. Közli FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, jegyzetekkel ellátta PAULER GYULA. In: *A magyar honfoglalás kútfői a honfoglalás ezredéves emlékére.* Szerk. PAULER GYULA–SZILÁGYI SÁNDOR. Bp., 1900. 381–463. [Reprint kiadás: Bp., 2000.]

An. 1926 = *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta PAIS DEZSŐ. A Napkelet Könyvtára 14. sz. Bp., 1926.

An. 1932 = *P. magister: Gesta Hvngarorvm.* Szerk. JUHÁSZ, LADISLAUS. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saecula 12–13. Bp., 1932.

An. 1937 = *P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum.* Praefatus est textumque recensuit AEMILIUS JAKUBOVICH. Annotationes exegeticas adiecit DESIDERIUS PAIS. SRH I, 13–117.

An. 1975 = *Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Hasonmás kiadás. Fordította és jegyzetekkel ellátta PAIS DEZSŐ. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1975.

An. 1999 = *Anonymus: A magyarok cselekedetei.* Fordította VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Az utószót és a jegyzeteket írta VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Milleniumi magyar történelem — Források. Bp., 1999. 7–49. (A záró verses részlet minimális eltéréssel SZABÓ KÁROLY 1860. évi fordításából való.)

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

BENKŐ LORÁND (1994), Anonymus *Boroná*-i. In: *Bárczi Géza Emlékkönyv.* Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN–E. ABAFFY ERZSÉBET–B. LŐRINCZY ÉVA. MNyTK. 200. sz. Bp. 35–43.

BENKŐ LORÁND (1998), A korai magyar gyepűvédelem terminológiájához (Anonymus *Boroná*-i). In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 76–83.

BENKŐ LORÁND (2009), *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből.* Bp.

EUBEL, CONRADUS (1898), *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431.* Vol. 1. Regensberg.

FERJANČIĆ, BOŽIDAR • ФЕРЈАНЧИЋ, БОЖИДАР (1974), *Тесалија у XIII и XIV веку.* Beograd.

Freisingi Ottó/1912 = *Freisingi Ottó krónikája.* Fordította GOMBOS F. ALBIN–IRSIK JÓZSEF–VAJDA GYÖRGY. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta GOMBOS F. ALBIN. Középkori krónikások XII–XIV. kötet. Bp., 1912.

GOMBOS CFHH. = *Catalogus fontium historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI.* Ed. GOMBOS ALBINUS FRANCISCUS. 1–3. Bp., 1937–1938. (Index: 4. kötet. Composuit CSAPODI CSABA. Bp., 1943.)

GYÖRFFY GYÖRGY (1966), Egy krónikahely magyarázatához. *Történelmi Szemle* 9: 25–35.

GYŐRY JÁNOS (1948), *Gesta regum — gesta nobilum. Tanulmány Anonymus krónikájáról.* Az Országos Széchenyi Könyvtár Kiadványai 29. sz. Bp.

HOLLER LÁSZLÓ (2008), Anonymus és a „Fekete-tenger". *MNy.* 104: 306–16.

HOLLER LÁSZLÓ (2009), Anonymus és a „senonok hegyei" meg az „aliminus népek". Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első közelítése. *MNy.* 105: 300–24, 431–49.

HOLLER LÁSZLÓ (2011), Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? *MNy.* 107: 276–98.

KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század.* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.

KRISTÓ GYULA (1975), Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. *Századok* 109: 953–67.

KRISTÓ GYULA (1979), Szempontok Anonymus gesztájának megítéléséhez. *Acta Historica* 66: 45–57.

Lex.MA. = *Lexikon des Mittelalters.* Bearb. BAUTIER, ROBERT-HENRI et al; ANGERMANN, NORBERT et al. Bd. 1–9, Register. Bd. 1–6. München–Zürich, 1980–1993.; Bd. 7–9. München, 1995–1998.

MOL DL. = Magyar Országos Levéltár, Középkori Gyűjtemény (Diplomatikai Levéltár).

ODB. = *The Oxford dictionary of Byzantium.* Ed. KAZHDAN, ALEXANDER P. Vol. 1–3. New York, 1991.

Ottonis Frisingensis/1868 = Ottonis Frisingensis: *Chronicon.* In: *Monvmenta Germaniae Historica.* Scriptorvm Tom. XX. Ed. PERTZ, GEORGIVS HENRICVS. Hannoverae, 1868. 116–301.

PL. = *Patrologiae cursus completus, seu Bibliotheca universalis, ... Series Latina: ...* Tom. 1–221. Parisiis, 1841–1864.

PODHRADCZKY JÓZSEF (1861), *Béla király névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége.* Buda.

POKORNY, RUDOLF (2006), Der territoriale Umfang des lateinischen Königreichs Thessaloniki. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 62: 537–606.

Reg.III.Innocenz = *Die Register Innocenz' III.* Bearb. HAGENEDER OTHMAR et al. Bd. 1. Graz–Köln, 1964.; Bd. 2. Rom–Wien, 1979; Bd. 5–. Wien, 1993–.

RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I–II/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp., 1923–1943. II/2–3., II/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Bp., 1961–1987.

RICHARD, JEAN (1989), The esteblishment of the Latin Church in the Empire of Consantinople (1204–1227). In: *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*. Ed. ARBEL, B.–HAMILTON, B.–JACOBY, D. London–Totowa. 45–62.

SÁNDOR ISTVÁN (1808), Béla Levelessénél Előforduló Tulajdon Nevek. *Sokféle* 11. darab: 3–66.

SETTON, KENNETH M (1976), *The Papacy and the Levant (1204-1571).* Vol. I. The Thierteenth and Fourteenth Centuries. Philadelphia.

SRH. = *Scriptores rerum Hungaricarum I–II.* Szerk. EMERICUS SZENTPÉTERY. Bp., 1937–1938.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ (1998), Megjegyzések az Anonymus-gestában előforduló néhány nem magyarországi helynévről. A Senones-kérdés. *MNy*. 94: 165–9.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ (1999), Jegyzetek az Anonymus-fordításhoz. In: *Anonymus: A magyarok cselekedetei.* Fordította VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Az utószót és a jegyzeteket írta VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Milleniumi magyar történelem — Források. Bp. 51–71.

WERTNER MÓR (1892), *Az Árpádok családi története.* Nagy-Becskerek.

WERTNER MÓR (1903), Margit császárné fiai. *Századok* 37: 593–611.

WOLFF, ROBERT LEE (1948), The organization of the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204–1262. *Traditio. Studies in ancient and medieval History, Thought and Religion* 6: 33–60.

WOLFF, ROBERT LEE (1954), Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204–1262. *Dumbarton Oaks Papers* 8: 225–304.

Kiss Magdaléna

A Körösök magyar vízneveinek funkcionális-szemantikai elemzése

1. Míg a korábbi helynévfeldolgozások gyakran mellőzték a víznevek tüzetesebb vizsgálatát, az utóbbi időben az ilyen témájú munkák száma egyre inkább nő. BÍRÓ FERENC (1999, 2005) és GYŐRFFY ERZSÉBET (2002, 2008, 2011; GYŐRFFY–RESZEGI 2003) számos tanulmányt szentelt a különféle víznévelemzéseknek, de HOFFMANN ISTVÁN (2009), KOVÁCS ÉVA (2008), KOCÁN BÉLA (2008a, 2008b, 2009), PÓCZOS RITA (2003, 2004) és TÓTH VALÉRIA (2003) ide vonatkozó írásai is szintén gazdagítják a kérdés szakirodalmát.

A Körösök vízrendszeréhez tartozó nevek összegyűjtésekor két típusú forrásból dolgoztam: egyrészt adattárakat (Hunfalvy, Pesty, ETH., HA.), szótárakat (FNESz., KMHsz., SzT.) néztem át, másrészt térképeket a névadat lokalizálása céljából. Mindkét eljárásnál a hiteles, megbízható és minél bővebb tárakat használtam fel, így adattáramban több olyan pataknév is előfordul, amely csupán egy-egy falu külterületén folyik át. Mivel e nevek nagy része Románia területén lelhető fel, a román közigazgatás kataszteri víznévjegyzéke mai román nyelvű adatokat tartalmazó adatbázisának összes folyónevét is felvettem, mert ezek a nevek teszik lehetővé a tájékozódást a mai vízrajzi térképen.

Bár az adattárak nélkülözhetetlen volta vitán felül áll (KISS M. 2009: 107), az adatgyűjtésben nagy segítséget nyújtanak a víznevekben gazdag térképek is. A katonai felmérés térképei közül az első hármat néztem át, a jozefiniánus térképet (EKFT., 1780–1784), a franciskánus térképet (MKFT., 1806–1869) és az Erdélyben (1869–1873), illetve Magyarországon és a Partiumban megvalósuló (HKFT., 1872–1884) felmérés térképszelvényeit. Bár az első felmérés térképszelvényei csak a legnagyobb folyók neveit tüntetik fel, ezek a korábban lejegyzett pataknevek a későbbi alakokkal összevetve segítséget nyújtanak az etimológiai vizsgálatok terén (pl. a Fehér-Körös jobboldali mellékága az első felmérésen *Csik-ér*, a másodikon és az összes későbbi térképen *Csiger*). Románia hidrológiai térképének ide vonatkozó szelvényeit JANITSEK JENŐ volt szíves a rendelkezésemre bocsátani. A 19. század első felének legnagyobb elméleti és gyakorlati tudású geodétája, HUSZÁR MÁTYÁS 1823-ban készítette el a Körösök és a Berettyó szabályozásának egységes tervrajzát. Ezek a kéziratos térképek szintén tömérdek egykori víznevet tartalmaznak a szabályozás előtti időkből. Amennyiben a felsorolt források időhatárait körvonalazzuk, az összegyűjtött névanyag a

korai ómagyar kortól a vízszabályozás utáni időkig nyúlik, a 2003-as topográfiai térképszelvényekkel bezárólag.

Jelen dolgozatomban HOFFMANN ISTVÁN többszintű helynévelemzési modelljét (2007) követve a Körösök vízgyűjtőjéhez tartozó névanyag funkcionális-szemantikai vizsgálatát végzem el. Mivel a korpusz több nyelvi réteget tartalmaz, a magyar és a román neveket egymástól elkülönítve tárgyalom, s jelen tanulmányomat kizárólagosan a magyar neveknek szentelem. A két nyelvi réteg egymásra vetítését is fontosnak tartom ugyanakkor, ennek tanulságait azonban egy másik munkában fejtem ki.

A névadási aktus olyan tudatos tevékenység, melyben a helynév a denotátum jellegzetes jegyét emeli ki és viseli magán. Ennek megfelelően a benne kifejeződő funkcionális névrész szemantikai tartalommal bír, hiszen a megismerést, az emberi tudást tükrözi. A kogníciónak nyelvi síkon való leképezése megnyilvánulhat egy- vagy kétrészes, más szóval egyszerű vagy összetett helynevekben. Ennek függvényében a helynevek névrészeinek funkcióit aszerint lehet kategorizálni, hogy a névrész fajtajelölő (F), megnevező (M) vagy sajátosságot (S) kifejező szerepet lát-e el (HOFFMANN 1999: 210). Míg a fenti kategóriák egyrészes nevek esetében alkalmazhatóak, a kétrészes nevekben, ahol több funkcionális-szemantikai jegy társul egymással, többféle struktúrát hoznak létre: S+F, S+M, vagy a jóval ritkább M+F. A második névrész tehát vagy a hely fajtáját jelöli meg, vagy pedig megnevezi magát a konkrét helyet.

2. Fajtajelölő névrészfunkció

Az ebben a szerepben álló névrészek azt a helyfajtát fejezik ki, amelybe a névvel megjelölt egyedi hely besorolható. E szemantikai funkcióra ezért a dolog természetéből adódóan kizárólag főnevek, mégpedig helyet jelölő lexémák, azaz földrajzi köznevek alkalmasak (HOFFMANN 1999: 208). Az egyrészes helynevek között a vizsgált korpuszban olyan ide tartozó névformák említhetők meg, mint az *Ér*, a *Pece*,[1] valamint a *Csorgó, Csergő, Folyás, Forrás, Jószás*,[2] *Köpő, Medves* vagy *Medes,*[3] illetve *Tekerő,* melyek jelentéshasadás következtében váltak

[1] A *Pece* helynév etimológiailag megegyezik a m. *pöcegödör* előtagjával, a m. N. *pőce* köznévvel, amelynek jelentése 'födetlen csatornácska, amely olvadás vagy esőzés idején az udvarokon és az utcákon összegyűlt szennyes vizet leereszti' (FNESz. *Pece;* vö. még BÍRÓ 1997: 101). A TESz. ebben a jelentésben a 18. század második feléből adatolja a szót.

[2] A *jószás* földrajzi köznév talán a **jó-* 'folyik' ige *-sz* gyakorító képzős származékából alakulhatott *-ás* főnévképzővel (FNESz., de lásd erre máshogyan GYŐRFFY 2011: 101). Valójában a *jó* földrajzi köznév elavulása olyan folyamatot indított el, amely során a névhasználó közösség tudatában a helynév lexikális-morfológiai összetettségének tudata megszűnt, így az értelmezési lehetőségek is kibővültek (GYŐRFFY 2011: 101, 117).

[3] A *Medves* pataknév a *Medüs, Medes* víznevekkel függ össze; közös szótövük valószínűleg a m. **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó' melléknév származéka (FNESz. *Nemesmedves*).

helynevekké. Az ilyen típusú víznevek előfordulási aránya a teljes névállományhoz képest meglepően alacsony (0,3%), míg a különben gyakori *patak* köznév tulajdonnévként való előfordulása teljesen hiányzik.

A kétrészes nevek körében S+F (52%), illetve M+F (34%) összetételek fordulnak elő, ahol az alaptag minden esetben vízrajzi köznév.

A sajátosságot kifejező és a fajtajelölő névrészekből álló összetételek (S+F) száma igen magas. Köztudott, hogy a kelet-magyarországi régióban nagyon gyakori az *ér* 'lassú mozgású, széles, iszapos medrű vízfolyás' vízrajzi köznév. Ezt támasztják alá a Körösök vízgyűjtőjéhez tartozó nevek is, mivel a magyar adatok 32%-a rendelkezik ilyen köznévi utótaggal, melyhez változatos, sajátosságot kifejező előtagok járulnak (*Csikos-ér, Horgas-ér, Köles-ér* stb.); az ilyen összetételek hatoda jelölt birtokos jelzős formában szerepel (*Szent Péter ere, Feketegyörgy ere, Feketerét ere* stb.).

Az *ér* vízrajzi köznevet gyakoriság szempontjából a *patak* 'kis (hegyi), gyors folyású víz' lexéma követi (23%) sokszínű előtagok kíséretében (*Bosnyák-patak, Csipkés-patak, Sós-patak* stb.), de itt is találunk birtokos személyjeles *pataka* alaptagot személynévi *(Balázs pataka),* melléknévi igenévi *(Csorgó pataka),* településnévi *(Bályok pataka),* növénynévi *(Kökény pataka)* és valamilyen földrajzi alakulatot jelölő előtaggal *(Hágó pataka)* ellátva.

A névanyag 4%-át a *fok* 'folyó vagy tó vizét elvezető ér' utótagú nevek alkotják *(Bű-fok, Iván-fok, Zöld-fok; Bíró foka, Fancsal foka, Pera foka).*

A *folyás* 'kisebb folyóvíz, patak, ér' az adatok 2%-ában szerepel fajtajelölő utótagként (*Hosszúvíz-folyás, Medvés-folyás, Zúgó-folyás* stb.); az *örvény* 'vízfolyásnak gyors, forgó mozgású szakasza' közszó mindössze 1%-ban képviselteti magát a névadatokban (*Hideg-örvény, Határ-örvény, Hasztalan-örvény* stb.), míg a *derék*' 1. 'időszakos vízfolyás, ér', 2. 'víz dereka, fő folyás' összesen öt alkalommal fordul elő *(Asztagos-derék, Ebesi-derék, Hegedűs-derék, Megyes-derék, Nyári-derék).*

A *kengyel* 'u alakban kanyarodó ér' vízrajzi köznév elő- és utótagként egyaránt részt vesz a névalkotásban, funkcionális szempontból fajtajelölő szerepben a *Görbe-kengyel, Rákos-kengyel* és a *Tormás-kengyel* víznevekben látjuk megjelenni. Az *aszó* 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' a *Vár-aszó* és *Hosszú-aszó* nevekben jelentkezik. A *jó* 'vízfolyás' régi vízrajzi köznevünk a *Berettyó* és a *Székelyjó ~ Székelyó* víznévben lelhető fel, de a nyelvhasználatból kiavulva szerkezetileg egybeolvadt az előtaggal. Mindez pedig azt is jelenti egyúttal, hogy a keletkezése pillanatában S+F formájú helynév a *jó* lexéma elhomályosulásával és ennek eredményeként a helynév szerkezetének deszemantizációjával egyrészes, M funkciójú névvé vált.

A fent bemutatott S+F funkciójú szerkezetek gyakoriságával szemben az M+F sruktúrájú, jellegzetesen másodlagos névformák jóval ritkábban fordulnak elő. Az ilyen alakulatok elsősorban idegen eredetű víznevek átvételével, ponto-

sabban azok kiegészítésével keletkeztek, de a vízrajzi köznévvel való kiegészülés akár a belső keletkezésű vízneveket is érinthette (*Körös-ér, Ácsva pataka; Tusza > Tusza pataka* stb.).

3. Megnevező névrészfunkció

Ebben a szerepben mindig valódi helynév áll, szerepe — beépülve egy új névbe — megegyezik azzal, ami eredeti helynévi jelentése is: a denotátumra utalás (HOFFMANN 2007: 58). Az így keletkezett helynevek szintagmatikus szerkesztés útján, többnyire jelzős szerkezetet alkotva kerülnek be a névanyagba, s e szerkesztési folyamat gyakran képzőelem felvételével is együtt jár. A megnevező funkciójú névrészt tartalmazó víznevek szerkezeti szempontból lehetnek egy- vagy kétrészesek; ez utóbbi esetében pedig sajátosságot kifejező előtaggal (S+M) vagy fajtajelölő funkciójú vízrajzi köznévi utótaggal szerepelhetnek (M+F).

Ha abból a tételből indulunk ki, hogy a jövevénynevek a magyar helynévrendszer elemeiként minden esetben megnevező funkcióban szerepelnek, a vizsgált adatállományban is jó néhány ilyen példára akadunk. Mivel a román nevekkel önálló tanulmányban kívánok foglalkozni, e helyütt csupán az egyéb nyelvekből való átvételeket mutatom be. Szláv eredetű nevünk a *Bisztra* (vö. *bystra* 'sebes'; KNIEZSA 1942: 50), a *Dubina* (vö. **dubina* 'tölgyerdő', SEBESTYÉN 2010: 42) és talán a *Kalota* (vö. KNIEZSA 1942: 42), besenyő eredetű viszont a *Budak* (KISS L. 1996: 441, FNESz.).

Bár a névadási aktus szemantikai tudatossága kétségtelen, a nyelvi jel alaki szerkezete és jelentése közötti kapcsolat az idők folyamán elhomályosulhat, így azok koherenciája megbomlik. Sokszor ennek a bizonytalanságnak a kiküszöbölésére új nevek jönnek létre úgy, hogy a meglévő névtest valamilyen földrajzi köznévvel egészül ki. Az *Eszteró-ér* korábbi előfordulása egyrészes név: *Eszteró* (HUSZÁR S80 0039.01.10), de később vízrajzi köznévvel kiegészülve szerepel a forrásokban (PESTY, Bihar 64b és 308b). Találunk azonban olyan neveket is, ahol a változás épp ellenkezőleg zajlott le: a *Tasád* és a *Medes* víznév a korábbi adatokban *Tasád p[atak]* (HKFT.), illetve *Medes patak* (PESTY, Bihar 139b) néven szerepel, de a későbbi *Tasád* (rom. *Tăşad*) és *Medes* alak (rom. *Medeş*) már egyrészes névként jelentkezik (KNIEZSA 1942: 43).

Természetesen számos ismeretlen etimológiájú név fordul elő, mely szerkezeti szempontból M+F funkciójú névrészek összetételeként írható le (*Ad ere, Herpat-ér, Marász fok* stb.), de szép számmal szerepelnek pusztán megnevező névrészt tartalmazó nevek is (*Kigyik, Leben, Serges* stb.). Ezek a kezdetben egyrészes nevek többnyire nem belső keletkezésű alakulatok, így a vízrajzi köznévvel való kiegészülésük a magyar névkészletbe való beilleszkedést segíti elő.

4. Sajátosságot jelölő névrészek

A sajátosságot kifejező névrészek jelölik azokat a tulajdonságjegyeket vagy különféle viszonyrendszereket, melyek különféle nyelvi jelekkel fejezhetők ki. A sajátosságtípusok felosztásában HOFFMANN ISTVÁN rendszerkategóriáiból indultam ki. Ennek megfelelően az első csoportba azokat a vízneveket soroltam, amelyek a hely tulajdonságára utalnak, méret, alak, anyag, szín, kor, funkció vagy egyéb jellegzetesség alapján. A következő osztály olyan sajátosságtípusokat sorakoztat fel, amelyek bemutatják a hely viszonyát valamely külső dologhoz, körülményhez (pl. növényzet, állatvilág, birtokos). A harmadik csoportba tartozó nevek a víznek valamilyen más helyhez való viszonyát tükrözik, ahol a víznév lehet valaminek a része, vagy irányt is jelölhet. A negyedik kategóriát a többféleképpen elemezhető nevek csoportja alkotja, ahová olyan neveket soroltam, amelyek funkcionális szerkezete nem egyértelmű, mert az elnevezés motívuma nem kapcsolódik közvetlenül a névadási szituációhoz.

Az S funkciót tartalmazó nevek körében a leggyakoribb szerkezeti típus a sajátosságot kifejező névrész vízrajzi köznévvel való összekapcsolódása (tehát az S+F struktúra), de más szerkezeti megoldásokkal is szép számban találkozunk. Tekintve, hogy a feldolgozott víznévkorpusz több mint kétezer denotátum megjelöléseit tartalmazza, így az S, S+F, S+M funkciók ábrázolására csupán a legjellegzetesebb példákat sorakoztatom fel, ám ahol azt indokoltnak látom, a határesetet képviselő vagy más szempontból tanulságos adatokra is utalok.

4.1. Tulajdonságot kifejező névrészek

A sajátosságot kifejező névrészek közül az alábbi, tulajdonságot kifejező kategóriák tartalmazzák a vízfolyás olyan jellegzetes jegyeit (pl. méret, alak, szín, hőmérséklet, kor, állapot, szag, íz, sebesség, hang), melyek az elnevezés alapjául szolgálhattak.

A méretre utalás funkciójával egyrészes (S) és kétrészes (S+F) szerkezetű nevekben egyaránt találkozunk. Mivel kevésbé változatosak, néhány elem számbeli megterheltsége erőteljesebb. A *nagy* szinonimájaként szerepel a *hosszú* lexéma, ellenpárjuk pedig a *kis* és *kurta*. Ezek főként kétrészes nevek előtagjaiként fordulnak elő. A *Nagy-* előtagú összetételekben leggyakoribb utótag az *ér* vízrajzi köznév, mely összesen 6 esetben fordul elő; ezt követi a *patak* (3), a *fok* (2), majd az *örvény* (1) lexéma. A *Hosszú-* előtag a *patak* (2), a *fok* (1) és az *ér* (1) vízrajzi köznévvel alkot összetételt. Mennyiségi mutatójukat tekintve a víz kisebb méretére utaló melléknevek az előzőekben bemutatottakhoz képest kevésbé számottevőek. A *kis-* (6) és *kurta-* (1) előtag legtöbbször az *ér* vízrajzi köznévhez járul.

A méretre utaló S+F szerkezetű nevek körében a folyó nagyobb méretére való utalás a gyakoribb, vagyis a *hosszú* és a *nagy* jelzők dominálnak a *kis* és *kurta* névelemekkel szemben (arányuk 16 : 7). Egytagú nevekben a víz nagyobb voltá-

ra utaló, S funkciójú névrész (pl. *Nagy*) ritkábban fordul elő, míg ugyanilyen funkcióban és szerkezetben a víz kisebb méretére való utalás nem szerepel.

A folyóhosszt jelölő funkciót S+M névszerkezetekben is fellelhetjük: *Kis-* és *Nagy-Kutas, Kis-* és *Nagy-Körös.*

A folyómeder alakjának kifejezésére gazdag szókészlet sorakoztatható fel, mely a teljes adatmennyiség 2,9%-át alkotja. Bár javarészt S+F szerkezetben fordulnak elő a vízfolyás alakjára vonatkozó elnevezések, néhány egyrészes névvel itt is találkozunk. Míg a *Füles* és a *Görbed* víznév esetében egyértelműen az S funkció jelentkezéséről beszélhetünk, a *Kengyel, Kadarcs* és *Tekerő* esete közel sem ilyen világos: a *kengyel, kadarcs, tekerő* ugyanis esetleg vízrajzi köznévként is felfogható, s ez esetben a nevek fajtajelölő funkcióban állnak. Jóllehet BÍRÓ FERENC (2008: 72) egyértelműen a vízrajzi köznevek sorába helyezi a *kengyel*-t (’u alakban kanyarodó ér’ jelentést tulajdonítva neki) és a *tekerő*-t (amely ’kanyargós vízfolyás’ lehet), a vízfolyás alakját is jelző jelentéstartalmuk miatt a sajátosságot jelölő kategóriába helyeztem az ilyen szerkezetű neveket.

A meder kanyarulatára utalnak az olyan nevek, mint a *Horgas-ér, Tekeres-ér, Fül-ér, Görbe-ér, Görbe-kengyel, Kacskaró-ér, Kondoros-folyás* (lásd még BÍRÓ 2008: 71).

Több, tőszámnevet tartalmazó név is felbukkan képzett vagy képzetlen formában az alakra utaló elnevezések körében: *Két-ér, Két-patak, Kettős-patak, Hármas-ér* (ezek S+F szerkezetűek); *Kettős-Körös* és *Hármas-Körös* (amelyek viszont S+M struktúrával jellemezhetők).

A hely jellegzetes anyagára utaló elnevezések alapjául a vízben vagy a víz környezetében található anyag szolgál: az *Aranyas-patak* vizéből például aranyat lehetett mosni,[4] a *Kincses-ér* vize pedig kincset sodorhatott a partra, s ez szolgált a névadáshoz motivációul. Igen gyakran a vízben fellelhető kövekre, kavicsokra utal a név *(Köves-patak, Kő-patak, Kövicses-patak, Kövicse-patak),* de a névadás alapjaként az ásványtartalom *(Ásvány-ér)* vagy a sáros víz *(Sáros-ér, Sáros-patak)* is megtalálható. A *Fenes* pataknév KISS LAJOS magyarázata szerint a régi *fen* ’fenőkő, kovakő’ főnév *-s* képzős származékaként jött létre (FNESz., más magyarázatához lásd GYŐRFFY 2002: 41). Az itt felsorolt nevek olyan belső keletkezésű alakulatok, amelyek előtagja sajátosságot kifejező funkcióval bír, így S+F összetételben szerepelnek, az egytagú nevek pedig, mint a *Földes, Kövecse* S funkciójú konstrukciók.

Kétségtelen, hogy a sajátosságot jelölő elnevezések közül a legtöbb adat az alakra és méretre utal, de arányát tekintve ezeket szorosan követi a víz színére utaló nevek csoportja. A változatos színeket tartalmazó neveknek közel

[4] A víznév előtagja ugyanakkor az *aranyos* ’hideg, kristálytiszta vizű’ melléknevet is tartalmazhatja (GYŐRFFY 2011: 77–8), s ez esetben a szemantikai szerkezete is másképpen adható meg.

a fele *Fekete-* előtagú, tehát sötét színű vízre vonatkozik. Közülük csupán kettő tartozik a Fekete-Köröshöz, négy pedig a Berettyó vízrendszeréhez. Ezen kívül találunk *Barna-*, *Fehér-*, *Fényes-*, *Hamvas-*,[5] *Kék-*, *Szőke-*, *Veres-* és *Zöld-* előtagú hidronimákat.

Szerkezetüket tekintve kétrészesek, kivételt csupán — ha egyáltalán ide tartozik — a *Küküllő (< ?Kékellő)* képez. Az S+F összetételű nevek fajtajelölése nagyrészt a *patak* és az *ér* vízrajzi köznevekkel történik, mindkét esetben kilenc-kilenc alkalommal (pl. *Kék-patak*, *Hamvas-ér*), de akadnak közöttük *fok*-ok *(Barna-fok, Zöld-fok)*, *örvény*-ek *(Fekete-örvény)* és *víz* utótagúak *(Fehér vize)* is. Egy másik szerkezettípus is megjelenik ebben a szemantikai kategóriában, ahol a sajátosság funkciójú előtag megnevező funkciójú utótaggal kapcsolódik össze (tehát S+M szerkezetű): *Fekete-Körös, Fehér-Körös, Kék-Kálló.*

Több denotátum esetében h ő m é r s é k l e t i tényezők jegyei fedezhetők fel, de mindegyik azonos hőmérsékletre utal: *Hideg-örvény, Hideg-patak, Hideg-ér.* A *Dragán* vagy *Sebes* harmadik neve szintén egytagú: *Hideg.* Különös, hogy míg a *Sebes-* és *Fekete-Körös* patakjainak tengerszint feletti magassága jócskán meghaladja a *Berettyó*-ét, illetve az *Ér*-ét, tehát forrásaik hőmérséklete a hegyekből eredve valószínűleg hidegebb, mégis e két utóbbi folyónév vízgyűjtőjéhez tartozik a legtöbb *Hideg-* előtagú pataknév. Valószínű, hogy ezeken a sík területeken a vízhőmérséklet általában nem annyira alacsony, mint a hegyi patakok esetében, így a víznév egyedítő szerepe még erősebben kifejeződhet. Ezek szerkezetüket tekintve S+F típusú összetételek, de egy esetben *(Hideg)* egyrészes S struktúra fejezi ki az adott funkciót.

A folyó k o r a is motiváló értékkel bír a megnevezés létrejöttében. Névanyagomban jellemzően a *régi* lexémával és ennek szinonimáival találkozunk az elnevezésekben *(Ó-Körös, Ó-Pece, Ős-Kösely, Régi-Berettyó, Régi-Fehér-Körös)*, kivételként csak az *Új-víz* pataknév jelentkezik. Ez utóbbi a Kalota egyik patakocskája, tehát viszonylag kis vízhozamú vízfolyás, ellenben a fenti példákban szereplő *Régi-* előtagú, nagyobb folyókat jelölő nevekkel. Névszerkezetileg többnyire S+M szerkezetű nevekkel találkozunk, de a *Holt-ér* névben (ami két objektum neveként is áll) az utótag fajtajelölő funkciót fejez ki (S+F).

A vizek á l l a p o t á t , a folyómedrek (többnyire gyér) vízbőségét jól tükrözik a *Medves-*, *Száraz-*, *Sáros-* előtagú elnevezések. Összesen 20 ilyen víznévvel találkozunk a magyar nyelvű adatok között. A vízrajzi köznevek közül a *sár* 12 összetételben szerepel, illetőleg az egyrészes, *-d* képzős *Sárd* névben is megtalálhatjuk. Az erek sekélyes voltának következtében legtöbb helyen *Sáros-ér* fordul elő (5), de emellett a *Sáros-patak*, illetve egy ízben a *Sáros-folyás* név is megjelenik a korpusz víznevei között, sőt sajátos, szervetlen összetételként em-

[5] A *Hamvas-ér* vagy *Hamvas pataka* víznevek esetében az előtag a vízhez közel lévő nádas egykori égetésével függhet össze (vö. GYŐRFFY 2011: 56–7).

líthetjük meg továbbá a *Nincsen-sár* megnevezést. Ugyanilyen szemantikai szerepe van az *Ébes-patak* előtagjának is, amely akár a m. R., N. *ebes* 'mocsaras, zsombékos' melléknévvel is magyarázható. Emellett tekintetbe kell vennünk azonban az *Ebes* ([1067]/1267: *Ebes, Ebees, Ebis, Ebus,* ÁSz. 264.) személynévvel való esetleges összetartozását is. Minthogy erre a névre vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre sem korábbi, sem későbbi adat, más módon juthatunk közelebb a megfejtéséhez. A Bánffyhunyad környéki *Ébes-patak* olyan víznevek közt jelenik meg, ahol túlnyomó részt *-patak(j)a, -csorgója* birtokos személyjeles utótagok követik a személynévi vagy köznévi előtagot. Mivel az *Ébes-patak* esetében hiányzik ez a morféma, talán a *Szárasz-patak (!), Mocsolya-patak, Sáros-patak* nevek sorába tartozik inkább strukturálisan, azaz előtagja a víz valamilyen tulajdonságát jelöli meg. Ebben az összefüggésben tehát — noha ennél határozottabban nem foglalhatunk állást — az *Ébes-patak* előtagjában talán nagyobb valószínűséggel gyaníthatjuk az *ebes* melléknevet, mint az *Ebes* személynevet.

Több adat is utal a víz kellemetlen szagára, legtöbb esetben az *ér* fajtajelölő utótaggal. A szag megnevezésére utaló előtagok meglehetősen egysíkúak: *Büdös-ér, Bödüs-ér, Büdes-ér, Büdös pataka.*

A víz ízét sejtetik az *Édes-Marha-patak, Keserű-ér* és *Sós-patak.* Az *Édes-Marha-patak* szemantikailag a következő módon értelmezhető: 'szarvasmarhák itatására szolgáló patak, melynek vize édeskés ízű'.

A víz mozgását, folyásának sebességét változatos példaanyag illusztrálja. A *sebes* melléknév gyakorisága e kategóriában kiemelkedően nagy: összesen 13 kétrészes névben szerepel, de emellett önállóan is megtaláljuk a Dragán és a Székely-jó vizek másik neveként, illetve egy kisebb patak megnevezéseként. Szintén gyors folyású vizeket jelölnek a *Hamarkos pataka,*[6] *Homorka, Villongó-ér;* lassabb vízmozgásra utal viszont a *Folyós-ér, Gyalog-ér, Jámbor-ér.* Az *Ér* másik neve szintén mozgást kifejező szó: a TESz. értelmezésében az *Omsó* ('ömlik, árad') az *omos* ige folyamatos melléknévi igenévi alakja (vö. GYŐRFFY 2002: 40), de 'örvény' jelentéssel is bír. A *Homorka* víznév esetében feltehetőleg a román nyelvi hatásra bekövetkezett *a* > *o* változásra gyanakodhatunk.

[6] Ez a patak a Berettyó jobb oldali mellékága Szilágy megyében, Kémer határában. Csupán az EHT. 2. adatai között lelhető fel *Hamarkos Pataka, Hamarkós Pataka* és *Hamarkas Pataka* alakban. Hasonló előtaggal áll a *Hamarka-ér* Heves megyében (lásd Tepélypuszta térkép, 1875; illetve Besenyőtelek kataszteri vázlat, 1906), *Hamarka patak* alakkal pedig Bihar vármegyében találkozunk (Bél, Hajdú-Bihar m.; Pesty, Bihar 102). Valószínűleg olyan patakot neveztek el így, amelynek a vize hirtelen, gyorsan, hamar lefolyik.

A víz h a n g j a motiválhatta a névadást a *Beri-patak, Bugy-ér,*[7] *Csergetytyű-fok, Csikorgós-ér, Morgó-fok* stb. elnevezésekben. Az első példában a *beri* 'bőg, zúg, morajlik' (SzT.) lexéma színesíti a névanyagot.

4.2. Külső dologhoz, körülményhez való viszonyt kifejező névrészek

A teljes adatkorpusz 10%-át n ö v é n y z e t r e u t a l ó nevek alkotják. Előfordulnak vízparti növények, cserjék, kultúrnövények és további növényfajták egyaránt. Tekintettel az itt szereplő nevek mennyiségére, a teljesség igénye és további alkategóriák beiktatása nélkül sorakoztatom fel a tipikus, majd a magyarázatot igénylő neveket.

A kultúrnövények között találunk *dinnye, mák, köles, lencse, rózsa* növénynéveket tartalmazó vízneveket, bár az elnevezésekben ezek vadon növő fajai is szerepelhetnek, a *lencse* pedig összefüggésbe hozható a *békalencse* vízinövény nevével is. Cserjeneveket tartalmazó víznevekben *(Hangás-ér, Kökény pataka, Mogyorós-patak)* a névrészfunkciók S+F összetételt alkotnak. Természetesen vízparti növényneveket (*káka, nád, sás* stb.) tartalmazó víznevekben is bővelkedik a névanyag, de figyelmet érdemelnek a szintén ide tartozó különleges nevek, amelyek szemantikai tartalma a fenti példákhoz képest komplexebb. Ilyen a *Pakac* (*páka* 1. 'káka, nád, gyékény virága, buzogány'; 2. 'hosszú, háromélű, néha hengeres szárú, a sásfélék családjába tartozó egyszikű növény', TESz.), *Guzsaly-ér* ('mezei zsurló vagy bábaguzsaly'), *Fekete-ér,* amely „a' benne termett fekete sástól vette nevét" (PESTY, Bihar 104b), *Üstök ere* (m. *üstök* 'nád, kukorica stb. bugás vagy füzéres porzós virágzata', TESz.), *Édes-ér,* ahol „sok édes gyökér termett" (Haán 1: 229).

Az á l l a t o k élete is vízhez kötött, amit a víznevek mennyiségi mutatója is alátámaszt, hiszen a Körös-vidéki faunára jellemző állatok többsége megtalálható a gyűjtött anyagban. Ezekben az elnevezésekben találunk házi- és vadállatokat, emlősöket *(Bika-ér, Farkas pataka, Hódos),* madarakat *(Bagoly-ér, Hollód),* kétéltűeket *(Varas-ér),* hüllőket *(Kígyós-patak),* halakat *(Csikes-ér, Potykás),* rákokat *(Rákos ere)* és rovarokat *(Méh-séd)* egyaránt. Közülük a legtöbb állatot ma is ismerjük, de a hidronimák olyan neveket is megőriztek, amelyek a közhasználatból kivesztek. Összesen 12 névben szerepel a *csík* lexéma, amely jellemzően a patak ilyen halban való gazdagságát fejezi ki, de egyes esetekben a csíkbogarak jelenléte is befolyásolhatta a névadást; ugyanakkor olyan nevek is belekeveredhettek ebbe a csoportba, amelyek eredetileg csikók itatására szolgáló patakot jelöltek. Mivel ezekben a nevekben a helyesírás a magánhangzók hosszúságának jelölésében a legutóbbi időkig is nagyfokú bizonytalanságot és következetlenséget mutat, ezen kritérium mentén haladva nem lehet mindig meg-

[7] A *Bugy-ér* esetében valószínűleg bugyborékolva, zubogva feltörő forrásnévvel van dolgunk, ahol a vízrajzi köznév további földrajzi köznévi összetételben is szerepelhet (NEMES 2005: 137).

nyugtató magyarázatot adni az illető patak motivációs hátterére (pl. *Csik-ér, Csík-ér, Csikes-ér, Csikos-ér, Csíkos-ér, Csikós-ér*). A névadás hátterének pontos ismerete nélkül elvben tehát gondolhatunk csíkhalra, csíkbogárra vagy csikóra egyaránt, de tekintettel a vizek akkori halbőségére, ami többszöröse volt a mainak, bizonyos, hogy a nevek legnagyobb része halnevet rejt. Lovak itatására szolgált a *Ló-patak*, több *Kabalás-patak, Ménes-patak,*[8] és szintén nagytestű patás állattal kapcsolatos a *Bika-ér, Marhás-fok, Ökrös-patak, Tinós-csermely, Ünő ere*, de a kisebb testű haszonállatok nevei *(bárány, disznó, juh, lúd, süldő, tyúk)* is szerepelnek a névalkotásban.

A névfejtés szempontjából talán a *Farkas-* előtagú nevek (összesen 12) jelentik a legnagyobb problémát, mert legfeljebb szintén csak hely(történeti) ismeret dönthetné el, hogy a *farkas* mint vadállat, a *farkasalma, farkasboroszlán* vagy *farkasborostyán*, illetve a *farkascseresznye* elterjedése, a patak farokszerű alakja vagy a patak más helyhez viszonyított elhelyezkedése (például valamilyen határrész végében), illetve egy ilyen nevű személlyel való kapcsolat szolgált-e a névadás alapjául.

A vízfolyás közelében lévő é p í t m é n y e k szintén részt vesznek a névalkotásban. A középkorban főképp lisztelő malmok lehettek a folyóvizek mellett, de a 16. századtól a kettős funkciójú, azaz őrlő- és kallómalmok is megjelentek. Ez utóbbi a *Kálló* folyónévben maradt fenn (de lásd még szl. *kalo* 'sár'). Noha a malmok fontos gazdasági szerepe a korban vitathatatlan, ám több esetben éppen a malomgátak és a folyókba dőlt fatörzsek okoztak árvizet (JANKOVICH 1996: 334). Az adatokban általában *malom* előtagú nevekkel találkozunk, melyeket változatos fajtajelölő vízrajzi köznév követ: *Malom-ág, Malom-csatorna, Malom-ér, Malom-fél, Malom-patak, Malom vize;* de előfordul, hogy a *malom* előtagok újabb névelemmel összetételt alkotva adják az előtagot: *Falumalom fokja, Vízimalom-ér.*

Két másik nagyon gyakori vízzel kapcsolatos építmény a *híd* és a *kút* (ez utóbbi persze nemcsak kiépített víznyerő hely, hanem 'forrás' értelmű is lehetett), amely számos víznévben képviselteti magát. Nagyrészt összetételben fordulnak elő (kivétel a *Hidas*), mindig S+F szerkezetű nevekben *(Híd pataka, Kutas-patak).* Épületnevek őrződtek meg a *Fogadó, Házi ere, Monostor ere, Ovárfok, Vár-aszó, Butyka-folyás* nevekben. A *Bárász-patak* előtagjában a regionális magyar nyelvbe jövevényszóként bekerült román *bară* 'rúd' és a magyar ellátottságot kifejező *-s* képző szerepel, de a magyar *Bárás* a románban *bárász*-nak hangzik, és lejegyzése a román hangzás alapján történt. Az elsődleges elnevezés tehát (román jövevényszóra támaszkodva ugyan, de) magyar lehetett, amit a románok is használhattak. A *Balázs* személynévvel nem hozható összefüggésbe.

[8] De lásd még a m. R. *Ménes* szn. (1138/1329: *Menes*, ÁSz.) is.

Gyakran **eszköznevek** is feltűnnek víznevekben. Valószínűleg helymegjelölést szolgált a *Botos-fok* víznévben a *bot* lexéma, amely a patak partján leszúrt bot lehetett, de az is lehetséges, hogy a tetejében csupor volt, ami iható vizű patakot feltételez. Bizonyára iható vízzel rendelkezett az *Itzés, Bodon-ér* és talán a *Fazék-ér*, mert bennük víztároló edények neve örökítődött meg. A *Bodon-ér* bizonyos módon kiépített forrásra, kútra utal (m. *bödön* 'elsődlegesen olyan kútra, forrásra vonatkozott, amelynek gödrét korhadt, odvas belű vagy kivájt — mindkét végén nyílt — fatönkkel, úgynevezett bodonnal bélelték ki', TESz.; *bödön* 'faedény'; *bodonkút, bodonoskút* 'odvas v. kivájt fatönkben felfogott forrás', SzT.), amely szintén víznyerő hely volt. A *Bárdos* víznév „állítólag egy hajdan medrében talált aranybárdtól kapta nevét" (Haán 1: 193); ugyanakkor különösebb magyarázatot nem igénylő halászeszköz neve maradt fenn a *Szigony-fok* víznévben.

A **személyneveket** tartalmazó víznevek bizonyos értelemben mindig az ott lakó emberekről közvetítenek információkat, ám annak az eldöntése, hogy egy-egy patak éppen a tulajdonosról kapta-e a nevét, azaz arról a személyről, akinek a birtokán keresztülfolyt, vagy esetleg aki csak haszonbérbe kapta, többnyire nem lehetséges.

Az itt előforduló nevek 80%-a régi magyar személynév, mint a *Bodó-jó, Bodó folyása* (vö. 1211: *Bodo, Bodou* szn., ÁSz. 130), *Csente-patak* (vö. 1264: *Chente* szn., ÁSz. 190), *Varsány-ér* (*Voſyan, Vassaner*, VárReg. 9), az *Isti-fok*, ahol az *Isti* személynévre van ugyan Árpád-kori adatunk is (vö. 1251/1281: *Ista, Usthe* szn., ÁSz. 431), de az *István* név becéző formája is állhat benne. A *Hölgy ere* és *Kölgyes-ér* esetében az utóbbi névadatban a *k* és *h* betűk felcserélésére gondolhatunk. Bár családnévként is ismeretes, az állatnévi eredeztetés lehetőségét is meg kell említeni, ugyanis a m. *hölgy* 'nyáron barna, télen hófehér menyétféle, hermelin' (FNESz. *Hőgyész*) nevű kistestű ragadozó is élhetett az adott vidéken.

Érdekes alakulat a *Henter pataka*, e név ugyanis a *Hender*-ből lett átírva (ETH. 9., Kolozs 334). A szomszéd falu történetét tanulmányozva kétségtelenné válik a családnévi eredeztetés, ugyanis Magyarvalkón két fűrészmalom épült, az első 1736-ban, a második 1764-ben; ez utóbbi építtetője Henter Ádám báró volt. A *Hender* alakváltozatban pedig a *t* hang zöngésülése ment végbe.

Találkozunk elő- és utónévből álló teljes nevekkel, mint a *Bak Tamás patak, Butyipál-patak, Dob Jakab pataka, Feketegyörgy ere* és *Zugyó Vaszali ere*, amelyekből csupán az utolsó névadatra térek ki, mert olyan alakulat, amely magyar pataknévben maradt fönn, magyar írásgyakorlatot követve. A *Zugyó Vaszali ere* családnévi eleme a magyar *zúgó* melléknévi igenévből eredeztetett *Zugun* (IORGU 501), a *Vaszali* pedig a rom. *Vasile* (m. László) átirata.

Szintén ebbe a csoportba tartoznak azok a nevek, amelyek foglalkozásneveket takarnak, s több esetben szorosan összefüggnek a javadalmi birtoknevekkel

(Borbély ere, Hegedűs-derék, Kovácsi-ér, Pap-ér, Dusnok-ér, Halász-örvény, Udvarnok-ér). A *Bába-fok* esetében kevésbé valószínű a foglalkozásnév motivációs volta, talán közelebb visz a megoldáshoz, ha figyelembe vesszük, hogy a név előtagja a *bábaguzsaly* 'mezei zsurló' lerövidült alakja vagy a *Bába* személynév (vö. 1111: *Baba* szn., ÁSz. 79) is lehet.

A *Gyilkos-ér* és a *Gyilkos-folyás* vélhetően e s e m é n y t megörökítő víznév. Ilyen típusú víznevekre csak ezt a két példát találjuk, ami azt bizonyítja, hogy ez a negatív képzettársítást tartalmazó elnevezési mód nem volt elterjedve a Körösök vidékén.

4.3. Más helyhez való viszonyt kifejező névrészek

Különféle térszíni formák is inspirálhatták a víznévadást: így a magasabb (hegy, domb, halom), alacsonyabb (berek, hát, mező, rét, tisztás) vagy éppen a mélyebb fekvésű (árok, ásás, fenék, völgy) földfelszíni alakulatok is szép számmal fordulnak elő víznevekben. Természetesen nehéz lenne pontosan elkülöníteni a hegy és a domb fogalmát a nyelvhasználatban, mert az alacsonyabb kiemelkedést is hegynek nevezzük, ha környezetéből meredeken kitűnik.

Mivel a víz és a szárazföldi alakulatok kapcsolata igen szoros, az itt található nevek sok esetben megkülönböztető szerepű névrészt sem tartalmaznak, tehát a víz és a térszínforma neve azonos. Ilyen a *Babo* nevű víz és a *Babo* nevű, 216 m magas domb, a *Ponor* nevű vízfolyás és az ugyanolyan nevű 797 m magas hegy. Ha névrészfunkció szerint vizsgáljuk e neveket, láthatjuk, hogy kevésbé változatosak, megnevező (M) szerepben fordulnak elő. Az alacsonyabban fekvő térszínformanevek közül leggyakrabban a *láz* m. R., N. *láz* 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' köznevünk szerepel (*Láz pataka* stb.), míg a mélyebb térszínformák közül a *völgy* fordul elő a legnagyobb arányban (*Mikó völgye*,[9] *Bajos-völgy*,[10] *Vízvölgy-folyás* stb.).

A más helyhez való viszonyt kifejező nevek körében a víznevek és településnevek tanulmányozása azért is lehet tanulságos, mert a szakirodalomban ezek viszonya több ízben is előkerül (lásd pl. BENKŐ 1947a, 1947b, 1997: 65, MEZŐ 1982: 222, BÍRÓ 1999: 36, 2005: 184, CSOMA 2007, GYŐRFFY 2008: 147, KISS M. 2010: 83). Az olyan településnevekben, amelyek vízrajzi köznevet tartalmaznak, a két helynévfajta viszonya egyértelmű: a víznév elsődlegességét a településnévhez képest ezek a lexémák világosan jelzik: *Kölesér, Ér, Sárszeg* települések tehát a mellettük vagy közelükben folyó (azonos nevű) vízről kapták a

[9] A *Mikó völgye* víznévi státusát olyan szinonim névvariánsok igazolják, mint a *Mikó p[atak]* és *Mikó patak* (HKFT.), illetve a mai térképeken lévő román *Valea Micăului* elnevezés, ahol a vízrajzi köznévi előtag *vízjárta völgy* (DEX.) és *patak* jelentésben egyaránt használatos.

[10] A *Bajos-völgy* Orbótól délnyugatra folyik az Ér bal oldali mellékvizeként (MKFT.), tehát ez esetben is víznévvel, nem pedig völgynévvel kell számolnunk.

nevüket. Az ilyen településnevek között persze szép számmal találunk olyan névformákat is, melyek elsődleges névszerkezete (s víznévi eredete) csak történeti visszatekintéssel értelmezhető: a m. R. *jó* 'folyó' vízrajzi köznevet (pl. *Hájó, Hejőkürt*) vagy a m. R. *aszó* 'kiszáradt folyómeder, völgy' lexémát (pl. *Hosszúaszó*) tartalmazó településnevek ebbe a típusba tartoznak.

Az irányjelölés a víznévadás egyik jellegzetes formája, mert sokszor kapja a patak annak a településnek a nevét, ahonnan folyik (pl. *Gálosházi-csermely, Dombrovicai-csermely, Talpi-patak*). Ez az elnevezési mód általában rövidebb patakokra vonatkozik, viszont a jelentősebb vízfolyások esetében fordított a névadás iránya: ekkor jóval gyakoribb, hogy a település veszi a nevét a vízről (pl. *Hollód*).

Előfordul, hogy a helyviszonyított helyzetének a jelöléséből alakulnak olyan nevek, mint az *Átalasi-ér, Elő-ér, Felső-ér, Hegymegetti-patak, Kertalya-ér, Közép, Közepes.* Köztudott, hogy ugyanannak a víznek a viszonyított helyzete igen változékony lehet, hiszen egy aktív földrajzi objektumról beszélünk, ami folyásának köszönhetően egyidőben többféle kapcsolatban állhat a közelében fekvő tájrésszel, térszínformával. A víz folyhat a viszonyítás alapjául szolgáló denotátum felől vagy felé, mellett vagy akár keresztül rajta, így ugyanannak a vízfolyásnak a neve a térszínformához való viszonya szerint változhat. A fenti víznevek esetében megfelelő források híján a nevek ennél pontosabb motivációja nem adható meg. Az írásos kútfők helyett azonban valamelyest segítségünkre lehetnek a térképek. Például a *Hegymegetti-patak* esetében a II. katonai felmérés térképein jól látható, hogy Zovány (Szilágy megye) északi részén, a Berettyó jobb oldalán a településhez viszonyítva a Hangás-hegy mögött folyik a kérdéses patak. A *Középes* víznév esetében pedig a III. katonai felmérés térképszelvényén találunk egy 199 m magasságú, ugyanilyen nevű kiemelkedést, amiről szintén elnevezhették a vizet.

Az erdőről elnevezett víznevekben 'a víz az erdő mellett vagy az erdőben folyik' helyviszony fejeződik ki. Leggyakrabban az *alma-, bükk-, dió-, éger-, fűz-, körte-, meggy-, nyár-, nyír-, som-, száldob- (szódok-), szil-, szilva-, tölgyfa* nevét tartalmazó összetételek fordulnak elő, de néhány esetben találkozunk erdőről elnevezett pataknevekkel is *(Kiserdő, Somkerek pataka).* Figyelembe kell vennünk, hogy botanikai szempontból a *cser* és *tölgy* értelmezése nem feltétlenül mutat jelentéskülönbséget *(Kiscser-patak, Tölgy-patak, Tölgyes-patak),* hiszen a cserfa is a tölgyfélék közé tartozik.

Ha szerkezetileg vizsgáljuk a fenti neveket, láthatjuk, hogy egyrészes, sajátosságfunkciójú (S) struktúrák éppúgy előfordulnak közöttük, mint kétrészes, sajátosságot kifejező előtagból és fajtajelölő utótagból álló összetételek (S+F).

4.4. Többféleképpen elemezhető névrészek

Ebbe a kategóriába azokat a neveket soroltam, amelyek magyarázatában többféle motiváció is szerepet kaphat, és további háttérismeretek híján ezek egyike

vagy másika mellett nem tehetjük le a voksunkat. A kétrészes elnevezések között egyáltalán nem ritka, hogy azok többféle értelmezési lehetőséget is kínálnak. Példaképpen a *halom* 'alacsonyabb domb' (TESz.) földrajzi köznevet vagy ennek származékait tartalmazó neveket (pl. *Halom-ér, Halmosdi-patak, Halmas pataka, Halmágy-örvény, Halmágyi-patak*) sorra véve azt láthatjuk, hogy bennük többféle funkció jelentkezhet. Míg a *Halom-ér, Halmas pataka* összetételekben az előtag kiemelkedésre utal, a *Halmosdi-patak, Halmágy-örvény, Halmágyi-patak* nevekben településhez való viszonyt találunk, noha mindegyik esetben S+F szerkezetű a név. A *Mérges-ér* esetében gondolhatunk a folyó rossz vízminőségére, a partján termő mérgező növényre éppúgy, mint — tekintve, hogy már egészen korai adatokkal dokumentálható ilyen alakú személynév — a birtokosi-használói viszonyra. A *Kerittő* elnevezés a vízfolyás alakjára vagy az ott használatos eszközre is utalhat figyelembe véve, hogy a névadás alapjául a kerítő háló megnevezése is szolgálhatott.

Néhány esetben névföldrajzi jegyek vezethetnek közelebb bennünket a megoldáshoz. A Berettyó egyik mellékága a *Dabó-ér* nevet viseli. Előtagjában elvileg azonosíthatnánk személynevet is (vö. 1211: *Doba, Dobba, Daba* szn., ÁSz. 253) és ily módon a birtokosi-használói funkció kifejeződését, de szláv eredetűnek ugyancsak tarthatjuk (vö. szl. *doba* 'tölgy'). Azon megfigyelésünk alapján azonban, hogy a szláv eredetű nevek jelenléte csak a Berettyó felső szakaszára jellemző (pl. *Toplica-patak, Dobre folyása, Bukmer*), az alsó szakaszán viszont elterjedtebbek a magyar személynévi eredetű nevek *(Péterke-ér, Jósi-fok)*, akkor nagyobb eséllyel kereshetünk az ezen a szakaszon folyó *Dabó-ér*-ben is inkább személynevet.

5. Összegzés

A három Körös vízrendszere neveinek funkcionális-szemantikai kategóriáit a HOFFMANN-féle modell szerint igyekeztem fölvázolni. A 2098 denotátumot tartalmazó teljes névanyagból ebben a tanulmányban csak a magyar neveket tárgyaltam (azaz 1128 névadatot), közülük is kiemelve azokat, melyek az adott csoport reprezentáns jegyeit mutatják, de a csoportosítás során mindegyik nevet besoroltam a megfelelő kategóriába, hogy az egyes típusok közti aránybeli eltérések jól megfigyelhetőek legyenek.

A kapott eredményeket összevetettem hasonló munkák számadataival, többek között GYŐRFFY ERZSÉBET „Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről" című tanulmányával (2002), illetve KOVÁCS ÉVA „Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése" című írásával (2008). A három víznévanyagban előforduló szerkezeti hasonlóságok és különbségek egyik forrása diakrón jellegű, mivel az általam gyűjtött víznevek nem az ómagyar korra vonatkoznak csupán, hanem több évszázadot fognak át egészen az újabb magyar korig. A KOVÁCS ÉVA eredményeivel való összevetésben pedig az mutatkozott valamelyest

befolyásoló tényezőnek, hogy KOVÁCS dolgozata nem korlátozódik a folyóvíznevek elemzésére, hanem szélesebb merítésű annál: a vízneveket általában tárgyalja.

A s a j á t o s s á g o t jelölő egyrészes nevek a Körösök mentén az egyrészes magyar víznevek 47%-át teszik ki, GYŐRFFYnél 54%-os arányt találunk (2002: 45), KOVÁCS ÉVA viszont igen magas, 75%-os arányt regisztrál (2008: 191). Az ilyen szerkezettípusok az általam vizsgált területen leginkább a Sebes- és a Fekete-Körös vidékére jellemzők, míg a Kettős-Körös víznévrendszerében alig fordul elő S funkciójú egyrészes névforma.

A m e g n e v e z ő szerepben lévő egyrészes nevek aránya a Körösök mentén az egyrészes névtípuson belül 43%, GYŐRFFY munkájában 38% (2002: 45), a bihari víznevek körében pedig egyáltalán nem szerepel ilyen névszerkezet (vö. KOVÁCS É. 2008: 192). A Körösök mentén a három egyrészes funkcionális szerkezettípus (F, S, M) közül az M szerkezetű nevek tehát nagyjából a sajátosságjelölőkkel azonos arányban szerepelnek, ám azt is megfigyelhetjük, hogy az ilyen típusú víznevek aránya északról délre haladva fokozatosan csökken. Ennek megfelelően legmagasabb arányban a Berettyó vidékén találunk M funkciójú egyrészes neveket, amit a Sebes-, Fehér- és Fekete-, valamint a Hármas-Körös rendszere követ. Az Ér és a Kettős-Körös vidékére jellemző a legkevésbé az ilyen névstruktúra.

A hely f a j t á j á t jelöli a Körösök víznévrendszerébe tartozó egyrészes nevek 10%-a, GYŐRFFYnél az ómagyar kori nevekre 8%-ban jellemző ez a szemantikai főkategória (2002: 45), a Bihar megyei ómagyar kori nevek esetében pedig 25%-ban találjuk meg az F szerkezetet (KOVÁCS É. 2008: 192). Az arányok jól mutatják, hogy az egyrészes víznevek körében a fajtajelölés kevésbé elterjedt jelenség. A vizsgált területen javarészt a Sebes-Körös vidékén fordulnak elő ilyen típusú hidronimák, s a legkevésbé gyakoriak a Fehér-Körös víznevei körében.

Összességében tehát azt láthatjuk, hogy az egyrészes nevek állománya ebben a térségben sok tekintetben hasonlóságot mutat Magyarország ómagyar kori folyóvízneveinek szemantikai jellemzőivel, tehát a nevek funkcionális szerkezete javarészt megőrizte a víznevek régi konstrukcióját. Azt is ismételten hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az itt bemutatott nevek nem a Körösök vízgyűjtőjének teljes névállományát képviselik, csupán a magyar neveket.

A kétrészes nevek is sok érdekes tanulsággal szolgálnak. Ha összevetjük a jelenlegi munkát a fentebb tárgyalt két másikkal, láthatjuk, hogy az S+F szerkezettípus mindhárom esetben a legnagyobb arányszámot éri el: GYŐRFFYnél 45% (2002: 45), KOVÁCSnál 75% (2008: 192), esetünkben pedig 57%. A sajátosságot jelölő előtagú és fajtajelölő utótagú nevek a Berettyó és a Sebes-Körös vidékén fordulnak elő a legnagyobb arányban, míg az Ér és a Kettős-Körös víznévrendszere reprezentálja legkevésbé ezt a típust.

Az M+F szerkezetű víznevek a Körösök mentén a kétrészes nevek 33%-át adják, amely jóval magasabb arány annál, mint amit a másik két, viszonyításul, összevetésül felhasznált munkában találunk: GYŐRFFY ERZSÉBET 20%-ban mutatja ki a régi Magyarország folyóvíznevei körében ezt a szemantikai struktúrát, KOVÁCS ÉVA pedig a Bihar megyei víznevek között 11%-os megterheltségét találta az M+F szerkezetnek. A funkcionális szerkezettípusokat tekintve legnagyobb számban a Berettyó és a Sebes-Körös víznevei tartalmaznak megnevező és fajtajelölő névrészpárokat, ellentétben az Ér, a Kettős-Körös és a Hármas-Körös vidékével, ahol az efféle névkonstrukciók kevésbé jellegzetes alakulatok.

A *Váradi-Körös, Örvénd-Körös, Konyári-Kálló* nevekben az utótag számít alaptagnak, melyhez később kapcsolódott az előtag a pontosabb identifikáció céljából, szerkezetileg S+M névszerkezetet hozva létre, amely azonban jóval ritkább, mint a fentebb bemutatott szerkezeti típusok.

Az itt bemutatott funkcionális-szemantikai elemzést a Körösök vízgyűjtőjéhez tartozó magyar nevek alapján végeztem el. Magyar víznéveknek minősítettem azokat az alakulatokat is, amelyekben román eredetű lexémát magyar földrajzi köznév követ (pl. *Gyurkucza-patak, Magura-patak*). Több olyan víznév is van azonban a izsgált névkorpuszban, amely román közszó magyar nyelvű lejegyzését mutatja (pl. *Páró* < rom. *pârâu* 'patak', *Vallye* < rom. *vale* 'völgy, patak'): az ilyen típusú nevek többnyire PESTY FRIGYES helynévtárában fordulnak elő abból a korból, amikor a magyar volt a hivatalos nyelv Erdélyben is, s ez a nevek rögzítését alapvetően meghatározta. Az ilyen elnevezéseket ezért a román nevek közé soroltam, és szerkezeti elemzésüket — amint ezt fentebb jeleztem — egy másik tanulmányban tervezem bemutatni.

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

BENKŐ LORÁND (1947a), *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.

BENKŐ LORÁND (1947b), Víz- és helységneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.

BENKŐ LORÁND (1997), Megjegyzések a *Begej* névhez. Adalék táj- és vízneveink viszonyához. In: *Szavak — nevek — szótárak.* Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Budapest, 1997. 62–70. Újraközlése: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem*. Bp., 1998. 178–85.

Besenyőtelek kataszteri vázlat, 1906 = ALFÖLDY GYULA, *Besenyőtelek I. és II. rész hevesvármegyei nagyközség kataszteri vázlata*. Eger, 1906.

BÍRÓ FERENC (1997), Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *MNyj.* 34: 93–114.

BÍRÓ FERENC (1999), Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. *NÉ.* 21: 36–42.

BÍRÓ FERENC (2005), Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. *NÉ.* 27: 170–9.

BÍRÓ FERENC (2008), Vízrajzi köznevek ómagyar kori településnevekben. *NÉ*. 30: 67–81.

CSOMA TÍMEA (2007), *A településnév és a víznév kapcsolatáról.* Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen. (http://mnytud.arts.klte.hu/szakdolgozat/1552/csoma_t_1552.pdf)

DEX. = *Dicţionar Explicativ al Limbii Române*. (http://dexonline.ro.)

EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.

ETH. 2. = *Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése 3. Szilágy megye.* SZABÓ T. ATTILA kéziratos gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–SEBESTYÉN ZSOLT. Bp., 2002.

ETH. 6. = *Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése 6. Udvarhelyszék.* SZABÓ T. ATTILA kéziratos gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–BÁRTH M. JÁNOS. Bp., 2005.

ETH. 9. = *Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése 9. Szolnok-Doboka megye.* SZABÓ T. ATTILA kéziratos gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–MAKAY EMESE. Bp., 2007.

ETH. 11. = *Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése 11. Erdély peremvidéke.* SZABÓ T. ATTILA kéziratos gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–BUBOLY MAGDOLNA–BÁRTH M. JÁNOS. Bp., 2010.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2002), Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről. *MNyj*. 40: 35–46.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2008), Folyóvíznevekből alakult településnevek. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 142–8.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen.

GYŐRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN (2003), Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata. *MNyj*. 41: 195–204.

HAÁN LAJOS (1870), *Békés vármegye hajdana 1–2.* Pest.

HAJDÚ MIHÁLY (2003), Az alföldi tanyák névtípusai. In: *Válogatott tanulmányok.* Szerk. KISS JENŐ. Bp. 325–32.

HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. *2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.

HKFT. = *Harmadik katonai felmérés 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.

HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj*.37: 207–16.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése.* Második kiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2009), Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. In: *A víz kultúrája.* Szerk.: BARTHA ELEK–KEMÉNYFI RÓBERT–LAJOS VERONIKA. Debrecen, 2010. 209–20.

HUNFALVY JÁNOS (1863), *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása 1–3.* Pest.

Huszár = HUSZÁR MÁTYÁS (1823), *A Tisza Tokaj–Szeged szakaszának, valamint a Berettyó, a Körösök, a Hortobágy folyóknak felmérése és szabályozási terve.* 68 db 1:36 000-es méretarányú térképlap (S80 0039.01.10–0039.01.41-50.).

IORGU, IORGU (1983), *Dicţionar al numelor de familie româneşti.* Bukarest.

JANKOVICH B. DÉNES (1996), Adatok a Körösvidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 16: 305–49.

KISS LAJOS (1996), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50. Újraközlése: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, 1999. 104–16.

KISS MAGDALÉNA (2009), Toponimele din Transilvania în culegerile lui Frigyes Pesty şi Attila Szabó T. In: *Lucrările celui de Al Doilea Sinpozion Internaţional de Lingvistică.* Szerk. NICOLAE SARAMANDRU–MANUELA NEVACI. Bukarest. 107–13.

KISS MAGDALÉNA (2010) Bihar megye víz- és településneveink lexikai kapcsolata. *Félúton* 5: 83–95.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei.* Kolozsvár.

KOVÁCS ÉVA (2008), Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 189–94.

KOCÁN BÉLA (2008a), A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. *HT.* 3: 95–104.

KOCÁN BÉLA (2008b), Az ómagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 182–8.

KOCÁN BÉLA (2009), A folyóvíznevek típusai és változásaik Ugocsa vármegye ómagyar és középmagyar kori névanyagában. *HT.* 5: 115–30.

MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás.* Bp.

MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.

NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata.* Doktori értekezés. Kézirat. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.

PESTY, Bihar = HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS, *Pesty Frigyes, Bihar vármegye I–II.* A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65. sz. Debrecen, 1996, 1998.

PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei. *MNyj.* 41: 105–27.

PÓCZOS RITA (2004), A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. *HT.* 1: 105–27.

SEBESTYÉN ZSOLT (2010), *Bereg megye helységneveinek etimológiai szótára.* Nyíregyháza.

SzT = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA. Bukarest, 1975–.

Tepélypuszta térkép, 1875 = SZABÓ IMRE, *Heves megyei Tepélypuszta határának rendezés előtti állapotáról készült Térképe.* Eger, 1875

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *NÉ*. 25: 89–94.

VárReg. = *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologica digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis*. Szerk. KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSZKY SAMU. Bp., 1903.

Pásztor Éva

A halmok neveinek szerkezeti felépítéséről és változási hajlandóságáról*

1. A modern kori határnevek vizsgálata — különösen ha a nevek egy jól körülhatárolható földrajzi egységre vonatkozóan használatosak — olyan névhasználati következtetések levonására lehet alkalmas, amely nem csupán az adott térségre és korra nézve szolgáltat újabb adalékokat a névtani kutatások számára, hanem lehetőséget biztosít általánosabb elméleti tanulságok megfogalmazására is. Egy-egy helyfajta elkülönített szerkezeti elemzése emellett a más névfajtákkal való komplex összevetés lehetőségét is megteremti. Írásom első egységében a Hajdúnánás határában fekvő halmok neveit[1] abból a szempontból tekintem át, hogy azokban milyen szemantikai tartalom, funkció jelenik meg, s ezek milyen nyelvi elemek révén fejeződnek ki; a második részben pedig a változási hajlandóságukat mutatom be. Mindkét kérdéskör kapcsán igyekszem a fenti gondolat értelmében az itt tapasztaltakból általános érvényű következtetéseket is levonni.

2. A halmok mint objektumok régóta a tudományos érdeklődés középpontjában állnak: korábban elsősorban a régészek tettek jelentős lépéseket a koruk, egykori funkciójuk megállapítására: lakódomb, sírhalom, őrhalom vagy határdomb lehetett-e az adott kiemelkedés. Később az egyes tájegységek, települések területein fekvő halmok felmérését is elkészítették a kutatók, így például a Hajdúság, Bihar (M. NEPPER–SŐREGI–ZOLTAI 1980), a Kunság (PÁLÓCZI 1994) vagy Szentes és környékének (BEDE 2008) halmait kataszterezték. Újabban biológusok, ökológusok, tájgazdálkodási szakemberek, agrármérnökök részesítették figyelemben a halmokat, s végeztek rajtuk talajtani, kultúrtörténeti, botanikai, geomorfológiai és tereptani vizsgálatokat (TÓTH A. 1999, 2004 stb.). A kutatásokat főként az 1996. évi LIII. törvény megalkotása élénkítette meg, amely a halmok védelmének törvényi keretet biztosított. A Természetvédelmi

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[1] Tanulmányom hivatkozás nélkül álló helynevei a „Magyar Digitális Helynévtár" honlapján közzétett adatbázisban közvetlenül visszakereshetők (http://mdh.unideb.hu/). A település halomnevei közül mindössze egyetlen név fordul elő már a 16. században, a többi a 18. század elejétől adatolható.

Hivatal irányításával az ún. Kunhalom-program is elindult, amely a meglévő kunhalmoknak terepbejárás révén nyert alapvető adatait (elhelyezkedését, állapotát stb.) gyűjti össze, s rögzíti adatbázisban (TÓTH A.–TÓTH CS. 2004: 171–2).

2.1. A halom fogalma körül mindezidáig nem alakult ki egységes álláspont a szakemberek körében. Az újabban elfogadott meghatározás szerint a halmok — amelyeket igen gyakran különben a *kunhalom* terminussal is illetnek[2] — mesterségesen keletkezett, a térszínből érzékelhetően jól kiemelkedő magaslatok, amelyek keletkezési koruktól, funkciójuktól, földrajzi fekvésüktől függetlenül „halomszerű" formakincsei a síksági tájnak. Ez alapján a természetes képződmények (például a bucka, a laponyag stb.) nem tekinthetők kunhalomnak éppúgy, mint az újonnan keletkezett mesterséges dombok (például téglagyári bányadombok, meddőhányók stb.) sem (TÓTH A. 2004: 9). Attól függetlenül, hogy a fogalom és annak meghatározása meglehetősen problematikus, a kérdésben én magam nem kívánok állást foglalni, s így a továbbiakban nyelvészeti megközelítést alkalmazva halomnévnek (s így a vizsgálatom tárgyának) tekintem azokat a modern kori és történeti helyneveket, amelyeket 1. a névhasználók halomnak, azaz 'kisebb kiemelkedés'-nek tartanak, illetve 2. történeti nevek esetében azokat, amelyek akár csak egyetlen alkalommal is *halom, domb, hegy, templomhalom, templomdomb* és *határdomb* utótagokkal említődnek a történeti forrásokban. Kétes hovatartozású adatok nem is igen bukkantak fel a névállományban, viszont vizsgálódásaim körébe a *laponyag* utótaggal rendelkező neveket is bevontam, annak ellenére, hogy a biológus szakemberek és a földrajztudomány képviselői a laponyagot nem tartják a halom fogalma alá tartozónak. Az ugyanis egyértelműen leszűrhető, hogy a helyi névhasználók a *halom* szinonim formájának tartják, s a *laponyag* névrészt tartalmazó helynevek kivétel nélkül *halom* utótaggal is előfordulnak, például *Süldős-laponyag ~ Süldős-halom.* Nyelvi szempontból tehát akkor járunk el helyesen, ha az efféle helyneveket is bevonjuk a vizsgálatokba, függetlenül a földrajztudomány ezzel kapcsolatos álláspontjától.

2.2. A halmok, bár jellegzetesen az Alföld tájegységével szokás összefüggésbe hozni őket — vélhetően a sík területből való igen szembetűnő kiemelkedésük miatt —, valójában más, hegységperemen, dombokkal szabdalt térségeken is előfordulnak: így például Somogyban, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében vagy éppenséggel Hevesben (SZEGVÁRI 2004: 109–16, TÓTH CS. 2004: 130–1).

Hajdúnánás határában az 1970-es években felvételezett kataszter szerint 17 halom található (M. NEPPER–SŐREGI–ZOLTAI 1980: 106–9), míg az 1990-es években BUKA LÁSZLÓ 16 halmot számlált (1996: 28). A Kunhalom-program

[2] TÓTH ALBERT szerint azonban a *kunhalom* terminus nem pontos, hiszen az effajta objektumoknak csupán töredéke tartható valóban a kunok által létrehozott képződményeknek (2004: 9).

során egybeállított országos adatbázis a település határában a 18. század közepén 44, 2001-ben 11 ilyen objektumot mutatott ki, azaz a fogyás mértékét 75%-ban határozta meg (TÓTH A. 2004: 133). Jómagam 51 halom nevére bukkantam a különféle forrásokban, s ezek 103 névváltozatban tűnnek föl: az 51 halomból 20-nak csupán egyetlen neve, 31-nek pedig két vagy több névváltozata is ismert. A halmok számában mutatkozó eltérések minden bizonnyal azzal magyarázhatók, hogy egyrészt azokat a szomszédos települések határához tartozó halmokat is felvettem a névkorpuszba, amelyek egykor Hajdúnánás határához tartoztak, és így a közösség névkincsének szerves részét képezték. Ráadásul ezek többsége — a történeti források tanúsága szerint — évszázadokon keresztül határpontként szolgált, vagyis jelentős szerepet töltött be a birtok határainak kijelölésében. A számszerű eltérést emellett az is okozhatta, hogy a halmok közül néhány ma már nem a határban, hanem a település belterületén lelhető fel. A határhasználat megváltozásával pedig annak is tanúi lehetünk, hogy a 18–19. században még meglévő kiemelkedések a mezőgazdasági művelés intenzitásával párhuzamosan nyomtalanul eltűntek, s a pontos helyüket is csupán a történeti térképek segítségével tudjuk valamelyest megnyugtatóan rekonstruálni.

3. A halomnevek rendszertani vizsgálatának alapjaként a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott névelemzési modell (1993) szolgált, s az elemzést a szerkezeti leírás két szintjére, a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai vizsgálatra szűkítettem le. A helynevekben megjelenő szemantikai tartalom háromféle lehet: megjelenhet a névben (hely)fajtajelölő (F), megnevező (M) és sajátosságjelölő (S) funkció. Az egyrészes nevek ennek megfelelően S vagy F (illetve leginkább jövevénynevek révén M), a kétrészesek pedig főképpen S+F, S+M, illetve ritkábban M+F szemantikai szerkezettel írhatók le (HOFFMANN 1999: 210).

3.1. A vizsgált névkorpusz kétrészes halomneveinek u t ó t a g j a i — mint a helyneveké általában is — kizárólag fajtajelölő (F), illetve megnevező szerepben állnak (M).

3.1.1. A fajtajelölő névrész (F) — ahogyan azt a neve is mutatja — a h e l y f a j t á j á t nevezi meg, amely lexikális-morfológiai aspektusból nézve egyszerű vagy összetett földrajzi köznévvel fejeződik ki. A vizsgált névállomány 103 halomneve közül 80 utótagjában van ilyen szerepben álló névrész: *halom, domb, laponyag, hegy, templomhalom, templomdomb, határdomb* és a *halmocska*, ahogyan azt például a *Pap-halom, Köves-halom, Király-domb, Süldős-laponyag, Zajgató-hegy, Test-halmocska* stb. helynevekben láthatjuk.

Az utótagok közül a nyelvjárási *laponyag* helynevek névalkotójaként a régiségben nem fordul elő, a TESz. elsőnek 1521-ből adatolja (Ad monticulum *hatharlaponyaghalma* nominatum), ahol a *laponyag* a *halom* lexémával együtt tűnik fel a helynévben. A TESz. a ’kisebb földkiemelkedés, alacsonyabb domb’ jelentést tulajdonítja neki. A tájszótárakban ennél speciálisabb, ’a környező alacso-

nyabban fekvő területből, árterületből, mocsárból kiemelkedő, rendszerint kör alakban szétterülő, enyhén lejtős oldalú, természetes vagy mesterséges, lapos domb, esetleg régi halomsír, kunhalom' jelentést olvashatunk (ÚMTsz.). Ahogyan arra a fentiekben már utaltam, a szakemberek között nincs egyetértés abban, hogy a laponyagot a halom egyik típusának vagy egy attól eltérő objektumnak kell-e tartanunk, annyi azonban bizonyos, hogy a névhasználat szintjén a *halom* szinonimájaként jelentkezik *(Süldős-halom ~ Süldős-laponyag),* s a mostani elemzésünk szempontjából ennek van igazán jelentősége.

Lexikális-morfológiai szempontból a halomnevek utótagjai többnyire egyszerű földrajzi köznevek (s maga a névstruktúra lehet jelöletlen és jelölt egyaránt; például *Lopó-halom, Kántor-domb; Cseh halma, Király dombja* stb.). Előfordulnak azonban ettől eltérő lexémák is ebben a pozícióban, s ezek megítélése — a helynevek tagolását illetően — sem egyértelmű. A *Hármas-határdomb, Tedeji-templomhalom, Tedeji-templomdomb, Régi-templomdomb* és a *Keszegesi-határdomb*-féle helynevek ugyanis értelmezhetők úgy is, mint kétrészes helynévi előtaggal és egyszerű földrajzi köznévi utótaggal rendelkező névformák (*Hármas-határ/domb, Tedeji-templom/halom* stb.), s ebben az esetben jelöletlen birtokos jelzős szerkezetként foghatók fel. Egy konkrét példán szemléltetve a *Tedeji-templom/halom* helynév 'kiemelkedés, amelyen az egykori tedeji templom állt' szemantikai szerkezettel írható le. Más oldalról viszont az ilyen helynevek tagolása úgy is elképzelhető, hogy utótagjukban összetett földrajzi köznév áll *(templomdomb, templomhalom, határdomb).* A kétféle megoldás nem csupán a helynevek szerkezetét érinti, hanem írásmódjuk is más megoldást követel meg. Megítélésem szerint az utóbbi lehetőség a valószínűbb, minthogy a régiségben gyakran építették a település egyházát kiemelkedésre, ahogyan azt például a Hajdúböszörmény határában még ma is részben álló zeleméri templom kapcsán láthatjuk is, s így az utótagként álló *templomhalom, templomdomb* stb. által jellemzett objektumok — a kunhalmokhoz hasonlóan — a halmok speciális típusaiként foghatók fel. Ugyancsak ezt erősítheti az is, hogy a névhasználók a gyűjtési szituációban „az ott egy templomhalom / templomdomb / határdomb" formában, azaz határozatlan névelővel említik a helyeket, amelyek ilyen módon (összetett) földrajzi köznévként foghatók fel.

3.1.2. A helynevek utótagja m e g n e v e z ő f u n k c i ó t (M) is betölthet. A 103 halomnév mintegy negyedében (23) találunk ilyen szerepű névrészt, ahogyan azt például a *Kis-Fekete-halom, Nagy-Fekete-halom, Kis-Szállás-halom, Nagy-Szállás-halom* stb. helynevek struktúrájában láthatjuk. E halomnevek morfológiai felépítésüket tekintve kétrészes helynévi utótaggal rendelkeznek. Ettől mindössze egyetlen térképről származó név tér el, a *Kis-Rothadt* (1783, HBML HvT. 5/b), amely más források alapján *Kis-Rothadt-halom* formában lehetett használatban. A *halom* névelem elmaradását a térképes forrásban vélhetően azzal magyarázhatjuk, hogy az objektum kiemelkedés jellegét a térkép

enélkül is hűen visszaadja.[3] A megnevező utótaggal álló halomnevek differenciáló előtaggal rendelkeznek, s két, egymáshoz közel fekvő halmot méret alapján viszonyítanak egymáshoz.

3.2. A halomnevek bővítményi részei funkcionális-szemantikai szerkezetüket tekintve igen változatos képet mutatnak. Az előtagok minden esetben az adott terület valamilyen sajátosságát (S) fejezik ki: ez lehet a hely tulajdonsága, valamilyen külső dologhoz való viszonya és lokális, más helyhez való viszonya.

A hely tulajdonságát kifejező névrészek közül leggyakrabban a halom méretére, kiterjedésére történik utalás: *Kis-Büdös-halom, Nagy-Büdös-halom, Kis-Vidi-halom, Nagy-Vidi-halom, Kis-Fürj-halom, Nagy-Fürj-halom* stb.[4] A névkorpuszban 22 elnevezés rendelkezik ilyen funkciójú előtaggal. Ezeket a helyneveket a különféle forrásokban többnyire differenciáló előtag nélkül lelhetjük fel *(Büdös-halom, Fürj-halom, Vidi-halom),* s a forrás gyakran nem ad arra nézve semmilyen fogódzót, hogy a kisebbik vagy a nagyobbik kiemelkedésről esik-e éppen szó. A *Kis-Vidi-halom, Nagy-Vidi-halom* és a *Kis-Süldős-halom, Nagy-Süldős-halom* helynevek kapcsán ráadásul azt is tapasztalhatjuk, hogy az egykori Vid birtok területén fekvő halmok közé a 18. század végén Hajdúnánás és Hajdúböszörmény közigazgatási határa került, s így a később nánási *Nagy-Vidi-halom, Kis-Süldős-halom* helynevek mellett a helyiek pusztán *Vidi-halom*-ként és *Süldős-halom*-ként, sőt gyakran csak *Halom*-ként emlegették a kiemelkedéseket. A halomnév bővítményi részében olyan, tulajdonságot kifejező szemantikai kategóriák jelenhetnek még meg, mint a kiemelkedés színére *(Fekete-halom, Zöld-halom, Vörös-halom),* állapotára *(Vágott-laponyag, Szántott-halom, Lyukas-halom),* funkciójára *(Határ-halom, Határ-domb, Szántó-halom)* történő utalás. A *Hármas-halom, Hármas-határdomb, Három-halom*-féle helynevek pedig vagy három határ találkozásánál fekszenek, vagy esetleg három halom összefoglaló megnevezéseként használatosak (vö. RESZEGI 2011: 131).

Jellegzetes és igen heterogén csoportot alkotnak azok a halomnevek, amelyek előtagjában a hely valamilyen külső dologhoz való viszonya fejeződik ki. E nevekben sokszor nem dönthető el egyértelműen, hogy a halmok névadásának alapjául az egykori birtokos vagy pedig csupán a terület használójának a neve szolgált-e. A halomnevek közül 16 rendelkezik ilyen bővítményi résszel, és ezt a szemantikai jegyet kifejezheti foglalkozás- és méltóságnév *(Deák-halom ~ Deák-hegy, Bába-halom, Pap-halom, Király-halom ~ Király-domb, Kántor-domb),* becézett keresztnév *(Jankó-halom),* többelemű személynév *(Nagy*

[3] Ez a névlejegyzési gyakorlat a halomnevek körében igen ritkán fordul elő, inkább más helynévfajták (csárda, tanya, rom stb.) körében tűnik szokásosnak (PÁSZTOR 2011: 140).

[4] Figyelemre méltó mindazonáltal, hogy ezek kivétel nélkül másodlagos nevek, amelyeknek méretet, kiterjedést kifejező bővítményi része kétrészes helynévi utótaghoz kapcsolódik.

Imre-halom), népnév *(Cseh-halom ~ Cseh halma ~ Cseh-domb).* Néhány esetben nem egyértelmű az sem, hogy milyen lexéma építi fel a helynevet: a *Kakas-halom* helynév előtagja például értelmezhető családnévként, ragadványnévként s esetleg állatnévként is. De még a fentebb felsorolt foglalkozásnévi bővítménnyel rendelkező halomnevek kapcsán sem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy például a *Bába-halom, Pap-halom* vagy éppenséggel a *Deák-halom* helynevek előtagja foglalkozásnév-e, vagy pedig a *Bába, Pap, Deák* családnevet viselő személyekről nevezték el a kérdéses kiemelkedéseket. A *Deák-halom*-ról az adatközlők például úgy nyilatkoztak, hogy a halmon és annak környékén a *Deák* nevű család földje volt. Ennek hitelességét azonban más források hiányában nem tudjuk igazolni. S bár a kétes ügyek eldöntéséhez az adatközlők közlései támpontként szolgálhatnak, óvatosságra int viszont a több évszádos időbeli távolság, ami a helynév első előfordulása és az adatközlők megnyilatkozásai között van, hiszen a fenti példánál maradva a *Deák-halom* 1800-tól adatolható (s minden bizonnyal ennél korábban keletkezhetett), s esetleg a névadási minták nyomán az adatközlők csak utólag hozták összefüggésbe a *Deák* családnévvel. A külső dologhoz való viszony kifejeződhet olyan módon is, hogy a kiemelkedés bővítményi részeként a terület állatvilágára utaló névrész jelenik meg. Lexikális-morfológiai szempontból e szemantikai szerepet betöltheti formáns nélküli, puszta állatnév *(Kutya-domb, Fürj-halom ~ Für-halom)* és állatnévből *-s* képzővel alakult melléknév *(Süldős-laponyag).*

A lokális viszony, a kiemelkedés pontos elhelyezkedése gyakran fejeződik ki a halmok neveiben: a viszonyítás alapjául szolgáló hely pedig lehet térszínforma *(Domb-szeg-halom, Békás-hát-domb, Hugyozó-hát-domb),* vízfolyás *(Süldős-ér laponyaga, Bába-ér-halom, Utas-ér-halom ~ Utas-ér halma, Ludas-ér-halom),* határrész *(Mézesmáj-halom, Keszegesi-határdomb),* lakott vagy egykor lakott terület egyaránt *(Vidi-halom, Horti-domb ~ Horti-Király-domb, Szállás-halom ~ Görögszállás-halom, Tedej-halom).*

A halomnevek srukturális jellemzőit összefoglalva azt emelhetjük ki, hogy e névfajta elemei leggyakrabban S+F szerkezetet mutatnak. A nevek sajátosságjelölő (S) névrésze többnyire a kiemelkedés tulajdonságára utal; a külső dologhoz való viszony és a helyviszony jóval kisebb arányban jelenik meg bennük. Az S+M struktúra a halomnevek viszonylag csekély részét (mindössze negyedét) teszi ki, s a megnevező funkciójú (M) utótagjuk minden esetben kétrészes helynév. A halomnevekre a vizsgált területen az eleve jóval ritkább M+F szerkezet egyáltalán nem jellemző.

4. A halomnevek névrendszertani leírása mellett a változási hajlandóságuk bemutatása is szolgálhat általános érvényű tanulságokkal. A változási érzékenység fogalmán jelen esetben azt értjük, hogy egy konkrét helynévfajtára (a halomnevekre) általában, illetőleg az egyes egyedeire mennyire jellemző az állandóság, illetőleg a (név szerkezetét vagy a denotatív jelentését, eset-

leg mindkettőt érintő) változás (a változási érzékenység fogalmához részletesen lásd TÓTH V. 2008: 24–5).

A névfajta kapcsán megállapíthatjuk, hogy az lexikális-morfológiai és funkcionális-szemantikai tekintetben is nagyfokú állandóságot mutat. Tedej birtok első, 1767 és 1779 között készült térképlapján (MOL S11 No 830: 23) feltüntetett határjelölő pontok elnevezései például többségükben ma is használatos névformák: a kilenc helynév közül öt *(Király-domb, Zöld-halom, Rothadt-halom, Lyukas-halom, Cseh-halom)* változatlan alakban és jelentésben szerepel mindmáig.

A vizsgálat szempontjából ez ugyancsak több általános érvényű tanulsággal is szolgálhat: egyrészt azt jelzi, hogy a halomneveknek ez a nagyfokú szemantikai és alaki állandósága vélhetően kapcsolatban áll ezen objektumok évszázadokon keresztül betöltött fontos szerepével (tudniillik a települések közötti határok kijelölésében játszott szerepükkel),[5] másrészt az amúgy viszonylag sík térségben szembeötlő tereptárgyak lévén a névhasználók számon tartották őket.

A halomnevek többsége ugyan évszázadokon keresztül megtartotta strukturális és szemantikai állandóságát, azonban maguk a kiemelkedések gyakran estek áldozatul a mezőgazdasági művelés fokozatos térhódításának. A források gyakran tudósítanak például arról, hogy a halmokat és környéküket a határ művelésébe bevonták: így például a *Cseh-halm*-ot, a *Kis-Dinnyés-halm*-ot vagy *Kakas-halm*-ot (DRAVICZKY 1990: 39, 42, 59). A legkorábbról adatolt halomnév, a *Király dombja* kapcsán a határjárásban részt vevő tanúk is arról számolnak be, hogy környékén szántóföldek vannak (SUGÁR 1974: 450). A halmoknak mint objektumoknak a pusztulása nem egyedi, elszórtan jelentkező jelenség: a Kunhalom-program keretében készült 14 megyét érintő adatbázis szerint a halmoknak majdnem felét (47%-át) szántóként használják, s 65%-ra tehető azon kiemelkedések száma, amelyek közvetlen környezetét is szántóföldi művelés alá vonták (TÓTH A.–TÓTH CS. 2004: 177, 179).

A halomnevek körében tapasztalt alaki és jelentésbeli állandósághoz képest a terület egy másik helynévfajtájának, a víznéveknek a változásvizsgálata kapcsán (vö. PÁSZTOR 2009) azt tapasztalhattuk, hogy bennük a terület földrajzi jellegének, birtokjogi, közigazgatási helyzetének (azaz a nyelven kívüli tényezőknek) a megváltozása révén különféle névváltozási folyamatok következtek be, így például a nevek eltűnése mellett a névcsere vagy a névbokrosodás jelensége is gyakori volt a körükben. A víznevek például nagyfokú névbokrosodási hajlandóságot mutatnak, azaz gyakran vesznek részt újabb nevek létrehozásában, s a névbokrok kialakulása többnyire egyrészes alapnevekhez köthető. Ezzel szemben a halomnevek — eleve kétrészes alapnévként — kisebb, főként a kiemelkedés közelében fekvő objektumok neveiben mutathatók ki névalkotó szerepben, például *Szántott-halom rétje, Test-halom kútja, Király-dombi-csárda, Kutya-dombi-kút*

[5] A halmok határjel szerepéről lásd TAKÁCS 1987: 76–80.

stb. A víznevek névbokrai időben a mához közeledve egyre szerteágazóbbak, s ennek folytán egyre több elemet tartalmaznak. A halomnevekre ez a folyamat kevésbé jellemző, s az alapnév megmarad magának az objektumnak a jelölésére, többnyire a helyfajta megváltozása nélkül. Egy-egy történeti forrás (főként térkép) névhasználatában viszont a halomnév olykor önmagában is használatos a körülötte elterülő föld megnevezésére is. Egy 1854-ben készült térkép (HBML HvT. 39) például *Zöld halom* néven tünteti föl azt a területet, ami lényegében a mai *Zöld-halom-dűlő*-vel esik egybe (DRAVICZKY 1990: 37). Az 1855-ben készült térképen pedig ugyanez a föld *Zöld halom környéke* meghatározással szerepel (HBML HvT. 48/2), s ugyan a kiemelkedés a térképen jelezve van, ám a neve külön nincs feltüntetve.

A halomnevek változási hajlandóságát összegezve azt kell hangsúlyoznunk, hogy e névfajtát mind alaki, mind jelentésbeli vonatkozásban inkább az állandóság jellemzi, amely részben egykori határjel szerepükből adódik, részben pedig abból, hogy a névhasználók számára fontos tájékozódási pontokként szolgálnak.

Irodalom

BEDE ÁDÁM (2008), *Szentes halmai.* Szentes.

BUKA LÁSZLÓ (1996), Hajdú-Bihar megye jeles kiemelkedései. In: *Dombok, halmok, kurgánok.* Szerk. GYARMATHY ISTVÁN. Debrecen. 7–31.

DRAVICZKY IMRE (1990), *Hajdúnánás földrajzi nevei.* Hajdúnánás.

HBML HvT. 39 = *Nánási határban Tisza-ártér térképe.* Készítette HUDÁCSIK PÁL. 1854. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 48/1–4 = *A város adományos és belső tedeji közlegelőből az államkölcsön fedezésére haszonbér alá kiosztott földek térképe.* Készítette MOLNÁR JÓZSEF. 1855. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HBML HvT. 5/b = *A város határának felosztási terve.* Készítette HANKÓCZY JAKAB. 1783. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.

MOL S11 No 830: 23 = Mappa Praedii Dedej... Készítette (tervezte): KNEIDINGER, ANDRÁS. 1767–1779 között. In: *A Magyar Országos Levéltár Térképtára I. Kamarai térképek 1747–1882.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2006.

M. NEPPER IBOLYA–SŐREGI JÁNOS–ZOLTAI LAJOS (1980), Hajdú-Bihar megye halomkatasztere II. Hajdúság. In: *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve IV.* Szerk. NYAKAS MIKLÓS. Hajdúböszörmény. 91–130.

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS (1994*), Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában.* Karcag.

PÁSZTOR ÉVA (2009), Vizek, vízparti helyek neveinek változása a Hajdúnánáshoz tartozó Tedej területén. *HT.* 4: 131–42.

PÁSZTOR ÉVA (2011), A történeti források szocioonomasztikai felhasználhatósága a helynévrendszerek vizsgálatában. *HT.* 6: 133–50.
RESZEGI KATALIN (2011), *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen.
SUGÁR ISTVÁN (1974), Adatok Polgár, Szentmargita, Csősz, Kékes és Szentmiklós történetéhez. 1261–1717. In: *Polgár története.* Szerk. BENCSIK JÁNOS. Polgár. 417–502.
SZEGVÁRI ZOLTÁN (2004), Erdőborította római kori halomsírmezők Somogyban. In: *A kunhalmokról — más szemmel.* Szerk. TÓTH ALBERT. Kisújszállás–Debrecen. 109–16.
TAKÁCS LAJOS (1987), *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon.* Bp.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
TÓTH ALBERT szerk. (1999), *Kunhalmok.* Kisújszállás.
TÓTH ALBERT (2004), A kunhalom-kérdésről. In: *A kunhalmokról — más szemmel.* Szerk. TÓTH ALBERT. Kisújszállás–Debrecen. 7–12.
TÓTH ALBERT–TÓTH CSABA (2004), A kunhalom-program általános tapasztalatai. In: *A kunhalmokról — más szemmel.* Szerk. TÓTH ALBERT. Kisújszállás–Debrecen. 171–80.
TÓTH CSABA (2004), A kunhalmok geomorfológiai és tereptani viszonyainak vizsgálata a Hortobágy, a Hajdúság és a Nagykunság térségében. In: *A kunhalmokról — más szemmel.* Szerk. TÓTH ALBERT. Kisújszállás–Debrecen. 129–66.
TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.
ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.

Ditrói Eszter

Vas megye jelenkori helynevei morfológiai megközelítésben*

1. A névtani szakirodalomban többféle közelítésmód is érvényesül a helynévrendszerek tanulmányozása kapcsán: többnyire vagy egy-egy terület névrendszerének elemzése alkotja a vizsgálat tárgyát, vagy pedig a szakmunkák egy-egy névtípus komplex, az egész magyar nyelvterületre kiterjedő vizsgálatára koncentrálnak. Jelen írásomban arra teszek kísérletet, hogy Vas megye helyneveit morfológiai szempontból olyan módon írjam le, hogy mindeközben figyelemmel leszek arra a korábban tett megállapításra is, miszerint a helynévrendszerek területileg differenciált képet mutatnak (lásd ehhez DITRÓI 2011).

A helynevek morfológiai felépítésében a helynévképzők és a különféle viszonyokat kifejező jelek, ragok, névutók játszanak meghatározó szerepet. A helynévképző fogalmát — HOFFMANN ISTVÁN megközelítését alapul véve — olyan morfémának tartjuk, amely a helynévi státusz megteremtését biztosítja. A helynévképzővel történő névalkotást helynévképzésnek, az így létrejött helyneveket pedig képzett helyneveknek nevezzük. A képzett név azonban HOFFMANN értelmezésében keletkezéstörténeti fogalom, s nem azonos a képzős névvel, amely viszont a névszerkezeti, azaz a szinkrón leírás fogalomkörébe tartozik (vö. 1993: 75). A névtani szakmunkák közel hasonló képet nyújtanak a helynévképzőkről: BÁRCZI GÉZA munkájában a *-d, -t, -gy, -i,* valamint az *-s* képzőt tekinti helynévképző funkciójúnak (1958: 149), BENKŐ LORÁND pedig további képzőkkel egészíti ki a helynévképzők sorát: a fentieken kívül ide sorolja a *-j, -n, -sd, -nd, -ka/-ke* képzőket, képzőbokrokat is. Nála jelentkezik először a gondolat, hogy a közszavak és a tulajdonnevek képzőit elkülönítve kell tárgyalni, azaz azok a képzők, melyek nem a helynévi státusz megteremtéséért felelősek, nem tekinthetők helynévképzőnek (1947: 40). Hasonlóan vélekedik a kérdésről továbbá KÁZMÉR MIKLÓS (1957: 39) és INCZEFI GÉZA is (1966: 77).

A helynévképzők ügyét legutóbb és legalaposabban BÉNYEI ÁGNES „Helynévképzés a magyarban” című monográfiája foglalta össze (2012), amely a helynévképzők szerepét, történetét, esetleges funkcionális sokfélesegét éppúgy bemutatta, mint a produktivitásának kronológiai alakulását. Alapvetően ugyanakkor

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

szerkezeti aspektusból közelítette meg a helynévképzés kérdését. Munkájához egyfajta keresztszempontot alkalmazva csatlakozom ebben az írásomban azzal, hogy én magam élő nyelvi névanyag vizsgálatával és funkcionális megközelítést alkalmazva kívánok adalékokat nyújtani a helynévképzés, valamint a képzős helynevek témájához. Írásomban azonban a képzés kérdésén túl a már említett egyéb morfológiai eszközök szerepével és területi viszonyaival is foglalkozni kívánok.

BÉNYEI ÁGNES a témában megjelentetett több cikkének (2002, 2003, 2007) mindegyike többek között azt a problémakört járja körül, hogy adott képzők miként viselkednek helynévképzőként. Többször megállapítja, hogy a helynévképzés funkciója alapvetően másodlagos szereppel bír, s emellett egy-egy képző helynévalkotói szerepének történeti vizsgálata kapcsán az analógia szerepe erősödik fel — miután az adott képző funkciója elhomályosul a névadók számára (vö. például 2003: 47–8). Mivel jómagam a továbbiakban szinkrón szempontokat részesítek előnyben, ebből adódóan a képzős s nem a képzett helynevekkel kívánok foglalkozni: azaz figyelmen kívül hagyom a nyelvtörténeti kritériumot, s mind a produktív, mind az analogikus szakaszban keletkezett képzős helyneveket vizsgálom.

A vizsgálat alapjául a korábbi munkáimban mintavételi eljárással kiválasztott Vas megyei települések helynévadási mintáját vetettem össze (vö. DITRÓI 2010, 2011). Mivel ez a terület alkalmasnak bizonyult a helynévrendszerekben jelentkező területi különbségek igazolására, mindez arra sarkallt, hogy tovább folytatva ezt a munkát Vas megye teljes helynévkincsét tekintsem át. Az adatbázisom bővítéséhez, kiépítéséhez azt az átlagos külterületi névmennyiséget vettem figyelembe, mely egész Vas megyét jellemzi, azaz a 40–90 külterületi nevet településenként. Az adatbázis elkészítésekor erre az arányszámra ügyeltem, és csak azoknak a településeknek a helynévkincsét elemeztem részletesen, amelyek az átlagosnak megfelelő névanyaggal rendelkeztek. Munkám során 130 Vas megyei település közel 8000 mikronévi adatát dolgoztam fel a HOFFMANN-féle leírási keretet alkalmazva, azon belül is a szinkrón vizsgálati keretet figyelembe véve: azaz a helynevek funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai sajátságaira koncentráltam elsősorban.

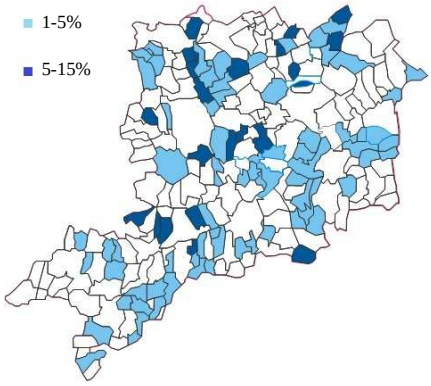
A munka következő fázisában a térképre vetítés során a lépésszámot 1–5%, 5–15%, 15–25% stb. számokban határoztam meg. Mivel kevés külterületi nevet számláló települések adatállományával dolgoztam, ezért sokszor egy-egy névnyi eltérés akár 2%-os különbséget is generált a különböző morfológiai kategóriák között. Éppen ezért úgy gondoltam, hogy az első lépésszámot 1–5%-ban határozom meg: így lehetővé válik azoknak a településeknek a térképen való megjelenítése, amelyekben alig jelentkezik a kategória, és ezáltal elkülöníthetők azoktól a településektől, ahol kissé nagyobb arányban van jelen az adott morfológiai jelenség. Az 1–5%-os rátát követően azonban 10-es lépésszámmal dolgoztam.

Mivel eddigi munkáim elméleti alapvetése leginkább arra az elképzelésre épült, hogy egy-egy táj helynévkincse önmagában is rendszert alkot, továbbra is ezt a szempontot szem előtt tartva vizsgáltam a helynevek morfológiai felépítésében mutatkozó területi sajátosságokat. Arra voltam kíváncsi tehát, miként jelentkeznek a névrendszerek különbségei vagy azonosságai a toldalékelemek szintjén egy olyan, viszonylag kisebb területen, amely nyelvjárási, néprajzi, táji tekintetben nagyon különböző régiókat fog össze.

2. A magyar helynévrendszerben a meglehetősen sokféle szemantikai típust jóval szerényebb alaki eszközrendszer hordozza: számában és sokszínűségében is alacsonyabb a morfológiai eszközök révén jelölt nevek száma (vö. HOFFMANN 1993: 75). A szegényesebb alaki eszközrendszer miatt pedig egy-egy morféma akár többféle funkcióval is bírhat. Az *-a/-e/-ja/-je* birtokos személyjel például lehet a birtoklás kifejezője *(Benedek helye),* de jelölhet helyviszonyt (*Csala dombja,* ahol a *Csala* helynév), és kifejezhet részmeghatározást is *(Berek alja).*

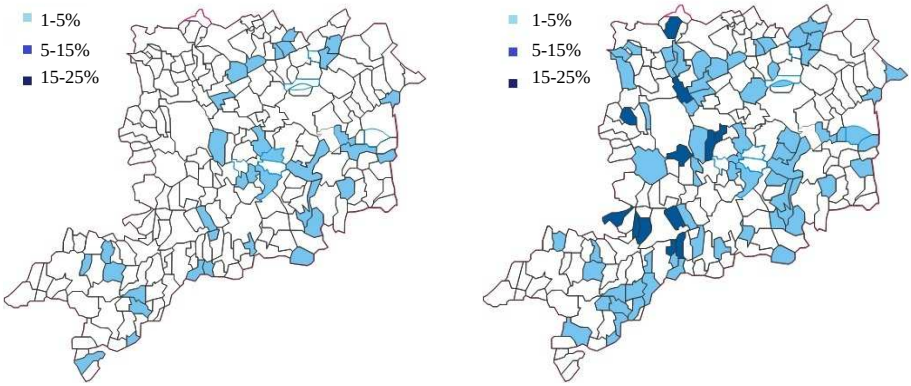
Az egy-egy morfémára jellemző funkcionális többrétűség, poliszémia ugyanakkor jó lehetőséget kínál a mostanihoz hasonló vizsgálatokhoz. Írásomban ezért nem vizsgálom valamennyi morfológiai sajátosságot az adott területen, hanem a toldalékok területi jellemzőinek ügyét funkcionális szempontból közelítem meg olyan módon, hogy két konkrét funkciónak, a birtokviszonynak, valamint a más helyhez való (lokális) viszonynak a morfológiai kifejezőeszközeit tekintem át. Ennek keretében utalok aztán arra, hogy egyes speciális funkciót hordozó toldalékelemek között mutatkoznak-e területi különbségek: azaz kimutatható-e például az, hogy ugyanazt a szemantikai szerepet az egyik területen tipikusan egy bizonyos morféma, másutt viszont egy másik látja el.

2.1. A birtokviszony kifejezése. A magyar helynévrendszerben a birtoklás ténye gyakran fejeződik ki a helynevekben. Ezt az is igazolja, hogy Vas megyében az általam áttekintett korpuszban nincs olyan település, ahol ne használnák fel a névadásban ezt a szemantikai struktúrát. Általánosságban azt is elmondhatjuk, hogy a jelöletlenség a helynévi szerkezetek döntő többségét alkotja (HOFFMANN 1993: 75), s ez igaz a birtokviszonyt kifejező struktúrákra is: Vas megyében a jelölt és a jelöletlen birtokviszonyt kifejező mikronevek aránya 18–82%. Térképre vetítve a jelölt birtokos struktúrák elterjedését, azt láthatjuk, hogy a jelölt kategóriák döntően a Rábamentétől északnyugatra adatolhatók.

1. ábra. *A jelölt birtokviszony elterjedése Vas megyében.*

Annak ellenére, hogy a 20%-os megterheltséget sem éri el a jelölt birtokviszonyt kifejező neveknek az aránya, többféle toldalékelemet is felhasználnak a névalkotók a birtoklás kifejezésére: elsősorban a birtokos személyjel különböző alakváltozatait (pl. *Pap kútja*, *Tóthné földje*), illetve az *-i* képzőelemet *(Urasági-hegy).* A következő két térkép ezek elterjedési területét szemlélteti.

2. ábra *A birtokos személyjel és az -i képzőelem elterjedtsége Vas megyében.*

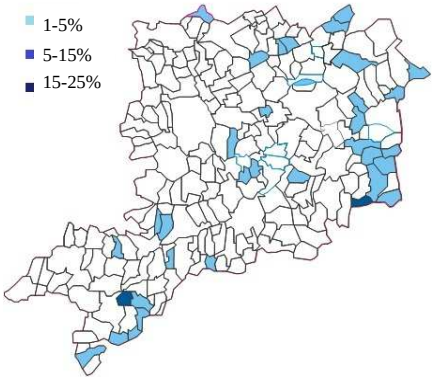
Igencsak szembetűnő jelenség az, hogy a birtokos személyjel ritka toldalékelem a birtoklás kifejezésére a térségben (csupán 1–5%-ban van jelen), és a Rábamentétől nyugatra e toldalék névalkotó szerepe szinte teljesen megszűnik.

Vas megye helyneveiben az *-i* képző is szerepet játszik (többnyire szintén 1–5%-ban) a tárgyalt szemantikai tartalom kifejezésében. Úgy tűnik, hogy leginkább a Kemenesháttól nyugatra, a Rábamente középső táján jellemző ez a struktúra kissé magasabb, 5–15%-os gyakoriságban (pl. *Szentegyházi, Jegyzői-birtok, Urasági-hegy*).

A korábbi és az itteni tapasztalatok tükrében azt mondhatjuk, hogy a Rábamente vélhetően szerepet játszik a *-ja/-je* birtokos személyjel helynévmintájának

terjedésében (illetve annak akadályozásában), azaz valószínűsíthetően itt átmenetet képez a Gyöngyös-sík és az Alpokalja helynévmintái között. Ugyanez — legalábbis a fenti térképek tanúsága szerint — az *-i* képzőelemre nem mondható el feltétlenül, ebben az esetben valamely más terjedést befolyásoló faktor jelenlétét kell feltételeznünk. Ezenfelül láthatóan az *-i* képzős struktúra ott a legtipikusabb, ahol a birtokos személyjel előfordulása a helynevekben meglehetősen csekély. Feltételezhetően a két morfológiai struktúra komplementer jellegű, s ez annak fényében, hogy a két toldalékelem történeti szempontokat szem előtt tartva egymás alakváltozatának látszik (vö. SZEGFŰ 1991: 273, 279–80, illetve korábban MELICH 1914: 156, PAIS 1936: 110), nem is különösebben meglepő. BÉNYEI ÁGNES összefoglaló munkájában hasonlóképp tekint a tárgyalt képzőelemre, s az *-i* képzős helyneveken belül a birtoklást kifejező funkciót egy jól körülhatárolható típusként határozza meg. Ezenfelül megemlíti, hogy a történeti helynévanyagban a birtokos személyjeles struktúra pusztán másodlagos alakváltozata lehetett az *-i*-vel toldalékolt neveknek (vö. 2012: 78), mely megállapítás talán egybevág azzal a jelenkori helynévadási mintával, miszerint Vas megyében az *-i*-vel ellátott helynévi struktúra jóval preferáltabb modellként viselkedik, mint a birtokos személyjeles variáns.

2.2. A más helyhez való viszony kifejezése. A HOFFMANN-modell alapján a más helyhez való viszony többféle lokális kapcsolatot foglalhat magában: a hely pontos elhelyezkedését, az irány megjelölését, a hely viszonyított, relatív helyzetét, valamint a rész–egész viszonyt. E funkciók nyelvi kifejezését változatos toldalékállomány biztosítja a helynevekben: határozóragok (*-tól/-től*, *-ba/-be*, *-nál/-nél* stb.) mellett a birtokos személyjel is jelentkezhet részmeghatározó funkcióban, míg az *-i* képző az irányjelölés terén mutat magas felhasználtságot. De éppenséggel melléknévi igenévképzőket is találhatunk például az *X-re járó* típusú helynevekben.

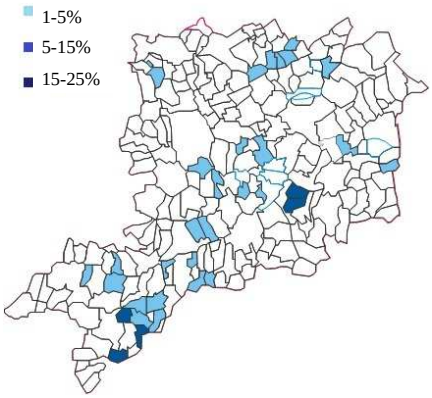

3. ábra. *A határozóragos struktúrák használati gyakorisága Vas megyében.*

Külön-külön vizsgálva a határozóragok kategóriáját meglehetősen szórt képet kapunk az egyes ragok elterjedéséről. Nehezíti a helyzetet, hogy bizonyos toldalékok *(-tól/-től, -ba/-be)* csak egy-két település névanyagában jelentkeznek, ezért a viszonyjelölésre szolgáló határozóragokat egyetlen térképre vetítettem rá.

Az ilyen névstruktúrák *(Szakonyi határnál, Bakterháznál)* jól látható módon döntően a Rábamentétől keletre, délkeletre adatolhatók. Ez alapján pedig úgy tűnik, hogy ez a földrajzi objektum valamelyest meghatározza az elterjedési vonalukat. Egy másik sajátosságot a *-ra/-re* határozórag kapcsán figyelhetünk meg: ez a toldalék ugyanis rendre az igés, igeneves szerkezetekben jelentkezik *(Gyepre dűlő, Kelédi határra dűlő),* s kizárólag a Celldömölki járásban — földrajzi szempontból a Marcal-medencében — fordul elő mint névalkotó toldalék.

A más helyhez való viszony kifejezésében meghatározó szerepet játszanak sajátos morfológiai elemekként a névutók. Használati gyakoriságukat az alábbi térkép mutatja:

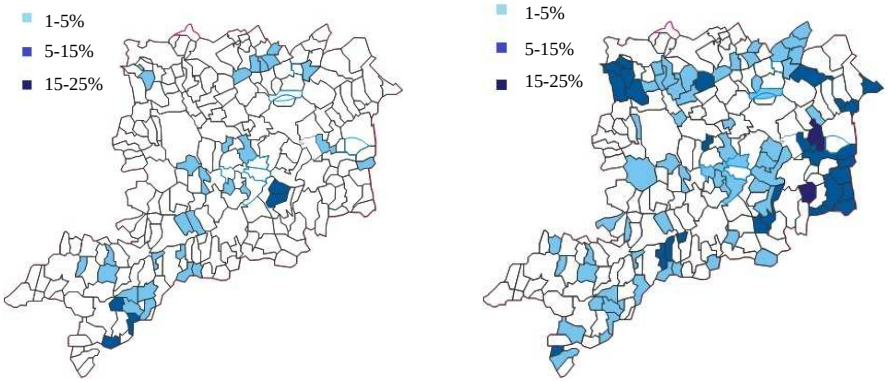

4. ábra. *A névutók elterjedtsége Vas megye helyneveiben.*

A térképen azt láthatjuk, hogy a névutós szerkezeteknek — a ragos struktúrákhoz hasonlóan — ugyancsak a Rábamente szab bizonyos tekintetben határt: tőle keletre, de leginkább nyugatra alig találunk adatot erre a szerkezetre (pl. *Nagy út fölött, Nicki út mellett*). A névutós (*alatt, mögött* stb.) szerkezetekhez hasonló funkciójúak a helynevekben az *alja, möge* lexikális egységek, ezek a helynévi utótagok a birtokos személyjelet részmeghatározói szerepben használják fel a névalkotáskor. Érdemes összevetni az előbb tárgyalt névutók elterjedtségét bemutató térképet az *alja, möge*-féle birtokos személyjeles struktúrák térképével (5. ábra).

Amíg a névutók használata a Rábamentétől keletre és nyugatra periférikus, addig az *alja, eleje* típusú nevek éppen itt mutatnak magasabb felhasználtságot: azaz nyugatra leginkább az Alpokalján, keletre pedig a Marcal medencében és a Kemenesháton. Ott tehát, ahol a viszonyjelölésre a névutós szerkezetet szinte egyáltalán nem használja fel a névadás, a birtokos személyjeles *alja, möge* főne-

ves struktúra — mintegy „pótolva a hiányt” — nagy gyakorisággal jelentkezik ebben a szerepben. Ez a megoszlás pedig kitűnően szemlélteti azt a jelenséget, hogy ugyanazon funkció kifejezésére egyes területeken olykor más-más szerkezeti megoldások a jellegzetesek. A két struktúra különbözősége azonban történeti szempontból összefüggést mutat: nyelvtörténeti aspektusból szemlélve a kérdést a nyelvészeti szakirodalom egyetért abban, hogy a névutók jelentős részének alaki felépítése arra mutat, hogy a névutó birtokos szerkezetből vált ki. A TNyt. példájával élve a *fa + alatt* szerkezet ’a fa aljában’ jelentést hordozza, ekképpen vezethető vissza a birtokviszonyra a kérdéses szerkezet (vö. ZSILINSZKY 1991: 443).

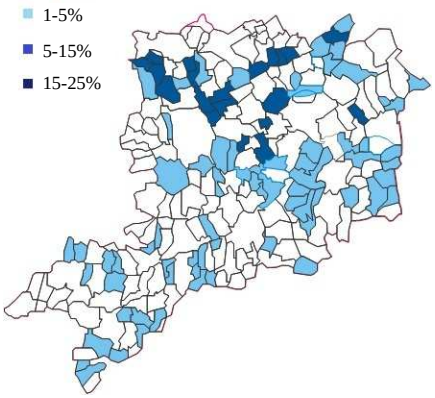
5. ábra. *A névutók és az* alja, eleje *birtokos személyjeles formák viszonyjelölő funkcióban Vas megye helyneveiben.*

Ahogyan azt a fenti térképen láthatjuk, a névutós helynevek ma meglehetősen perifériku helyzetű névsturktúraként jelentkeznek. HAJDÚ MIHÁLY egy tanulmányában egyértelműen megállapítja, hogy ez a kategória már csak a magyar nyelvterület keleti részén él nagyobb produktivitással, másutt azonban fokozatos eltűnésével számolhatunk (1999: 189). Ezt a megfigyelést támasztja alá a Vas megyei helynévrendszer is.

2.3. Zárásként és az eddig mondottakat egyfajta keresztszemponttal kiegészítve egy olyan vizsgálatot említek meg, amely a funkciótól lényegében függetlenül (pontosabban: erre tekintet nélkül) egy konkrét toldalékelem elterjedési vonalát mutatja be a vizsgált területen. Amint arra a fentiekben több példát is láthattunk, egyes toldalékelemek a helynevek szerkezetében többféle funkcióban is állhatnak. A most tárgyalandó *-k* többesjel viszont csupán egyetlen funkcióval bír a helynevekben, ami azért is szerencsés a vizsgálatunk szempontjából, mert így az esetleges funkcionális többrétűség semmiképpen sem befolyásolhatja a területi felhasználtságát.

A *-k* többesjel Vas megye egész területén csupán szórványosan jelentkezik a helynevekben (6. ábra): a Rábamentén és tőle keletre ez a névszójel például csu-

pán 1–5%-os gyakoriságot mutat *(Rövidek, Szűcsök szérűje).* Vas megye északi részén, elsősorban is a Rábamentétől északnyugatra ugyanakkor jóval gyakoribb: 5–15%-os előfordulási arányt képvisel *(Favágóházak, Megyei-földek).* Az elnevezésekben többnyire a *földek, kertek, rétek* utótagokat találjuk meg, ami összhangban van J. SOLTÉSZ KATALIN megfigyelésével, aki éppen ezen elemek nagy számú előfordulását hangsúlyozta a mikrotoponimákban (1986: 73). HOFFMANN ISTVÁN pedig nemcsak, hogy hasonló eredményre jutott a Pápai járás helynevei kapcsán, hanem tovább is ment ennél: a *kertek, földek* lexémákat önálló földrajzi köznévnek minősítette, azok ugyanis specifikus(abb) jelentéssel bírnak egyes számú társaiknál: a *kertek* például 'olyan zöldségtermesztésre használt terület, mely kisebb részekre van osztva' (HOFFMANN 1993: 82). Szintén erre hozhatjuk példaként a Górban adatolható *osztások* utótagú helynevet is. Emellett persze előfordulnak többes számú alakban ritkán használt struktúrák is: *Cseri-dűlők* (Cák), *Török-dombok* (Gödörháza).

6. ábra. *A* -k *többesjel területi elterjedtsége Vas megye helyneveiben.*

Összefoglalóan ismét érdemes utalnunk arra a több ízben hangoztatott véleményünkre, miszerint a térségben a Rábamente egyfajta átmeneti területnek látszik a helynévminták terjedésében, sőt bizonyos értelemben földrajzi gátként funkcionál. Ezen a gondolaton tovább menve kellő óvatossággal talán azt is fölvethetjük, hogy a földrajzi környezet lényegesen befolyásolja a helynévminták terjedési vonalát, hiszen a nyelvjárási, néprajzi határokat is sok esetben a földrajzi elhelyezkedés határozza meg, s úgy gondolom, hasonló jelenségről tanúskodnak a Vas megyei helynevek is.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.
BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.

BÉNYEI ÁGNES (2002), Az *-i* helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 23–9.

BÉNYEI ÁGNES (2003), A *-d* képző a helynevekben. *MNyj.* 41: 45–50.

BÉNYEI ÁGNES (2007), A *-j* képző szerepe a helynevekben. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 67–77.

BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen.

DITRÓI ESZTER (2010), Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *HT.* 5: 155–69.

DITRÓI ESZTER (2011), Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására. *HT.* 6: 151–61.

HAJDÚ MIHÁLY (1999), Névutók a helynevekben. *MNyj.* 37: 187–92.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

INCZEFI GÉZA (1966), A névadás ökonómiája a föld megnevezésében. *MNy.* 62: 72–9.

KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei.* MNyTK. 95. sz. Bp.

MELICH JÁNOS (1914), Keresztneveinkről. *MNy.* 10: 149–56.

PAIS DEZSŐ (1936), A fa alakváltozásaihoz. *MNy.* 32: 106–10.

J. SOLTÉSZ KATALIN (1986), Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *NÉ.* 11: 73–82.

SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–255.

TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. *II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.

ZSILINSZKY ÉVA (1991), A névutók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 442–60.

Bába Barbara

A földrajzi köznév fogalma*

1. A földrajzi köznevek mint helyet jelölő kifejezések a magyar szókincs egyik központi elemkészletét jelentik; így érthető módon jelenkori állományuk egy-egy rétegéről a szakirodalomban bőségesen esik szó. A vízrajzi köznevek helynévalkotó szerepét vizsgálta például a Körösök vidékén BÍRÓ FERENC (1997a), a Felső-Berettyó mentén CS. NAGY LAJOS (1999: 31–5), az Alsó-Szigetközben UNTI MÁRIA (1997), illetve a Dunántúlon GERSTNER KÁROLY (1995). Szántók nevében előforduló földrajzi köznevekkel foglalkozott BÍRÓ FERENC (1997b) és HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA (1997), HEFTY GYULA ANDOR (1911), ÁRVAY JÓZSEF (1941, 1942) és TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA (1997) pedig térszínformanevekről írt. Meg kell említenünk, hogy az 1990-es években két kandidátusi értekezésnek is központi témája volt a földrajzi köznevek kérdéskörének egy meghatározott területe (vö. VÖRÖS O. 1999, BÍRÓ 1994). Doktori disszertációjában NEMES MAGDOLNA a földrajzi köznevek mai állományának rendszerszerű vizsgálatát elvégezte (2005), a történeti anyag áttekintése azonban mindezidáig nem történt meg. Adott földrajzi köznév szótörténeti jellemzésére ugyanakkor a legutóbbi időkből is több példát említhetünk: HOFFMANN ISTVÁN például a *patak* (2003), BÁRTH M. JÁNOS a *vápa* földrajzi köznevet (2010: 177–87), VÖRÖS OTTÓ pedig két eltűnt helyjelölő közszavunkat, a *csepeles*-t és a *tanárok*-at taglalta írásaiban (1995, 1997, vö. még PELLE 1981, FEKETE 1996, JUHÁSZ 1986, TAKÁCS 1981). Egy-egy szemantikai kategória elemeinek szótörténeti jellemzésére vállalkozott RESZEGI KATALIN és GYŐRFFY ERZSÉBET: az előbbi ugyanis a hegyrajzi köznevekkel (2011: 67–119), az utóbbi pedig a folyóvízneveket alkotó vízrajzi köznevekkel foglalkozott részletezően (2011: 85–104). BÁRTH M. JÁNOS székelyföldi történeti helynevek részeként előforduló földrajzi köznevek szóföldrajzi vizsgálatával gazdagította az eddigi névföldrajzi és a szókincstörténeti kutatásokat (2010: 66–176). Magam a földrajzi köznevek megnevezési rendszerének fogalmi és lexikális tagoltságát elemeztem jelenkori névanyag felhasználásával (BÁBA 2009, 2010), valamint a puszta földrajzi köznevek helynévalkotó szerepét vizsgáltam meg a korai ómagyar korban (2011).

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

2. A földrajzi köznevek szerteágazó és gazdag szakirodalmában a szócsoport fogalmának meghatározására is számos kísérletet tettek a kutatók: ezeket az elméleteket legutóbb BÁRTH M. JÁNOS foglalta össze (2010: 66–8, de lásd még NEMES 1999 is). A földrajzi köznevek definiálása során a szakemberek más-más szempontokat érvényesítettek, egyesek a helynevekben betöltött szerepük, mások a jelentésük alapján tartották megragadhatónak a kategória leírását. A földrajzi köznevek funkcióját helyezi előtérbe LŐRINCZE LAJOS, aki „Földrajzineveink élete" című munkájában először használta magát a terminust. Véleménye szerint „A földrajzi köznevek a szókincs azon részei, melyeket egy közösség a földrajzinév-alkotásban elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére, azaz földrajzi fogalmat jelölő főnevek" (1947: 6). Hasonlóan vélekedik KISS LAJOS (1972: 250) és KÁZMÉR MIKLÓS (1949: 301) is. Mindezek a definíciók NEMES MAGDOLNA szerint (2005) magukban foglalják azt a felfogást, mely szerint egyrészt a tulajdonnevek mögött feltétlenül közszói előzmény áll, másrészt a helynevek egy ősi korszakban *Ér, Erdő, Domb*-félék voltak, s csak később jöttek létre a *Fekete-ér, Kőris-erdő, Homokos-domb* típusú nevek. HOFFMANN ISTVÁN szintén úgy véli, hogy számolhatunk ilyen típusú nevekkel az ősi helynévrendszerben is (1999: 209), s RESZEGI KATALIN példái szintén igazolják ezt a feltételezést: a *Duna* ugyanis feltehetően egy óiráni vagy árja tkp. 'víz' jelentésű szóból alakult, a kazah *Balhas* tó nevének a 'csalitos és ingoványos partú, lápos tó' jelentésű köznév, a szaúdi *Nedzs*-nek pedig egy arab 'fennsík' jelentésű szó a forrása (vö. FNESz., RESZEGI 2009: 37).[1] TÓTH VALÉRIA a legkorábbi helyneveink tanúsága alapján úgy véli, hogy a régi névadási gyakorlatot ugyan alapvetően a maihoz hasonló vonások jellemezték, tudniillik a helynevek ugyanolyan névalkotási folyamatokkal jöttek létre, mint ma, ám e viszonylagos állandóság ellenére a névadás egyes időszakaiban természetesen más-más helynévtípusok dominanciáját figyelhetjük meg (2001: 178–9).[2]

ÁGOSTON MIHÁLY szintén a névben való előfordulásuk felől közelíti meg a földrajzi közneveket, s úgy véli, hogy a „földrajzi köznév a földrajzi fogalmak faját jelölő műszó, mely földrajzi nevek utótagjaként szokott szerepelni" (1984: 13). NEMES MAGDOLNA hozzáteszi, hogy ez nem mindig így van, hiszen például az előtag is lehet földrajzi köznév (1999). A *Sédre dűlő, Falu alja, Szőlő út* típusú nevekben a bővítményrész szerepű földrajzi köznevek legtöbbször a névvel megjelölt helynek más helyhez való viszonyát fejezik ki, ugyanakkor előfordul-

[1] Vízneveink legrégebbi rétegébe egyes feltételezések szerint olyan nevek tartoznak, melyek közszói alapjának jelentése 'víz', 'folyó', 'áramlat', például *Duna, Dráva, Száva, Zala* (vö. KRAHE 1964: 34–51, UDOLPH 1990: 60–1, 103–7, 271–3, FNESz., PÓCZOS 2010: 57).

[2] Az egyes helynévtípusok dominanciájának kronológiai szempontból történő változását korábbi, a fanevekkel kapcsolatos morfológiai szempontú vizsgálatom is alátámasztotta. A vizsgálat során ugyanis magam is arra a következtetésre jutottam, hogy napjainkban jóval kisebb a jelentéshasadással és a képzéssel alkotott helynevek aránya, mint az ómagyar korban volt (BÁBA 2008).

hatnak a földrajzi köznevek a névrészek elemeként is, például *Alsó-sédre dűlő* (vö. HOFFMANN 2000: 64). HOFFMANN ISTVÁN definíciója alapján földrajzi köznévnek csak azokat a helyjelölő szavakat tekinthetjük, amelyek helynévvel is megjelölhető helyfajtákat jelentenek, így például az *ágyás* ugyan egyértelműen földterületet jelöl, mégsem szokás földrajzi köznévnek tartani. Másfelől azonban nem tekinthetők a szinkrón nyelvi rendszer földrajzi közneveinek azok a lexémák, amelyek bár helynevekben előfordulnak, közszói jelentésükben azonban már kihaltak (HOFFMANN 2000: 71).

További problémát jelent az is, hogy olykor magát a helynévi kategóriát is igen nehéz körülhatárolni. Az intézményneveket illetően például az egyes helynévtárak sem mutatnak egységes felfogást. A Mátészalkai (KÁLNÁSI 1989) és a Nyírbátori járás (JAKAB–KÁLNÁSI 1987), valamint a Baranya megye földrajzi neveit tartalmazó kötetek (BMFN.) ezeknek az elemeknek csak egy részét vették fel (pl. *vásártér, csárda*), ezzel szemben a Pápai, Ajkai járás kötetei az *autóbuszállomás, mentőállomás, iskola* szavakat is tartalmazzák (VeMFN. II–III.; vö. NEMES 1999: 339). Az olyan lexémáknak, mint például *állomás, kocsma, kultúrház* kétségkívül van 'hely' jelentésük is, de szemantikai tartalmuk központi magva HOFFMANN ISTVÁN szerint elsősorban más típusú szavakkal (mégpedig az építménynevekkel) fűzi őket egy jelentésmezőbe, s az ezeket jelölő tulajdonnevek szintén csak másodlagosan tekinthetők helynévnek (2000: 68).

3. A földrajzi köznevek fogalmának meghatározása mellett tanulmányok egész sora próbálta meg a földrajzi köznevek osztályozását elvégezni. Ezek a modellek többnyire szemantikai alapon csoportosítják a földrajzi közneveket. INCZEFI GÉZA (1970: 38), KÁZMÉR MIKLÓS (1949: 301), KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996: 121), FEKETE PÉTER (1991), BÍRÓ FERENC (1997a, b) és BALOGH LAJOS (1997) rendszerét TÓTH LÁSZLÓ (1999) és NEMES MAGDOLNA (1999) kísérelte meg egybevetni.[3] Az egyes osztályozások több ponton kifogásolhatók. Amennyiben például a földrajzi köznév meghatározásában fenntartjuk azt a kritériumot, hogy annak 'hely' fogalmi tartalma van, illetve hogy helynevek részeként fordul elő, nem tekinthetjük földrajzi köznévnek az INCZEFI rendszerében megjelenő *csősz* és *tyúkól* szavakat. Szintén gyakori probléma, hogy a kutatók nemcsak főneveket, hanem mellékneveket is a földrajzi köznevek közé sorolnak (pl. INCZEFInél *nagy, kis, belső, külső;* 1970: 36) annak ellenére, hogy a vizsgált szócsoport a főnevek egy sajátos osztályát képviseli. A szempontok keveredése okoz gondot ezzel szemben KÁZMÉR rendszerében: a leíró és a történeti kategóriák egybemosódása érhető tetten ugyanis abban, hogy az egyik csoport funkció szerint (pl. közlekedésre szolgáló), a másik alakulás szerint (pl. gazdálkodástörténeti nevek), a har-

[3] Székelyföldi helynevek névalkotó szókincsének vizsgálata során legutóbb BÁRTH M. JÁNOS alakított ki a földrajzi közneveket osztályozó rendszert (2010: 70).

madik pedig szemantikai alapon (pl. vízrajzi nevek) különül el (1949: 301; vö. NEMES 1999: 337).

4. A földrajzi köznevek körülhatárolására tett kísérleteket illetően abban mindenesetre egyetértés mutatkozik a kutatók között, hogy a földrajzi köznevek közszók, melyek abban térnek el a tulajdonnevektől, hogy nem identifikálnak. A köznevek fogalmi lehorgonyzása ugyanis mindig a szövegben történik: vonatkoztatásukhoz pragmatikai, szintaktikai feltételeknek is teljesülniük kell. A tulajdonnév ezzel szemben nem igényel az azonosításhoz viszonyítást (RESZEGI 2009: 11). HEGEDŰS ATTILA szerint is nyelvi, grammatikai kritériumok, például a névelőhasználat alapján dől el, hogy adott lexéma konkrét megnyilatkozásban tulajdonnévként vagy köznévként értelmezhető-e (2001: 144). A tulajdonnévi és a köznévi elkülönítés fontos kritériuma VAN LANGENDONCK (1995) szerint is a határozott névelő használata. A névelő használatának vizsgálata azonban a földrajzi köznevek esetében nem sokat segít, hiszen a puszta földrajzi köznévi helynevek éppúgy kaphatnak névelőt, ahogyan a földrajzi köznevek (pl. Az *ér* vízszintje alacsony. Az *Ér* vízszintje alacsony.) (vö. BÁBA 2012).

A puszta földrajzi köznevek jelentéshasadás útján történő helynévvé válását a korábbi szakirodalom névrendszertani, névszociológiai és kognitív szempontból is megkísérelte körbejárni (vö. BÁRCZI 1958: 145, 147, KÁLMÁN 1973: 113, HOFFMANN 1993: 92–8, RESZEGI 2009). A kutatások középpontjában főként az a kérdés állt, hogy a formáns vagy bővítményrész nélkül előforduló földrajzi köznevekről milyen módon lehet eldönteni, hogy köznévi vagy tulajdonnévi értékben használatosak-e. A kognitív nyelvészet prototípuselmélete azonban képes bizonyos mértékben eliminálni a tulajdonnevek és köznevek elkülönítésének problémáját: RESZEGI KATALIN szerint ugyanis a szófaji osztályok az elménkben nem tekinthetőek kategorikusnak, sokkal inkább a prototípuselv alapján rendeződőnek (2009: 11).

Az ómagyar kori adatok kapcsán a bizonytalanság természetszerűleg még fokozottabban jelentkezik. Az egyes puszta földrajzi köznévi előfordulások közszói, illetve tulajdonnévi jellegének megítélésében azok későbbi tulajdonnévi használata, valamint latin szövegkörnyezete lehet leginkább segítségünkre. Nagy valószínűséggel visszautalást jelez például a Tihanyi összeírás szövegében a *fok* földrajzi köznév mellett egy helyen előforduló latin névmás (1211: iuxta eundem *Foc,* Gy. 1: 864) a szövegben korábban említett *Harangod foka* helynévre (1211: *Harrangudfoca,* loc., Gy. 1: 858, 864), vagyis ebben az esetben nagy biztonsággal tekinthetjük közszónak a *fok* földrajzi köznevet. A helynévi használat feltételezését az adott földrajzi köznév későbbi tulajdonnévi használata erősítheti meg. Így például az 1211-es Csanád megyei *Morotva* tulajdonnévi jellegét bizonyítja annak későbbi gazdag adatolása (1211: *Mortua,* stag., lac., Gy. 1: 864; +1247/+1284//1572, 1274>1340: *Morothwa,* Gy. 1: 858, 864, 866; 1267 Pp./1297: *Mortuum,* lac., Gy. 1: 864; +1092/[1325 k.]//1399: *Mortua,* lac.,

1318/1323: *Mortua,* stag., lac., Gy. 1: 864) (vö. HOFFMANN 2004: 53), de szintén helynévként kezelhetjük az [1230]/1231-as datálású *Sar* adatot, GYÖRFFY szerint ugyanis a víznév egy XVIII. századi térképen is szerepel (Gy. 1: 237).

5. A kognitív szemantika prototípuselmélete nem csupán a tulajdonnevek és köznevek elkülönítésének problémáját képes magyarázni, de segítségünkre lehet a földrajzi köznév fogalmának meghatározásában is. Érdemes ebből a szempontból megvizsgálnunk BALOGH LAJOS kategorizációját, aki a földrajzi köznévi elemeket szemantikai alapon három csoportba sorolja (1997: 37):

a) hagyományos értelemben vett földrajzi köznevek, amelyek jelentése elsődlegesen földrajzi jellegű: *domb, patak, dombhát, dűlő;*

b) alapjelentésük nem földrajzi köznévi, de (főként) előtaggal földrajzi névvé válhatnak: *birtok* 'egy gazda tulajdonában levő nagyobb terület': *Jékey-birtok, Kovács-birtok; híd* 'a folyó vagy patak partját áthidaló építmény': *Hodászi-híd, Fehér-híd;*

c) viszonyító elemként szerepelnek a névszerkezetben: *kis, nagy, új, belső* stb.: *Kis-mező, Nagy-lapos, Belső-udvar*.

NEMES MAGDOLNA véleménye szerint az a) csoportba sorolt szavak megfelelnek a földrajzi köznévről alkotott fogalmainknak, míg a b) csoport szavai a földrajziköznév-rendszer peremén foglalnak helyet. A c) csoportba sorolt lexémák természetesen nem földrajzi köznevek, mivel nem is főnevek (1999: 340). A kognitív szemantika prototípuselmélete szerint az emberek a megismerési folyamatok eredményeképpen olyan kategóriákat hoznak létre, amelyeket a legtipikusabb tárgy, illetőleg annak tulajdonságai képviselnek. Ezek a kategóriák azonban nem különülnek el élesen egymástól. A kategóriához tartozást pedig a kategória prototípusához való hasonlóság határozza meg (vö. BAŃCZEROWSKI 2000: 36–8, TOLCSVAI NAGY 2008, RESZEGI 2009: 38). LADÁNYI szerint azonban a prototípuselmélettel nemcsak a szójelentések írhatók le, hanem a nyelvi kategóriák is (LADÁNYI 2002: 410), tehát a nyelvi kategóriáknak is vannak tipikus és perifériku elemei. Úgy tűnik tehát, hogy a földrajzi köznevek osztálya is ilyen módon határozható meg: prototipikus elemnek tekinthetjük azokat a földrajzi közneveket, amelyek hely fogalmat fejeznek ki, és helynévvel is megjelölhető denotátumra utalnak, perifériku elemek pedig azok, amelyeknek alapjelentése nem földrajzi jellegű, de előtaggal földrajzi névvé válhatnak, tehát például az építményneveket alkotó földrajzi köznevek stb.

6. A földrajzi köznevek vizsgálata során bizonyos szócsoportoknak különös figyelmet kell szentelnünk. Az első ilyen szócsoport, mely fontos helyesírási kérdéseket is felvet, az összetett szavak csoportja. Az összetételek és a szintagmatikus kapcsolatok elhatárolása ugyanis nem egy esetben gondot okoz. A megyei, járási kötetekbe, illetve tájszótárakba igen gyakran kerülnek olyan szintagmatikus névformák, amelyek feltehetően gyakoriságuk folytán tűnhetnek közszói jellegűnek a névgyűjtők számára. NEMES MAGDOLNA földrajzköznév-szótárá-

ban például csak a *nagy* jelző 44 különböző alaptaggal fordul elő (például *nagy árok, nagy lénia, nagy utca, nagy ág, nagy állás, nagy ér, nagy gát, nagy gyep* stb.). Ezek gyakoriságát igazolja az a közvetlen tapasztalatunk is, hogy a „Magyar Digitális Helynévtár" 5 járásnyi helynévanyagában a *nagy híd* szintagmatikus szerkezet például 25, a *nagy árok* 23, a *nagy hegy* 15 objektum neveként fordul elő. Komolyabb nehézséget jelentenek az olyan összetételgyanús csoportok, mint például az állatnévi előtagúak (pl. *gulyaállás, gulyajárás*), amelyek megítélése HOFFMANN ISTVÁN szerint még a kiegészítő gyűjtések után is bizonytalan maradhat (2000: 69). „A földrajzi nevek helyesírása" című kiadvány (FÁBIÁN–FÖLDI–HŐNYI 1998) ugyan részletes listát közöl a földrajzi köznévként kezelhető szavakról, s ebben a listában az összetett földrajzi köznevek számbavétele is megtörténik, ezek mindegyikének földrajzi köznévként való funkcionálása azonban erősen kétséges (például *sárkánygödör, sárkányjárás, ördöglyuk*). Másfelől nyilvánvaló, hogy a listába vett kifejezések analógiás értelmezése folytán további összetételek létjogosultsága tételezhető fel, kérdéses azonban, hogy a lista kiterjesztése milyen határokon belül működhet ésszerűen. PÓCZOS RITA hívja fel a figyelmet arra, hogy a *Dinnyeföld, Csordakút* típusú neveket a tipológiai munkák nem egységesen ítélik meg: néhol egyrészes, néhol kétrészes nevekként írják le őket. Véleménye szerint, ha a névadatokat a környezetüket is figyelembe véve vizsgáljuk, az gyakran a kétrészesség mellett szól: ezeknek a helyneveknek ugyanis több esetben olyan szinonimáik vannak, amelyekkel utótagjukban megegyeznek, előtagjuk viszont a denotátum egy másik sajátosságát fejezi ki, például m. *Vásár/tér ~ Kocsmai/tér, Kender/föld ~ Pajta/föld,* n. *Hanf/Acker ~ Scheune/Acker* (PÓCZOS 2010: 59).

Az *-s* képzős szavak kapcsán a nyelvszokás hiányos ismerete miatt szintén problémát jelent a földrajzi köznévi jelleg megítélése. Az *-s* képzős helynevek ugyanis nemcsak földrajzi köznévből keletkezhettek, hanem a főtag ellipszisével, illetve közvetlenül helynévképzéssel (HOFFMANN 2000: 69). Az *-s* képzős köznevek és tulajdonnevek így sok esetben alakilag egybeesnek, és szétválasztásuk azért is különösen problémás, mert a különböző jelentések etimológiailag is összefüggnek (BÉNYEI 2012: 94). BÉNYEI ÁGNES szerint az *-s* képzős földrajzi köznevek esetében a gyűjtőnévképzői funkció szerkezeti változás eredményeképpen jön létre: a *Nádas-tó*-féle szerkezetből a jelző önállósul, és magára veszi az elmaradt főtag jelentését. A később létrejövő *-s* képzős szavak azonban már nem tapadás útján, hanem a meglévők analógiájára rögtön képzővel jönnek létre (BÉNYEI 2012: 98, B. LŐRINCZY 1962: 91, KÁROLY 1970: 303, HOFFMANN 1993: 76). A legtöbb ilyen földrajzi köznév növénynévből keletkezett (például *Bükkös, Füzes, Nádas, Nyíres*), de előfordulhat ezek között a nevek között állatnévből alakult (például *Méhes, Nyulas*), amelyek azonban személynévből is magyarázhatók (vö. BÉNYEI 2012: 98). Ezeknek a helyneveknek a keletkezésével kapcsolatos kérdések helyesírási problémát is jelentenek, hiszen az *Alsó-nyí-*

res/Alsó-Nyíres, Hosszú-nyíres/Hosszú-Nyíres, Nagy-bükkös/Nagy-Bükkös, Púpos-bükkös/Púpos-Bükkös nevek utótagjának írásmódját az határozza meg, hogy köznévnek vagy tulajdonnévnek tekintjük-e őket. Az ómagyar kori adatok kapcsán további problémát vet fel az *-s* képzős alakok mellett álló latin fajtajelölő kifejezések megítélése. A latin *villa, vallis, silva* stb. fajtajelölő kifejezésekről ugyanis nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy azok a helynév tartozékai-e, tehát annak egyik elemét fordították-e latinra, vagy pedig — a legtöbb esetben bizonyosan — csak magyarázó szavak (BÁRCZI 1958: 157, BÉNYEI 2012: 95).

7. A földrajzi köznevek kutatása nyelvtörténeti szempontból kiemelkedő jelentőséggel bír, hiszen ez az egyik legkorábbról és leggazdagabban adatolható szócsoport. A földrajzi köznevek egyrészt helynevek alkotóelemeként jelennek meg az oklevelekben, másrészt helyet jelölő közszavakként ugyancsak előfordulnak bennük. J. SOLTÉSZ KATALIN a földrajzi közneveket a helynevekben névformáns értékűnek tartja (1979: 10–1), s HOFFMANN ISTVÁN szerint a tulajdonnév helynéviségét leginkább ez a főtagként álló névrész biztosítja, amelyhez különböző bővítményrészek kapcsolódhatnak (2000: 63). Ezt a megállapítást erősíti, hogy a helynevek döntő többségének megalkotása földrajzi köznevekkel történik az ómagyar kori nevekkel kapcsolatos vizsgálatok szerint. KÁLMÁN BÉLA az ómagyar korban 770 víznévben mutatott ki ’folyóvíz’ jelentésű közszót (1967), TÓTH VALÉRIA ugyanerre az időszakra vonatkozólag az ország kilenc megyéjét vizsgálva 800 névadat 74%-ában talált földrajzi közneveket (1998: 122).

HOFFMANN ISTVÁN (2000: 66) kiemeli, hogy a földrajzi köznevek nemcsak helynévalkotó elemként játszanak meghatározó szerepet, de a mindennapi környezetünkről beszélve szintén ezeket a szavakat használjuk. KISS LAJOS szintén felhívja a figyelmet arra, hogy kizárólag földrajzi köznevek használatával is jellemezni tudunk egy tájat úgy, hogy nem használunk egyetlen tulajdonnevet sem (1972: 250). A földrajzi köznév fogalmáról való gondolkodás, s annak újraértékelése tehát névtani szempontból különösen fontos. Jelentősége van egy-egy vizsgálat korpuszának körülhatárolásában, akár magával a földrajzi köznévvel, akár az általuk létrehozott helynevekkel kapcsolatos elemzésről van szó.

A névtani kutatások több területen (például a helynévkutatásban és a családnévkutatásban is) sikeresen alkalmazták a kognitív szemléletet, és segítségével olyan kérdések értelmeződtek át, amelyeket a hagyományos vagy a strukturalista megközelítés nehezen tudott kezelni (RESZEGI 2009: 25). A földrajzi köznév fogalmát ezért véleményem szerint ugyancsak érdemes ebből a szemszögből is vizsgálni, ugyanakkor szem előtt kell tartanunk azt, hogy a kognitív megközelítésnek ebben a kérdésben csupán elméleti szempontból lehet jelentősége, a földrajzi köznév fogalmával kapcsolatos gyakorlati (tehát például a helyesírási) problémákat a prototípuselmélet sem képes megoldani.

Mindezek fényében pedig földrajzi köznévnek minősítünk minden olyan helyjelölő lexémát, amely a helynevek részeként a legtöbb esetben fajtajelölő funkciót tölt be, s ilyen módon egyúttal lexikális helynévformánsként is viselkedik. A helynevek részeként azonban — periférikusan ugyan, de — előtagként és névrészek elemeként is megjelenhetnek a földrajzi köznevek. Ebben a pozícióban viszont helynévformáns funkcióról nem beszélhetünk. Fontos tehát, hogy bár igen sok esetben egybeesik a lexikális helynévformáns és a földrajzi köznév fogalma, a két terminus nem fedi egymást. A földrajzi köznevek ugyanakkor nemcsak a helynevek részeként használatosak, hanem mint közszavak is. A szinkrón nyelvi rendszer földrajzi közneveinek körülhatárolása tekintetében pedig ez utóbbi megállapítás igen lényeges, hiszen nem tekinthetjük a jelenkori földrajzi köznévi állomány részének az olyan helynévalkotó lexémát, amely közszói jelentésében már nem él. S végül fontos szem előtt tartanunk azt a — földrajzi köznév fogalmának pontos meghatározását nehezítő — körülményt, hogy ahogyan a helynevek, úgy a földrajzi köznevek sem mereven elhatárolható kategória, így nyelvérzékünk bizonyos helyjelölő közszavakat prototipikusnak, másokat periférikus jellegűnek tart.

Irodalom

ÁGOSTON MIHÁLY (1984), *A földrajzi nevek írásmódja.* Újvidék.

ÁRVAY JÓZSEF (1941), A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben. *MNny.* 3: 39–56.

ÁRVAY JÓZSEF (1942), A térszíni formák nevei Kalotaszegen. *MNny.* 4: 3–50.

BÁBA BARBARA (2008), A fanevet tartalmazó helynevek morfológiai szempontú vizsgálata. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 53–9.

BÁBA BARBARA (2009), Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában. *HT.* 4: 73–83.

BÁBA BARBARA (2010), Földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága a romániai magyar nyelvjárásokban. *HT.* 5: 235–44.

BÁBA BARBARA (2011), Puszta földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban. A jelentéshasadás. *HT.* 6: 121–31.

BÁBA BARBARA (2012), A tulajdonnevek speciális grammatikai viselkedése a mentális hozzáférés és reprezentáció tükrében. In: *Alkalmazott Nyelvtudomány.* Szerk. NAVRACSICS JUDIT–LENGYEL ZSOLT. Megjelenés alatt.

BALOGH LAJOS (1997), A földrajzi köznevekről. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR– ZAICZ GÁBOR. Bp. 36–9.

BAŃCZEROWSKI, JANUSZ (2000), A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *MNy.* 96: 35–44.

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.

BÁRTH M. JÁNOS (2010), *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése. Névföldrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában.* Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK, Bp.

BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen.

BÍRÓ FERENC (1994), *Mikrotoponimák helynévalkotó lexémái.* Kézirat. EKTF, Eger.

BÍRÓ FERENC (1997a), Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *MNyj.* 34: 93–114.

BÍRÓ FERENC (1997b), Dűlők és dűlőnevek a Körösök vidékén. *MNyTK.* 209: 448–54.

BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.

FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HŐNYI EDE (1998), *A földrajzi nevek helyesírása.* Bp.

FEKETE PÉTER (1991), Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők Tiszaszőlősön. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 167–77.

FEKETE PÉTER (1996), A *kő* köznév Felsőtárkány földrajzi neveiben. In: *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére.* Szerk. BERECZKI ANDRÁS–KLIMA LÁSZLÓ. Bp. 89–95.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

GERSTNER KÁROLY (1995), Vizes helyekre utaló földrajzi nevek a Dunántúlon. *NÉ.* 17: 58–62.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2008), Az *ér, sár* és *víz* földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben. *HT.* 3: 121–33.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen.

HEFTY GYULA ANDOR (1911), *A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben.* Nyelvészeti Füzetek 66. sz. Bp.

HEGEDŰS ATTILA (2001), Tulajdonnév-jelentés strukturális szemantikai keretben. In: *Kontrasztív szemantikai kutatások.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Bp. 143–7.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.

HOFFMANN ISTVÁN (2000), Földrajzi közneveink szótáráról. In: *Nép — nyelv — társadalom. Végh József emlékezetére.* Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely, 2000. 63–73.

HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak.* In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.

HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *HT.* 1: 9–61.

HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA (1997), Földrajzi nevek Jászapáti szántóföldneveiben. *MNyTK.* 209: 466–70.

INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Bp.
JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD (1987), *A Nyírbátori járás földrajzi nevei.* Nyírbátor.
JUHÁSZ Dezső (1986), Még egyszer a *bőrhíd*-ról. *NÉ.* 11: 63–73.
KÁLMÁN BÉLA (1967), Helynévkutatás és szóföldrajz. *NytudÉrt.* 58: 344–50.
KÁLMÁN BÉLA (1973), *A nevek világa.* Harmadik kiadás. Debrecen.
KÁLNÁSI ÁRPÁD (1989), *A Mátészalkai járás földrajzi nevei.* Debrecen.
KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük.* Debrecen.
KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan.* Bp.
KÁZMÉR MIKLÓS (1949), Beszámoló Zala vármegye keszthelyi járásában végzett földrajzinév-gyűjtésről. *MNy.* 45: 301–6.
KISS LAJOS (1972), *A földrajzi köznevek és a földrajzi tulajdonnevek. Nyr.* 96: 250–1.
KRAHE, HANS (1964), *Unsere ältesten Flußnamen.* Wiesbaden.
LADÁNYI MÁRIA (2002), Jelentésváltozás és grammatikalizáció — kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *MNy.* 98: 407–23.
LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete.* Bp.
B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az* -s ~ -cs *képzővel alakult névanyag az ómagyar korban.* NytudÉrt. 33. sz. Bp.
CS. NAGY LAJOS (1999), A Felső-Berettyó mente vizeket és mocsaras helyeket jelölő földrajzi közneveinek rendszere. *NÉ.* 21: 31–5.
NEMES MAGDOLNA (1999), A földrajzi köznevekről. *MNyj.* 37: 331–40.
NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata.* Doktori értekezés. Kézirat. DE Magyar Nyelvtudományi Intézet Könyvtára, Debrecen.
PELLE BÉLÁNÉ (1981), A hevesi járás *tanya* köznévvel alakult tanyaneveinek vizsgálatához. *MNyTK.* 160: 141–3.
PÓCZOS RITA (2010), *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen
RESZEGI KATALIN (2009), A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. *HT.* 4: 35–45.
RESZEGI KATALIN (2011), *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen.
J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
TAKÁCS LAJOS (1981), Helyneveink és a régi életforma kutatása (*Förtés* szavunk tanulsága). *MNyTK.* 160: 111–3.
TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA (1997), Térszínformanevek Székelyhodos helynévanyagában. *MNyTK.* 209: 462–6.
TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), A tulajdonnév jelentése. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 30–41.
TÓTH LÁSZLÓ (1999), A földrajzi köznevek tipológiái. *NÉ.* 21: 176–82.
TÓTH VALÉRIA (1998), Ómagyar helyneveink és a névföldrajz. *MNyj.* 35: 121–34.
TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* Debrecen.
UDOLPH, JÜRGEN (1990), *Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie.* Heidelberg.

UNTI MÁRIA (1997), Alsó-Szigetköz vízneveinek változása (1947–1995). *MNyTK.* 209: 455–8.

VAN LANGENDONCK, WILLY (1995), Name Systems and Name Strata. In: *Name Studies.* Szerk. HUGO STEGER –HERBERT ERNST WIEGARD. 1. Berlin–New York. 485–9.

VeMFN. = *Veszprém megye földrajzi nevei I–IV.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982–2000.

VÖRÖS OTTÓ (1995), A helynevek és helynévtípusok egy fajtája a Nyugat-Dunántúlon. *NÉ.* 17: 118–21.

VÖRÖS OTTÓ (1997), Tanárok (Eltűnt földrajzi közneveink nyomában). *MNyTK.* 209: 430–4.

VÖRÖS OTTÓ (1999), *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata.* MNyTK. 211. sz. Bp.

Nyirkos István

A névrövidülés hangszerkezeti és egyes morfológiai típusai a magyar helynevekben

1. A nyelvi formák, szerkezetek rövidülése általános jelenség a nyelvekben, így a magyar nyelvben is, akár a hangtan különféle területeire, akár a szótan, a morfológia vagy a szintaxis világára gondolunk (lásd E. ABAFFY 1974: 430–1), illetve a nyelvi kifejező eszközökre épülő névtan jelenségeire. Számomra úgy tűnik azonban, hogy a rövidülés területei mintha gazdagabb változatokat mutatnának a névtan területén, különösen ha a személyneveket is vizsgálat alá vesszük, tudniillik annyira szerteágazó lehetőségeket, variánsokat észlelünk. Éppen ezért lássuk a névrövidülés egyes típusait!

2. Mindenekelőtt a rövidülés, lekopás, kopás jelenségeire kell gondolnunk. Ennek a nyelvben két nagy csoportja van: az e l l i p s z i s és a r e d u k c i ó. Ez alkalommal természetesen nem lehet célunk a két jelenség részletesebb tárgyalása, már csak azért sem, mert az ide sorolható jelenségekkel korábban több kutató is foglalkozott. INCZEFI GÉZA mellett főképpen HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA kutatásaira gondolunk. Az említett kutatások kimondottan névrendszertani szempontból vizsgálják a jelenséget. TÓTH VALÉRIÁval egyetértve (2008a: 96) azonban elmondható, hogy ez a jelenség korántsem egységes és egyértelmű. Újabban BALÁZS GÉZA (1997), korábban INCZEFI GÉZA (1972) pedig általában a r ö v i d ü l é s r ő l (e l í z i ó r ó l) írván tesz említést a szerintünk a redukció körébe tartozó névváltoz(tat)ásokról. Megemlítjük még, hogy a r ö v i d í t é s elnevezést használja SZATHMÁRI ISTVÁN (1989: 225) az olyan esetekre, mint *Kisújszállás > Kisúj, Kisujj; Nyíregyháza > Nyiregy, Nyíregy*. KISS LAJOS (1995: 28–9) is utal több esetben is az ö s s z e t é t e l i t a g e l m a r a d á s a megjelölést viselő folyamatra (pl. *Boldogasszonyfalva > Boldogfa, Ivánkabánháza > Bánháza* stb.). A n é v v é g i r ö v i d í t é s címén olyan adatokat említ továbbá, amikor az ott előforduló „hangzók, hangcsoportok elvesznek” (*Kömlőd > Kömlő, Bácsfalva > Bácsfalu* stb., i. m. 25). Ez utóbbi jelenségre még visszatérünk.

3. A továbbiakban mégis a r e d u k c i ó néven ismert jelenségre fordítanánk kissé nagyobb figyelmet, mivel így talán a névrendszertani sajátságok mellett a nyelvrendszertani (hangtani, morfológiai stb.) változások is jobban szembetűnnek. Nem annyira a név egészének jelentős mértékű megváltozását vizsgál-

juk, nem a teljes névelemek elhagyását, névalkotó részek, egész lexéma nagyságú „tömbök” teljes elhagyását kísérjük figyelemmel, hanem csupán ezek egy-egy kisebb részlegének (hangjának vagy hangcsoportjának) a rövidülésben játszott konkrét szerepére összpontosítanánk. Ebben az esetben a „nyelvtaniság” tehát inkább lenne szempont, mint a „névtaniság”. De ezekre figyelni nem felesleges törekvés, mivel a névanyagban érvényre jutó nyelvi (hangtani, morfológiai, szintaxisbeli) jelenségek milyensége és mennyisége árnyalja azt a szerepet, amit a névanyagban érvényre jutó nyelviség, az egyes nyelvi változások jelentenek.

Az iméntiek némi részletezéseként megemlítem, hogy nem foglalkozunk az olyan névalkotó formákkal, mint pl. a *háza, telke* (kivéve, ha ezek valamilyen névvégi változáson mennek keresztül: pl. *háza > házi, telek > telki*), *falu, köz, szállás, tó, úr, halom, hegy*, figyelmen kívül hagyjuk továbbá azt is, amikor a szóösszetételi előtag *(Mátra-, Szent-, Kereszt-, Nagy-, Kis-)* teljes elmaradása megy végbe, valamint a kétszeres redukció sem tartozik jelen vizsgálataink körébe (ehhez lásd TÓTH V. 2008a: 100). A fenti elv talán vitatható gondolatot fogalmaz meg, ugyanakkor azonban a névformálás nyelv(tan)i sajátságait kissé jobban előtérbe helyezi.

4. A fentiekhez hasonló vizsgálatok ugyan készültek a magyar névtudományban az utóbbi években, évtizedekben, de azt gondolom, hogy ez alkalommal a változások t í p u s a i r a lenne célszerű kitérnünk.

4.1. Az egyik nagy csoportot alkotják a t o l d a l é k m o r f é m á k elmaradásával létrejövő névalakok (az adatok száma nagy, de ezeket felesleges talán közölni, hiszen csak egyes típusok jellemzése a célunk).

a) A *-d* helynévképző elhagyásával alakultak a *Kisfalud > Kisfalu, Kistelegd > Kistelek, Kisbátorod > Kisbátor* stb. településnevek.

b) A birtokos személyjel elmaradására látunk példát a következőkben *Andrásvágása > Andrásvágás, Bajorvágása > Bajorvágás, Istvánvágása > Istvánvágás, Martonvására > Martonvásár, Papvására > Papvásár, Sálvására > Sálvásár* stb.

c) Egyedi esetekként jellemezhetjük a *Csenkesz > Csenke, Ílibeta > Libet, (Nagy)divina > (Nagy)divény, Szelnice > Szielnic, Szila > (Nyitra)szil* neveket. Ezekben az adatokban a szóvégi morféma (?) funkciója homályos.

d) Itt kell megemlítenünk azokat a diftongusváltozatokat, amelyek önálló szóalakokban jelentkeznek, bár ezek csak akkor tartozhatnak ide, ha a diftongus két eleméből monoftongus fejlődik: (*Dunaj >) Duna, Guor > Gór, Pauli > Páli, Pólyi, Rabaj > (Nagy)rábé, Saul > Sály, Vejcse > Vécse* (lásd KISS L. 1995: 19).

e) A *falva ~ falu*-féle szóvégcsere is alighanem ide tartozik, hiszen a *falva* alak redukcióval keletkező rövidebb alakja csak a *falv* lehet(ne), mivel azonban a birtokos személyjel nélküli nyelvtani alak tőváltozata a *falu* forma, így a rövidülés variánsává és rövidebb alakjává természetesen a *(falv- >) falu* válik, a hangtani változatot tehát az alaktan „produkálja”, azaz írja fölül. Feltétlenül el-

képzelhető az is, hogy nem az említett folyamat ment végbe, hanem a variánsok közötti egyszerű választással dőlt el a két alak közti „harc". Lássunk azonban néhány példát a jelenség illusztrálására: *Bácsfalva > Bácsfalu, Bagolyfalva > Bagolyfalu, Balotafalva > Balotafalu, Bátorfalva > Bátorfalu, Behárfalva > Behárfalu, Benedekfalva > Benedekfalu, Császárfalva > Császárfalu* és még nagyon sok adat (lásd KÁZMÉR 1970: 89–95, 275–86 stb.).

4.2. Az *-i* képzőmorféma igen gyakran esik áldozatul a redukciónak: *Derzsi út > Derzs út, Encsencsi út > Encsencs út, Császári út > Császár út, Piricsi út > Pirics út* stb. (vö. HOFFMANN 2007: 147, TÓTH V. 2008a: 100–2).

4.3. A *falva ~ falu* rövidüléses formáihoz tartozik a *fa* 'falu' alakváltozat is. A *falva ~ falu ~ fa* alakváltozatok problematikáját KÁZMÉR MIKLÓS (1970) és TÓTH VALÉRIA (2008b) után teljesen felesleges lenne nyelvtörténeti szempontból is elővenni. Itt már tehát nem egyszerűen egy toldalékmorféma elmaradásáról van szó, hanem egy bonyolultabb redukciós nyelvi folyamat végeredményéről, és talán nem szükséges okvetlenül felvázolni, hogy pontosan milyen hangtani fejlődés eredménye a *fa* alak, de hogy eltűnés történt, az nyilvánvaló. Csupán a példaanyag illusztrálása céljából említünk néhány településnévi alakváltozatot: 1441: *Boldogfa,* 1535/1700 k.*: Abrahamfa,* 1622: *Alibanfa,* 1774: *Nyárádi Antfa,* 1808: *Ántfa,* 1773: *Aszonfa,* 1808: *Bácsfa,* 1736: *Balásfa,* 1535/1700 k.: *Banfa,* 1677: *Barátokfa,* 1696: *Becsefa, Beczefa,* 1733: *Boldog-Aszonfa,* 1627: *Boldoghfa,* 1622: *Bottfa,* 1773: *Budaffa,* 1572: *Palffa,* 1612*: Karácsonfa, Botfa,* 1627: *Apátfa, Boldogfa, Bötefa, Gogánfa, Jakabfa* és még igen sok más adat (vö. KÁZMÉR 1970: 64–97, 104, 252–6, 286 stb.).

5. A *Meje, Kismeje, Nagymeje* általában „megcsonkult" az *-i* képző előtt (INCZEFI 1970: 35), tehát igazában itt is redukció történt. Az eset teljesen hasonló a *háza > házi, falva > falvi, telke > telki* szavakban végbemenő változásokhoz, ugyanis itt aligha egy úgynevezett névtani természetű változás lépett fel, hanem a magyar *-a/-e* végű szavak tőtani viselkedése, azaz váltakozása indította el a kiesést. Az ilyen változásokkal kapcsolatban BÁRCZI azt jegyzi meg, hogy „régebben az *-i* melléknévképzőbe beleolvadt e tövek végső magánhangzója, s ezt az állapotot egyes családnevek megőrzik, így pl. *Bátky < Bátka + i* (…), *Berzeviczy < Berzevice + i*" (1958: 33). A földrajzi nevek köréből HOFFMANN (2007: 147) említi a *Piricse + i + út > Piricsi út* formát is. A nyílt vagy zárt *e* bizonyos esetekben amúgy is kész a kiesésre, ezt láthatjuk a következő példákban: *reá > rá, leány > jány, lány, né+ ember > ném̀ber,* de nevekben is: *Andreas > András* (vö. KISS J.–PUSZTAI 2003: 334).

6. A rövidült névformák között szerephez jut a h a p l o l ó g i a is a földrajzi nevek körében: *Dicháza* 'major Homorogdtól délnyugatra' *< Didicháza, Didicsháza, Csipkerek < *Csipkekerek, Háromfalva < Háromfafalva, Piski < Pispüki, (Balaton)szárszó < Szárazaszó, (Bihar)vajda < Vajvada* stb.

7. Redukcióhoz vezet az úgynevezett összerántás is a nevekben: pl. *(Nagy)mizdó < (Nagy)mézadó, Tárnok < Tavarnok* stb. Úgy látszik, hogy a becézés — amely főleg a személyneveknél használatos — nagyon is kihasználja ezen a téren a nyelvi lehetőségeket: (*Apollónia > ?) Plóni, (Dorottya >) Dottya, (Johanna > Joanka ~ Joánka >) Janka* (HAJDÚ 2003: 716), *(Katalinka >) Katinka, (Ilonci* vagy *Irénci >) Inci* stb. (vö. RÁCZ E. 1967, illetve 1966: 88–91).

8. A hangalaki rövidülés körébe vonható, s így talán a redukció egyik típusa lehet a két nyílt szótagos tendencia érvényesülése során létrejött névalak: pl. *Nemti (< Németi), Pinka (< Pinkova), Szepsi (< Szepesi), Takta (< Tokota), Torna (< Tornova)* (KISS L. 1995: 5). KISS LAJOS e helyütt azt is megjegyzi, hogy e törvényszerűség „érvényesülése szempontjából külön csoportot alkotnak azok a földrajzi nevek, amelyek birtokos személyraggal vannak ellátva: *Ráksa < *Rákosa <: Rákos; (Kis)várda < Várada (<: Várad)*" (i. m. 6). A **Hederevár*-ból a harmadik nyílt szótag kiesésével jöhetett létre a *Hédervár* alak (i. m. 6).

Meglehetősen gyakori a földrajzi nevekben a szóbelseji összerántódás, mégpedig rendszerint egy szótag kiesése révén: *(Nyír)ábrány < Ábrahám, Bácsfalva < Bácsafalva, Baks < *Bakos, Bános < Bálványos, Barkaszó < *Berekaszó, Besnyő < Besenyő, Bethlen < Betlehem, Csaroda < Csarnavoda, Csepreg < Csepereg* és még sok más adat (KISS L. 1995: 27–8; az itt említett példák egy része azonban más típusú hangváltozással is magyarázható). A jelenség eredetével kapcsolatban csak annyit olvashatunk KISS LAJOStól, hogy „sűrűn használt szavak úgy rövidülhetnek meg, hogy belsejükben szótagok vonódnak össze, tehát szinte összerántódnak" (i. h.). Az összerántódásnak — nézetünk szerint — hangtani, beszédbeli okai vannak, a gyorsan és nyilván gyakran ejtett szavakban az ilyen elhagyások ugyanis rendszerint megtörténnek (a gyakran használt köszönésekben vagy megszólításokban is ezt látjuk, pl. *szervusz > szia, (kezét)csóklom,* az egykori *kend* 'kegyelmed' stb.).

Ide tartozik a név eleji hangzóvesztés (aferézis) is. Ilyenkor a szó elejéről eltűnik egy hang. Elvileg a hang a rendszer bármelyik eleme lehet, de a magyarban talán sajátos, hogy a *ju-/jo-/ja-* szókezdet (s talán a szóeleji *i-/je-)* mintha gyakrabban esne áldozatul az aferézisnek: pl. *Árdány < Jordán(falva), Dulimán-dűlő < Odulman* személynév, *Enlaka < Jandlaka, Ihász < Juhász, Illanó < Jelenovó < Jalóc(melléke), Ilonca < *Jalomica, Inota < Jonata, Isztrebe < Jasztraba* stb. (vö. KISS L. 1995: 23).

Érdekes módon olykor a szókezdő *i-*, de más magánhangzó (pl. *o-, ü-*) is elmaradhat a szó elejéről: *Iváncsod > Váncsod, (Izsólaka >) Izsáka > Zsáka, Izsép > Zsip, *Orohovica > Rahovica,*Orohovec > Rohonc,*Üvervölgy > Vérvölgy* (KISS L. 1995: 23).

9. Nem gyakran, de az is előfordul, hogy a szókezdő mássalhangzó-torlódás első eleme esik ki: (szláv *Hmelinica* >) 1808: *Me-*

lincz, (Hradistyán >) Radostyán, (Hrahó >) (Rima)ráhó, (szln. *Frankolc* >) *Renkóc* 'Lendvaerdő', *(Vrutk >) Ruttka, (Hrussó >) (Balog)russó, (Strázs >) Trázs, (Strizs >) Trizs* (vö. KISS L. 1995: 23).

10. A magyar hangtörténetből is jól ismert sajátság, hogy a nevek elejéről a *v-* (egykori bilabiális hang: a *β*) is elmaradhat. Ez a földrajzi nevekben is megtörténik: *Atya* (major Iszkaszentgyörgytől északra): 1314: *Athya* < *Vatya, (Novaj)idrány* < *Vidrány, (Kis)igmánd* < *(Kis)vigmánd, Igar* (major Fehérvárcsurgótól keletre): 1212: *Igor* < *Vigor* (vö. KISS L. 1995: 24).

11. A név belseji mássalhangzók se kerülik el a kiesést: *(Álcs >) Ács, (Apátfája > Apafája>) Apafa, (Apáthida >) Apahida, (Árvapatak >) Árapatak, (Arnolt >) Arnót, (Bodhida >) Batida, (Belna >) Béna, (Csolt >) Csót, (Deushida >) Deseda* stb. Megjegyzendő azonban, hogy az itt említett példák megítélése ismét csak sokféle tényezőtől függ, s bennük a névtest alakulását különféle (hangtani, morfológiai) változások egyidejűleg módosították. Számos más, különböző hangtani helyzetben előforduló adatot idéz még KISS LAJOS (vö. 1995: 22–3). A következő hangtani kapcsolatokból esnek ki a mássalhangzók: *lt > t, ld > d, tf > f, th > h, dh > h, rv > r, ln > n, sh > s, rssz > rsz, rzsh > rzs, nh > h, rgyv > rv, jv > j, nch > nc, ltd (td) > dd, ltt> tt, lv > v, ndt > nt, gt > t, ckh > ch, rkf > rf, *lysz> sz, ks > s, lc > c, lcs > cs, ngt > nt, ml > l, kf > f, rv > r, stk > sk, rcsh > rcs, tr > t, lc > c, rdv > dv, ntm > m, ntv > m, nh > h, dl > l, sztt > t, lk > k, lm > m.*

12. Az e l v o n á s körébe sorolandó a valójában tévesen ragnak, jelnek tekintett elemek leválasztása a szóalakról. Jelnek vélt elem leválasztásának látszik a *Kaszaperek >Kaszaper,* illetve a *Szedernyék > Szedernye* módosulás, amelyekben a név végződését a többesjellel azonosítva vonták el. A *Valpó* helynév a *Valpót* személynévből a tárgyragnak érzett szóvégi *-t* elvonásával jött létre. Helyhatározóragos alakoknak érezte a beszélőközösség az *-án, -én* végű névformákat a *(Cserenyén >) Cserenye, (Kelenyén >) Kelenye, (Küsztén >) Kiszte, (Malonyán >) Malonya, (Oltszemény >) Oltszeme ~ Oltszem, (Szucsán >) Szucsa* stb. nevek esetében (lásd mindehhez KISS L. 1995: 10).

13. Talán meglepő, de a névhasználó a nyelv életének szokatlan vagy nem várt lehetőségeit is felhasználja a névformálásra, mint pl. a n é p e t i m o l ó g i á t : *Haranga > Aranka, Beregaszó > Barkaszó, Basarc > Basaharc, Berthelm > Berethalom, Bögler > Boglárka, Boldókő > Boldogkő, Burgberk > Borberek, Basfalva > Borsfa* stb. (vö. KISS L. 1995: 20).

14. Egyes esetekben a hiátustöltő hangnak vélt mássalhangzó *(v, j, h)* is kieshetett: lásd ehhez a *Tüisses-, feyr* stb. alakokat (vö. pl. 1317: *Tuissespalag,* HA. 1: 31, 1299: *Twysesweulg,* HA. 1: 96; +1256: *Feyrtou,* HA. 1: 101, 1293/1323: *Feyrnad,* HA. 1: 92).

15. Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a fenti változások természetesen a nyelvi, nyelvtani (nyelvtörténeti) rendszernek is elemei. A változások típusait csupán azért gondoltuk bemutatni, hogy lássuk, melyek azok a jelenségek, jelenségtípusok, amelyek a névtan területén is — ha nem is kizárólagos jelleggel — előfordulnak. A bemutatásukat talán az is indokolta, hogy a névrövidülés gyakran előforduló sajátság, s a kommunikáció tömörségét és hatásosságát is szolgálja. Megállapítható, hogy a hangtan területén a változások nem tetemesek, rendszerint egy-egy hang esik áldozatul (pl. az *i-*, a kettős mássalhangzó-torlódás első eleme kiesik, a *ja-/jo-/-ju/-je* pedig *i*-vé válik). A szó eleje, közepe és vége is részt vehet a rövidülésben, tehát bármelyik hangtani helyzet „nyitott" a változásra. Az általam vizsgált adatokban az látszik, hogy a két nyílt szótagos helyzetben a magánhangzók kiesését az esetek eléggé nagy számában nem követi az első szótag megnyúlása (mint például a közszavakban: *palica* > *pálca, malina* > *málna* stb.). A *falu ~ falva ~ fala ~ fa* alakváltozati gazdagsága szinte egyedülálló a nyelvi rendszer egésze felől — azaz nemcsak onomasztikailag — nézve a jelenséget, ez a földrajzi neveken kívül aligha fordul elő. Ezek itt ugyanis önálló funkcióval és alakkal bíró névformák, teljes értékű lexémák. Megjegyezzük még, hogy a mássalhangzó-kapcsolatokból bármelyik mássalhangzó kieshet, az adatok alapján azonban úgy tűnik, hogy az *l* hang különösen kész az eltűnésre, viszont az *r* — noha hasonló fonetikai természetű hang — másként viselkedik.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET (1974), Szóvégrendszerünk az ős- és az ómagyar korban. A szóvégi redukálódás. *MNy.* 70: 430–40.

BALÁZS GÉZA (1997), Helynévrövidülések — antropológiai nézőpontból. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Bp. 29–35.

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.

HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997.

HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan.* Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése.* Második kiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Bp.

INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Bp.

INCZEFI GÉZA (1972), Az elliptikus földrajzi nevekről. *MNy.* 68: 310–5.

KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Bp.

KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC (2003), *Magyar nyelvtörténet.* Bp.

KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* NytudÉrt. 139. sz. Bp.

RÁCZ ENDRE (1966), Manci. *MNyj.* 12: 81–93.

RÁCZ ENDRE (1967), Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjairól. *MNy.* 63: 292–7.
SZATHMÁRI ISTVÁN (1989), A helynevek megrövidítéséről. *MNy.* 85: 225–6.
TÓTH VALÉRIA (2008a), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.
TÓTH VALÉRIA (2008b), A *-falva > -fa* változás településneveinkben. *HT.* 3: 105–19.

Pinke Zsolt–Szabó Beatrix

Fásszárú növényzettel borított területek változásai a Hortobágy–Sárréten az elmúlt ezer évben*

1. Bevezetés

A természetes árterek, vizes élőhelyek helyreállítása — a vegetáció vízkörforgásban betöltött szerepe miatt — a „természetközeli" növénytakaró rehabilitációjától elválaszthatatlan feladat (KLIMO–HAGER 2001). Az Alföld bizonyos térszínei a neolitikum óta művelés alatt állnak, ezért a mozaikos szerkezetű antropogén táj jelentős emberi beavatkozás előtti állapotának feltérképezése és a táj antropogén átalakulásának nyomon követése komoly kihívást jelent.

Hipotézisünk szerint történeti és helynévtörténeti kutatások során a természet- és tervezési tudományokban (pl. területfejlesztés és -tervezés, tájrehabilitáció) hasznosítható adatokhoz és következtetésekhez juthatunk. A környezet történetére vonatkozó természettudományi és régészeti vizsgálatok eredményeit jól kiegészítik az utóbbi ezer év során írott forrásainkban vagy térképeinken fennmaradt, az alföldi ökológiai rendszerre vonatkozó adatok. Jelentéstani, nyelvföldrajzi és nyelvtörténeti módszerei a helynévtudományt az etnobotanika, a történeti földrajz és a történeti ökológia társtudományává avatják. A tematikus válogatással szűrt helynévanyag interdiszciplináris kutatása a természettudományok számára is kézzelfogható eredményeket nyújthat.

Az a körülmény, hogy az Alföld klimatikus, földrajzi adottságai miatt a zárt erdőzóna határán a sztyepperdő zónájában helyezkedik el, és az ENSZ ariditásnak rendkívül kitett európai nagytájként tartja nyilván, továbbá Európa legnagyobb, növekvő kiterjedésű terresztikus szikesei itt találhatóak (SCHOEFIELD et al. 2001), nemzetközi jelentőséget ad az aszály, a szikesedés és a dezertifikáció elleni küzdelemben az Alföld egykori arculatát meghatározó azonális ártéri erdőségek vizsgálatának és helyreállításának.

2. Ómagyar kori források etnobotanikai értékelése

E korai időszakban nem készültek olyan összeírások, melyek közvetlenül lehetővé tennék a vizsgált tájat egykor borító növényzet vagy az erdősültség rekonst-

* A kutatás a Central European University Research Support Scheme „Knowledge Transfer in Medieval Monastic Networks" kutatási program támogatásával valósult meg.

rukcióját. Többnyire határjárások, alapítólevelek és ezek későbbi megerősítései alkotják az erdőkre vonatkozó források körét. További forráscsoportot jelenthetnek peres iratok, birtokadásvételek, melyek száma a 12. század végétől, a latin nyelvű oklevélírás elterjedésével egyre növekedett. Említésük alapján az erdők kiterjedése, fajállománya, mintázata vagy állapota csak a legkivételesebb esetben rekonstruálható. A középkori források nagymértékű pusztulásával az erdőkre, fásszárú növényzetre vonatkozó korabeli adataink is pótolhatatlanul elvesztek. Igazi kincsnek számít minden, a tárgyhoz tartozó korabeli adat.

A nagymértékű forráspusztulás ellenére számos növénynév, fanév bukkan fel ómagyar kori helynevekben, melyek értékelésére eddig kevés kísérlet született. Az ómagyar kori nyelvi anyag etnobotanikai értékelésével foglalkozó irodalmat szemlézve megállapítható, hogy a magyar nyelvtörténet könyvtárnyi méretű termésében a nyelvtudomány diszciplináris kereteinek kialakítása óta folyamatosan születtek a nyelvemlékek etnobotanikai vizsgálatát tárgyaló publikációk (pl. SZILY 1878, 1896, HORVÁTH 1896, OklSz., MOÓR 1947, BÁRCZI 1958, REUTER 1965, 1969, MEZŐ–NÉMETH 1972, KRISTÓ 1976, FNESz., BENKŐ 1998, GRYNAEUS–GRYNAEUS 2000, HOFFMANN 2010). A nyelvi anyag feltárásához szükséges természet-, bölcsészet- és társadalomtudományok képviselőinek bevonásával lefolytatott kutatásról azonban nincs ismeretünk. Kivételnek számítanak a honfoglaló magyarság életmódjának tisztázását célzó, elsősorban a domesztikált (gabona, gyümölcs, zöldség) növények eredetére egykor összpontosító interdiszciplináris vizsgálatok (pl. LIGETI 1986, GYÖRFFY 1994).

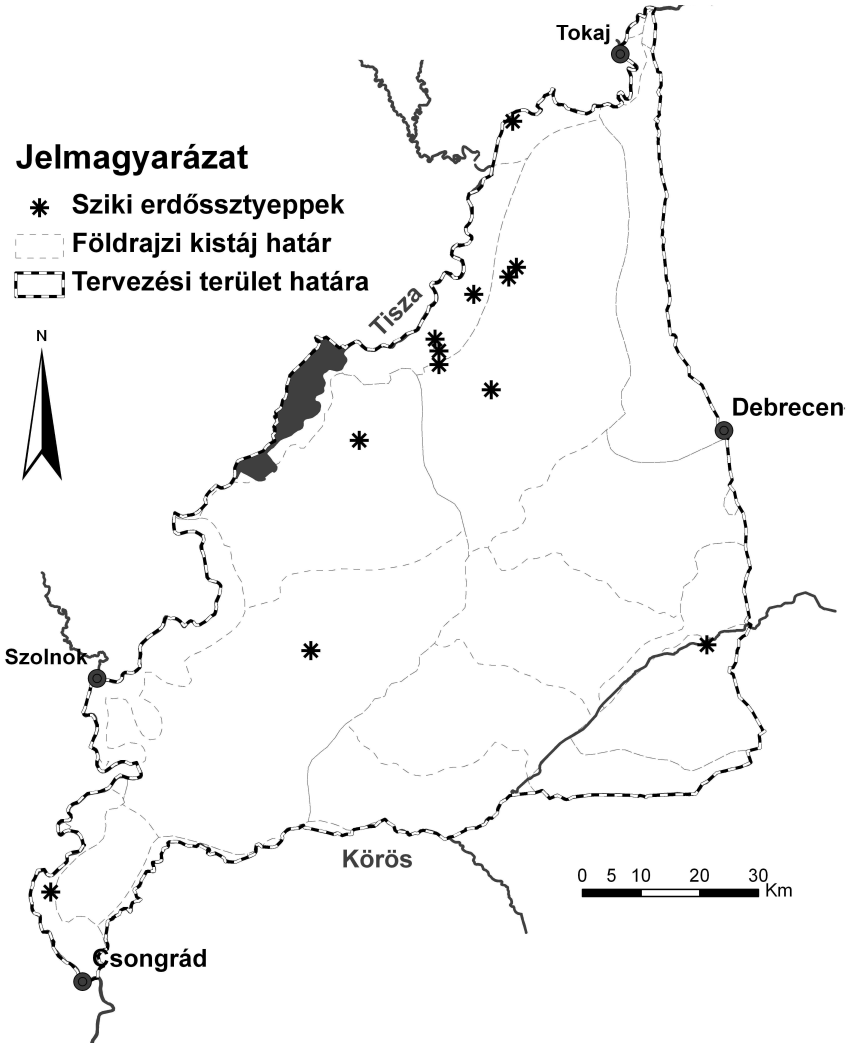
Alapvető kérdéseinkre: a névadás motívumára, a növénynevek térbeli elhelyezkedésére ma még korlátozott ismeretekkel rendelkezünk. A helynévben felbukkanó fanév utalhat a környezet meghatározó növénytársulására, annak bizonyos tagjaira, nevezetes fára, de akár személyre is. Egyes esetekben a fennmaradt helynévállomány jelentéstartalma is bizonytalan. Mégis, a helynév a forráshiányos középkor kutatásának rendkívül fontos történeti forrása, az Árpád-kori helynévi anyag informatív forráscsoportnak számít a korabeli környezetre vonatkozóan.

3. A vizsgált terület

Vizsgált területünk a folyószabályozások előtt a Magyar Királyság legnagyobb, európai léptékben is kiemelkedő jelentőségű ártéri vízrendszerét alkotta. Napjainkban hazánk belvíz által leginkább veszélyeztetett térségét foglalja magában. Ez ma Magyarország legritkább településhálózatú térsége. Jelentősebb része a Tiszántúli flórajárásba, míg északkeleti pereme a Nyírségi flórajárásba tartozik.

Nyugaton a Tisza Bodrog- és Körös-torkolat közötti szakasza, keleten az egykori ártereket kísérő egykori út nyomvonala, délen a Hármas-Körös és a Sebes-Körös magyarországi szakasza határolja, kiterjedése 9331 km². A Hortobágy–Sárrét a Duna vízgyűjtő terület Tisza részvízgyűjtőjébe tartozik, az Alföld

nagytáj központi részén terül el. Négy középtáj, a Közép-Tiszavidék (1.7., a kistájak kódjait lásd a 2. táblázatban), a Hajdúság (1.11.), a Berettyó-Körösvidék (1.12.) és az Alsó-Tiszavidék egyes részeit foglalja magába (MTA FKI 2010).

1. ábra. *Alföldi erdőssztyeppmaradványok a Hortobágy–Sárréten.*
(Forrás: BARTHA et al. 2000.)

4. Három korszak

Dolgozatunkban három korszak erdősültségére, fásszárú vegetáció térbeli elhelyezkedésére vonatkozó adatbázisokból levezetett térképek tartalmát hasonlítjuk össze.

1. Az első, legkorábbi réteg a magyar államalapítás, a tiszántúli írásbeliség kezdete (1000) és az egységes jobbágyság kialakulása (1350) közötti periódusban keletkezett írott forrásokban és helynevekben felbukkanó erdők és fanevek adatbázisa.

2. A második réteg az I. katonai felmérés térkép adatai (M=1:28 800). Az I. katonai térkép a két évszázados háborús periódust lezáró szatmári béke (1711) utáni időben és az Alföld képét végérvényesen átalakító egységes folyószabályozások (1846) megkezdése előtt keletkezett (1781–1784), és gazdag adatállományt nyújt a vizsgált terület növényfedettségére és vízrajzára vonatkozóan.

3. A harmadik időbeli réteg a recens felszínborítást mutató Corine CLC 50 (M=1:50 000 Földmérési és Távérzékelési Intézet [FÖMI] 2006) adatbázis adatai és az alföldi erdőssztyeppmaradványok térképi adatbázisa (BARTHA et al. 2000).

A statisztikai értékelés során felhasználjuk még Magyarország földrajzi kistájainak térinformatikai adatbázisát (M=1:1 000 000, MTA FKI 2011).

5. Az ómagyar kori anyag

Az 1000–1350 közötti adatbázis adatainak többsége PINKE ZSOLT „Adatok a növényborítás rekonstrukciójához az Árpád-kori Hortobágy–Sárréten" című dolgozatában (2011) részletesen megismerhető. Az Árpád-korból és kora Anjou-korból ránk maradt, szekunder adatbázisokba felgyűjtött, fanévből alakult településnevek, mikrotoponimák és a korabeli dokumentumokban szereplő, erdőkre vonatkozó konkrét utalások alkotják e legkorábbi réteget.

A két másik időszak fásszárú növényzetére vonatkozó tematikus adatbázisokkal szemben a középkori adat előfordulása véletlenszerű, nem nyújt eligazodást a kiterjedésre, mintázatra és fajösszetételre vonatkozóan. E történeti réteg értékelésével arra nyílik lehetőség, hogy a fásszárúakra utaló adatok térbeli eloszlását összehasonlítsuk a későbbi időszakok teljességre törekvő adatbázisaival. Két szempont alapján vizsgáljuk a rendelkezésre álló adatbázisokat.

1. A fásszárúak középkori felbukkanását keressük ott, ahol a későbbi rétegekben nem bukkannak fel.

2. Milyen térbeli eloszlást mutatnak a fanevek?

A középkori helynevek és a korabeli erdők helymeghatározásának relatív pontatlansága miatt az eltérő időszakok adatainak összehasonlítását a földrajzi kistájak mátrixán végezzük el. Vizsgáljuk továbbá a felbukkanó fanevek és a vegetációs típusok előfordulásának statisztikai gyakoriságát.

6. Eredmények

Az írott forrásokban és helynevekben felbukkanó, a táj középkori állapotára és a tájhasználatra utaló adatok eloszlása nagyon esetleges, így a fennmaradt adatokból csak óvatos következtetésekre van lehetőségünk.

topográfiai elemek, vegetációs típus	**db**	**növényneveket tartalmazó helynevek**	**db**	**állatneveket tartalmazó helynevek**	**db**
erdő, fásszárú növényzet	40	szil	10	szarvasmarha, tinó	4
mocsár, lapos, ártér	15	fűz	4	ló	3
szántó	8	tölgy, cser	4	fürj	3
rét	6	búza, korpa	2	méh	3
szikes terület	3	éger	2	hód	2
nádas	2	kender	2	bagoly	2
mező	2	körte	2	madár, fióka	2
folyóvíz	37	sás, nád	2	sólyom	2
halastó	30	sulyom	2	tyúk	2
halom	18	szőlő	2	farkas, sakál	1
halászó hely, csege, vejsze	18	bük	1	juh, bárány	1
tó	17	gyümölcs	1	kecske	1
rév, folyami átkelő	14	herep	1	keselyű	1
sziget	9	kökény	1	(ős)tulok	1
csatorna, árok	7	kőris	1	sertés	1
fok	6			sün	1
gát	1			holló	1
híd	1				
kút	1				
zsilippel duzzasztott tó	1				
malom	4				

leggyakoribb		
topográfiai elem: folyóvíz vegetációs típus: erdő haszonvétel: halastó, halászó hely	növény: szil	állat: szarvasmarha, tinó

1. táblázat. *Topográfiai elemek, vegetációs típusok, állat- és növénynevek előfordulásai írott forrásokban, 1000–1350.* (Forrás: PINKE 2011.)

1. A leggyakrabban felbukkanó topográfiai elemek (folyóvíz, tó), haszonvételi formák (halastó, halászó hely), továbbá állatnevek (szarvasmarha, tinó) jól illeszkednek a vizsgált táj korabeli állapotára, a tájon élő emberi közösségek anyagi kultúrájára vonatkozó ismereteinkhez. A folyószabályozások előtt oly meghatározó vizes élőhelyek számos formájának szinte domináns előfordulása is ebbe a körbe tartozik.

2. Elgondolkodtató a leggyakoribb vegetációs forma, az erdő, illetőleg növényfaj, a szil kimagasló előfordulása. Óvatlan következtetéssel arra is gondolhatnánk, hogy a 9331 km² kiterjedésű közép-tiszavidéki vizsgálati terület legjellemzőbb vegetációtípusa 1000–1350 között az erdő. Ezzel szemben az 1. katonai térképen szereplő fásszárúakkal borított térszínek aránya a Hortobágy–Sárréten 1,42%, napjainkban 3,65%.

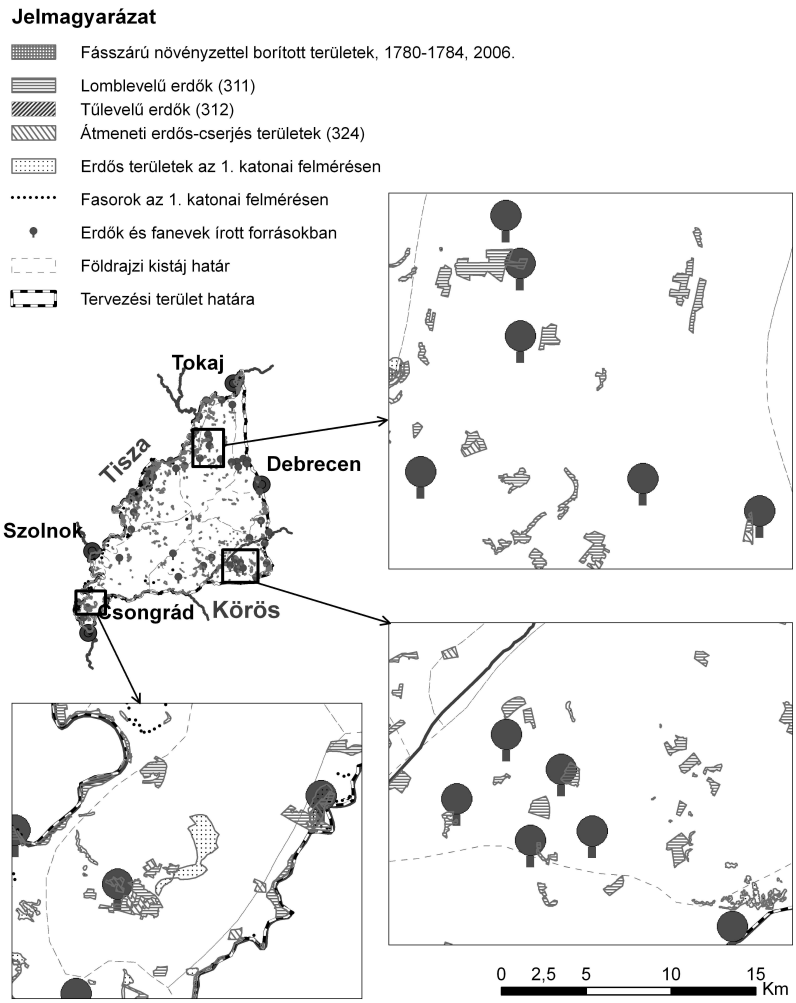
3. A szil kiemelkedően gyakori említése — 10 eset, az összes fafaj előfordulásának (26 eset) 38%-a — utalhat a kocsányos tölgy *(Quercus robur)*, magyar kőris *(Fraxinus pannonicus)* és vénicszil *(Ulmus laevis)* alkotta, hegyvidékről a vízfolyások völgyeiben az Alföldre ereszkedő tölgy-kőris-szil *(Fraxino pannonicae-Ulmetum)* (SOÓ 1960) elnevezésű lombos keményfa ártéri ligeterdő (TÓTH I. 1958) tagjaira, a vénicszilre vagy a mezei szilre *(Ulmus minor)*. A mezei szil a zárt erdőkben ritka vendég, inkább az erdőszéleket, legelőket, utak szélét, fényben gazdag helyeket kedveli. Vizsgált területünkön az Árpád-kori helynevek egyelőre ismeretlen okok miatt őrizték meg kiugró gyakorisággal a szil nevét.

4. Az 1000–1350 között említett erdők és fanevek (64 adat) kiemelkedő előfordulása a Bihari-síkság és a Hajdúhát kistájakon mutatkozik, ahol mindkét későbbi időszakban alacsony erdősültséggel találkozunk.

5. Feltűnő az azonosság a Hortobágy kistájba Hajdúböszörménytől nyugatra és az Ohat környékén ékelődő középkori erdők és fanevek, valamint az Alföldi erdőssztyeppmaradványok térképi adatbázisában (BARTHA et al. 2000) ugyanezen a környéken előforduló nagyszámú sziki erdőssztyeppmaradványok térbeli elhelyezkedése között. A két időszak adatainak átfedése igazolni látszik a Hortobágy kistáj maitól eltérő, fásszárú vegetációval, erdőkkel tarkított mozaikos jellegét. (Lásd mindehhez a 2. ábrát és a 2. táblázatot a dolgozat végén!)

7. Következtetések

Az 1000–1350 közötti időszakban olyan erdőkről értesülhetünk, melyek később többnyire megsemmisültek. Az eltűnt ártéri vízhatást is tükrözték, mely kiterjedése és mennyisége következtében a táj anyagforgalmában meghatározó szerepet játszott. A két évszázados háborús időszak (1526–1711) és az Alföld újratelepítése során vizsgált területünk erdősültsége történelmi mélypontra süllyedt. Ez a rendkívül alacsony erdőfedettség a mainál mégis lényegesen természetesebb mintázatot és fajösszetételt takar (MOLNÁR 2008). Talán a mindkét történeti rétegből származó „puha” adatok kiegészíthetik a recens talaj, éghajlati és vízrajzi adatbázisainkból modellezett potenciális növényzettérképeket, és kontrollként szolgálhatnak az ártér-rehabilitáció során megváltozó anyag- és energiaáramok következtében módosuló potenciális növényzet mintázatára vonatkozó becslések és modellek számára.

2. ábra. *A Hortobágy–Sárrét ártér-rehabilitáció tanulmányterve. Fásszárú növényzettel borított területek változásai a Hortobágy–Sárréten, 1000–1350, 1780–1784, 2006.* (Forrás: EKFT., FÖMI 2006, PINKE 2011.)

kistáj kódja	a kistáj neve	a	b	c	d	e
1.13.21	Békési-sík	17	0	0	2,0	12,1
1.12.13	Berettyó-Kálló köze	196	0,7	2	2,7	1,4
1.12.21	Bihari sík	456	11,6	7	14,0	3,1
1.6.13	Bodrogköz	8	15,4	0	1,4	18,0
1.7.12	Borsodi-ártér	335	11,8	4	41,9	12,5
1.11.12	Dél-Hajdúhátság	763	3,8	1	11,5	1,5
1.10.14	Dél-Nyírség	8	3,7	0	1,7	22,9
1.8.12	Dél-Tisza-völgy	167	2,1	2	14,9	9,0
1.12.11	Dévaványai-sík	561	1,2	3	20,3	3,6
1.2.11	Gerje-Perje-sík	3	0	0	1,1	44,3
1.11.11	Hajdúhát	603	7,1	6	4,5	0,8
1.7.13	Hevesi-ártér	147	5,4	2	27,6	18,8
1.9.22	Hevesi-sík	0	0,4	0	0	0,0
1.7.31	Hortobágy	1576	5,6	8	38,5	2,4
1.12.22	Kis-Sárrét	214	8,0	2	4,7	2,2
1.12.23	Körösmenti-sík	427	1,4	1	11,1	2,6
1.13.23	Körös-szög	42	2,3	1	7,6	18,1
1.12.12	Nagy-Sárrét	597	1,6	0	8,7	1,5
1.10.21	Nyugati- vagy Löszös-Nyírség	11	9,2	0	0,4	4,1
1.2.12	Pilis-Alpári-homokhát	4	0	0	1,6	40,2
1.7.14	Szolnoki-ártér	302	1,4	1	36,9	12,2
1.7.22	Szolnok-Túri-sík	1614	0,6	1	28,4	1,8
1.7.11	Taktaköz	120	30,4	2	19,7	16,4
1.7.21	Tiszafüredi-Kunhegyesi-sík	967	2,2	4	30,2	3,1
1.7.23	Tiszazug	195	5,3	1	7,9	4,1
	összes	**9330**	**132,1**	**48**	**340,5**	**3,6**

2. táblázat. *Fásszárú növényzettel borított területek változásai és földrajzi kistájankénti megoszlása a Hortobágy–Sárréten, 1000–1350, 1782–1785, 2006.* (Forrás: EKFT., FÖMI 2006, MTA FKI 2010, PINKE 2011.)

A táblázat fejlécében a betűjelek magyarázata: a) A kistáj Hortobágy–Sárréthez tartozó területe (km²-ben); b) Fásszárúval borított terület az első katonai felmérés térképén (km²-ben); c) Árpád-kori fa jel (db). Az 1000–1350 közötti forrásokban említett erdőt vagy helynevet, melyben fanév vagy erdő szerepel, egységesen fa piktogrammal jelöltük; d) Fásszárúval borított terület a Corine adatbázisban (km²-ben); e) Fásszárúakkal borított terület aránya a Corine adatbázisban (%-ban).

Irodalom

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.

BARTHA DÉNES–BESZE PÉTER–BORHIDI ATTILA–BÖLÖNI JÁNOS–DEBRECZY ZSOLT–FACSAR GÉZA–FEKETE GÁBOR–HARASZTHY LÁSZLÓ–JÁRAINÉ KOMLÓDI MAGDA–KERTÉSZ MIKLÓS–KIRÁLY GERGELY–KÓSA GÉZA–KUN ANDRÁS–LENDVAI GÁBOR–MEDZIHRADSZKY ZSÓFIA–MOLNÁR ATTILA–MOLNÁR ZSOLT–RÉDEI TAMÁS–SÜMEGI PÁL–SZODFRIDT ISTVÁN–TÓTH ALBERT–V. SIPOS JULIANNA–VARGA ZOLTÁN (2000), *Alföldi erdőssztyeppmaradványok térképi adatbázisa.* Szerk. MOLNÁR ZSOLT–KUN ANDRÁS. WWF Füzetek 15. sz. Bp.

BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.

EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

FÖMI 2006 = A Földmérési és Távérzékelési Intézet adatbázisa. Bp, 2006.

GRYNAEUS ANDRÁS–GRYNAEUS TAMÁS (2000), *Kísérlet a középkori Kárpát-medencei növényföldrajz rekonstruálására.* Botanikai Közlemények 86–87: 67–77.

GYÖRFFY GYÖRGY. főszerk. (1994), *Honfoglalás és régészet.* Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.

HORVÁT GÉZA (1896), *A honfoglaló magyarok természetrajzi ismeretei.* Természettudományi Közlemények 28. sz. Bp.

KLIMO, EMIL–HAGER, HERBERT szerk. (2001), *The Floodplain Forests in Europe. European Forest.* Instuitute Research Report No. 10. Leiden.

KRISTÓ GYULA (1976), *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Szeged.

LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Bp.

MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER (1972), *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára.* Nyíregyháza.

MOLNÁR ZSOLT (2008), A Duna-Tisza köze és a Tiszántúl növényzete a 18-19. század fordulóján. In: *Módszertan, erdők, árterek és lápok. Botanikai Közlemények* 95: 11–38.

MOÓR ELEMÉR (1947), Néhány fanevünkről. *MNy.* 43: 285–8.

MTA FKI 2011 = Magyar Tudományos Akadémia Földrajzi Kutató Intézet (2010), *Magyarország földrajzi kistájbeosztása (GIS 1:1 000 000).* http://www.novenyzetiterkep.hu/?q=magyar/node/407 (Letöltve: 2011.03.10.)

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

PINKE ZSOLT (2011), Adatok a növényborítás rekonstrukciójához az Árpád-kori Hortobágy–Sárréten. *Kutatási Füzetek* 17: 289–312.

REUTER CAMILLO (1965), Tölgy és haraszt. *MNy.* 61: 80–9.

REUTER CAMILLO (1969), Haraszttölgy és tölgyharaszt. *MNy.* 65: 76–9.
SCHOFIELD, ROBERT–THOMAS, DAVID S. G.–KIRKBY, MIKE J. (2001), Causal processes of soil salinization in Tunisia, Spain and Hungary. *Land Degradation & Development* 12/2: 163–81.
SOÓ REZSŐ (1960), Az Alföld erdői. In: *Alföldfásítás.* Szerk. MAGYAR PÁL. Bp. 419–78.
SZILY KÁLMÁN (1878), Magyar fa-nevek az Árpádházi királyok korából. *Természettudományi Közlemények* 10: 401–2.
SZILY KÁLMÁN (1896), A honfoglaló magyarok természetrajzi ismereteiről. *Természettudományi Közlemények* 28: 570–2.
TÓTH ISTVÁN (1958), Az Alsó Dunaártér erdőgazdálkodása, a termőhely és az erdőtípusok összefüggése. *Erdészeti Kutatások* 1–2: 77–160.

Bölcskei Andrea

Helynévi szubsztrátumok a Brit-szigeteken

1. A helynévi szubsztrátum fogalma

Szubsztrátumhatásról akkor beszélünk, ha egy nyelv az őt kiszorító másik nyelvre maradandó befolyást gyakorol. E hatás főként a szókészletet érinti: a használatból kikopó nyelvből jövevényszavak és helynevek kerülnek át a dominánssá váló nyelvbe. Az átvett helynevek a nyelvcsere megtörténtét követően is árulkodnak arról, hogy a kérdéses területen egykor más nyelven beszéltek. Némely, az emberiség korai történelme során használatos nyelvről nem is rendelkezünk más ismeretekkel, mint azokkal, amelyek a fennmaradt helynevekből kikövetkeztethetők.

Az európai kontinensen a népvándorlás korában a cserélődő, folytonosan változó összetételű, 4–8. századi soknyelvű népesség például számos helynévi nyomot hagyott maga után (STEWART 1975: 238–9, 251–3, DAVIES 2002: 214–34). A korábban megtelepült, majd továbbvándorló nép nyelvéből egyes helynevek átkerültek a területet birtokba vevő újabb és újabb, az átvett nevek értelmét a korábbi nyelv ismerete hiányában megfejteni nem tudó népcsoportok nyelvébe, amelyek rendszerint maguk is hagytak helynévi nyomokat a régió ma domináns nyelvében. Ezeket az időben egymást követő népekhez, népcsoportokhoz köthető, különböző nyelvekből származó helynévi rétegeket a ma szinkróniájából szemlélve helynévi szubsztrátumoknak tekinthetjük. A helynévi szubsztrátumok tanúsága — a régészeti leletek mellett — különösen hasznos egy-egy ország, terület legkorábbi, írott forrásokban nem vagy nem kellő részletességgel dokumentált történetének felderítésekor.

A Brit-szigetek változatos nyelvi eredetű helynévanyagának ismeretlen etimonú, korai elemeivel összefüggésben egyes kutatók szívesen folyamodnak a helynévi szubsztrátumhoz való tartozás által kínált magyarázat lehetőségéhez, s a kérdéses helyneveket valamely, az angolszász hódítás előtt a területen élt nép névadási gyakorlatára vezetik vissza. Különösen kedveli ezt az eljárást GEORGE R. STEWART (1975), aki az ilyen keletkezésűnek ítélt helynevek néhány általános sajátosságát is felvázolja. E névformák véleménye szerint jellemzően egyrészes nevekként születtek, és jelentős földrajzi objektumokat (leginkább folyókat, hegyeket) jelöltek, többnyire helyfajtajelölő földrajzi köznévvel. Az ősi névalakokhoz később gyakran hozzákapcsolódott magyarázó jelleggel alaprészként egy

jelentésben nekik megfelelő földrajzi köznévi névrész valamely, a területen később használatos nyelven, így az egykor önálló helynevek pillanatnyilag összetett névformák bővítményrészeinek tűnnek (pl. a dorseti *Crichel* településnév a brit kelta *crūc* 'kis hegy' és az óangol *hyll* 'ua.' összetételéből keletkezett, utóbbi, hangsúlytalan elemként, idővel redukción esett át a névforma végén; a brit kelta *bre* 'kis hegy' kétszeres megerősítése a későbbiek során redukálódó óangol *dūn* 'domb', illetve a teljes formában fennmaradó modern angol *hill* 'kis hegy' névrésszel vezetett a worcestershire-i *Bredon Hill* összetett névformához; DEPN. 130, 62). Az egyes szubsztrátumrétegekhez tartozó földrajzi köznévi elemek pontos alakjának, jelentésének mai helynévi adatok alapján való kikövetkeztethetőségével kapcsolatban azonban STEWART kellően óvatos: a hangtörténeti változásoknak, a kontaktusnyelvek hatásának, a népetimológia érvényesülési lehetőségének, a nevek helyhez fűződő asszociatív kapcsolatainak részletes ismerete hiányában ugyanis könnyű téves következtetésekre jutni. STEWART gyanúja szerint a legkorábbi településnevek megkülönböztető névrészeket (is) tartalmazó típusai — amelyek azonban éppen sokféle lehetséges szemantikai vonatkozásuk miatt mára gyakorlatilag azonosíthatatlanná váltak — minden bizonnyal jobban rávilágítanának az írott történelem előtti korszak egyes népcsoportjainak névadási szokásaira, mint az egyetlen földrajzi köznévi névrészből felépülő, nem túlságosan kreatív névadói gyakorlatot sejtető névformák (STEWART 1975: 238–48).

STEWART hosszasan bizonygatja azt is, hogy az angol helynévkutatók etimologizálásaik során — különösen, ha a korai névformák keltából való levezetésével összefüggésben problémát érzékelnek — bátrabban alkalmazhatnák magyarázó elvként a helynévi szubsztrátumhoz való tartozást. Kortársaival ellentétben STEWART a keltákra nem a Brit-szigetek legkorábbi helyneveinek alkotójaként tekint, hanem a bronzkorból, talán még korábbról származó helynevek közvetítőjét látja bennük, akik persze maguk is gazdagították az általuk benépesített szigetvilág névállományát: a jelen szinkróniájából visszapillantva — tekintve, hogy a ma angol nyelvi dominanciájú Brit-szigetek jelenlegi helynévkincsének elemei nagyrészt a kelta kor után jöttek létre, s az angol nyelv valamely történeti változatából származtathatók — az i. e. 8. és az i. sz. 1. század között, a kelta időszakban keletkezett helynevek máig fennmaradó elemei maguk is szubsztrátumréteget alkotnak (DEPN. xxi, CAMERON 1969: 18, MATTHEWS 1972: 3, STEWART 1975: 249–56).

Az 5. és a 8. század között lezajlott angolszász hódítás előtt a Brit-szigeteken időről időre megtelepedő, a kontinensről kirajzó újabb és újabb népcsoportok nyelvéből származtatható helynevek egymásra rétegződéséről az angol szakirodalomban más szerzők is gyakorta írnak, de a helynévi szubsztrátum fogalmát e névrétegekkel összefüggésben alig használják (vö. REANEY 1960: 71–206, CAMERON 1969: 33–94, MATTHEWS 1972: 3–159).

2. A helynévi szubsztrátumokat hátrahagyó népek, népcsoportok mozgása a Brit-szigeteken

Az Egyesült Királyság és Írország hivatalos nyelve ma a gyakorlatban az angol (BRITAIN 2007). Az angol nyelvet a területen meghonosító angolszász hódítók 5. századi megjelenéséig azonban jó néhány, főként indoeurópai nép, népcsoport telepedett meg a Brit-szigeteken (időrendben: a nagyrészt ibériai származású őslakosság, a közép-európai eredetű kelták és a római fennhatóság alatt érkező, latin nyelvet, kultúrát jól ismerő gallok, romanizált kelták, britekkel[1] rokon további népek; vö. SZÁNTÓ 1986: 5–18, MCDOWALL 1996: 3–10). Ezek közül a népcsoportok közül több is adott át helyneveket az őket a korábbi szállásterületükről kiszorító vagy éppen rájuk települő angolszász hódítóknak, mely nevek aztán továbbhagyományozódtak, s a jelenleg is használt helynévkészlet elemeivé lettek (néhány egykori népcsoportnak, törzsnek egyébiránt a neve is fennmaradt a helynevekben; vö. BÖLCSKEI 2011). A helynévi szubsztrátumhoz tartozónak tekinthető tehát bármely olyan helynév, amely valamely, az angolszász invázió előtt a szigeteken beszélt nyelvből eredeztethető. Mivel több olyan különféle népcsoport által eltérő korszakban beszélt különböző nyelvet (prekelta, kelta, latin; lásd fent) is tudunk azonosítani, amelyekből ilyen helynevek származnak, több helynévi szubsztrátumréteggel kell számolnunk.

A helyzetet bonyolítja, hogy a történelmi események, a korai népcsoportok új helyen való letelepedése függvényében a Brit-szigetek bizonyos részein egyes, az óangolt megelőzően a terület egészén beszélt nyelvek tovább élhettek, fennmaradhattak egészen máig, pl. a walesi és a cornwalli nyelvek a szigeti kelta nyelvek egyikének, a brit keltának a leszármazottjai, míg az ír és a skót gael a másik szigeti kelta nyelvből, a gael keltából jött létre (MATTHEWS 1972: 121–3). Azokon a területeken, ahol az utódnyelveket beszélik, tulajdonképpen a mai napig keletkezhetnek olyan toponimák, amelyeknek etimonja végső soron az angolszász hódítás korszaka előtti időkben széles körben használt kelta nyelvek egyikéhez vezethető vissza. A névkeletkezés körülményeit (így annak idejét) is figyelembe véve azonban nyilvánvaló, hogy az újabb keletű helyneveket a nyelvi kapcsolat ellenére sem tekinthetjük a szubsztrátumhoz tartozónak. A gyakorlatban tehát területenként eltérő helynévi szubsztrátumrétegekkel kell számolnunk, ennek magyarázatát pedig mindenekelőtt a szigetcsoporton belüli népességmozgásokban kell keresnünk.

Az i. e. 8. század környékén a Brit-szigetekre érkező kelták a korábbi lakosokat, akik maguk is több, európai származási helyű népcsoport összeolvadásából származtak, s akikre legtöbbször prekelta őslakosságként hivatkoznak a történelemkönyvek, a Brit-sziget hegyvidéki részeire (a mai Wales és Skócia területé-

[1] A *brit* kifejezés itt és a továbbiakban a Brit-szigeten élő, brit kelta nyelveket beszélő egykori lakosság jelölésére szolgál.

re), valamint az Ír-szigetre szorították vissza, ahol a későbbiekben aztán hódítókként keveredtek is velük. A kelta fölény következtében a Brit-sziget lakosai között a brit kelta, az Ír-szigeten élők körében a goidel (gael) kelta nyelvváltozat vált használatossá. A római megszállás (i. sz. 43–410) lényegében csak a mai Anglia területén élő keltákra terjedt ki. Itt a civilizációs változások nyomán (városi életmód, kereszténység, írásbeliség megjelenése, terjedése) a kelta nyelvnek a mindennapokban való rendszeres használata mellett a társadalmi elit körében és a „hivatali" nyelvhasználatban latin nyelvi hatással kell számolnunk. Az angolszász invázió eredményeként a keltákra hasonló sors várt, mint őslakos elődeikre: a mai Wales, Cornwall és a Skót-alföld területére húzódtak vissza, egy részük pedig a Brit-sziget délnyugati csücskéből, főként a mai Devon területéről átkelt a csatornán, és Bretagne-ban, valamint az Ibériai-félszigeten Galicia északi partvidékén, Britoniában telepedett le (SZÁNTÓ 1986: 5–18, MCDOWALL 1996: 3–15, BRITAIN 2007: 188).

Írországban a 9. századi viking betörésekig — a kereszténység terjedésével összefüggésben jelentkező némi latin hatás mellett — lényegében zavartalanul virágzott a gael nyelvű kelta kultúra. A gaelek egyes csoportjai az 5. századdal kezdődően északkeletre rajzottak ki: egy részük a Man-szigeten települt le, más részük a Skót-alföld nyugati részére vándorolt (utóbbiakra skót gaelekként szoktak hivatkozni, s részint ők alkotják a mai skótok őseit). Az Ír-szigeten maradt gaelekből lassan kiformálódott a mai ír nép. A Skót-alföld keleti részén, a Skót-felföldön és a környező szigetvilágban (a Shetland- és Orkney-szigeteken, Skye szigetén és a Külső-Hebridákon) élő kelta pikteket (akik a walesiek távolabbi rokonai, nyelvük elkülönült a brit keltától) a skót gaelek fokozatosan magukba olvasztották. Az 5–8. század során a mai Dél-Anglia a szászok, Közép-Anglia és a Skót-alföld délkeleti része az angol törzsek uralma alá került, akik miközben lassan egy nemzetté, angolokká kovácsolódtak össze, a Brit-szigetek meghódítását tulajdonképpen sohasem fejezték be, a későbbiekben leginkább politikai, társadalmi és gazdasági befolyásuknak köszönhették nyelvük és kultúrájuk terjedését (MCDOWALL 1996: 18–21, BRITAIN 2007: 185–94).

Mindebből következik, hogy a mai Angliában prekelta, brit kelta és latin; Walesben prekelta és brit kelta; Skóciában prekelta, brit kelta, pikt és skót gael; Írországban pedig prekelta és gael szubsztrátumrétegekkel számolhatunk.

3. Prekelta ősiségű helynevek

Az 1950-es évekig az angol szakirodalomban az a nézet tartotta magát, hogy az angolszászok által adott helyneveknél korábbi toponimák — néhány latin elnevezéstől eltekintve — kelta eredetűek (vö. pl. DEPN. xxi–xxiii, REANEY 1960: 71–98). Az esetek nagy részében valóban igaz is ez a megállapítás. Elsőként azonban éppen a jeles keltológus, KENNETH H. JACKSON (1953: 195) mutatott rá arra, hogy a korai helynévállomány egyes elemei sem a keltából, sem pedig az

óangolból nem magyarázhatók megnyugtatóan. KENNETH CAMERON (1969: 33, 37) ebből a véleményből kiindulva feltételezi, hogy ezek a helynevek a prekelta időszakban keletkezhettek, s valamely, a Brit-szigeteken ez idő tájt beszélt nyelvből származhatnak. E prekelta szubsztrátumhoz való tartozás lehetőségét a folyónevek egy csoportja kapcsán veti fel: *Aire, Colne, Clun, Hodder, Humber, Itchen, Kennet, Neen, Nene, Ouse, Parrett, Soar, Tees, Test, Till, Tweed, Tyne, Ure, Wear, Welland, Wey, Witham, Wye.* A névformák egy része etimológiailag minden bizonnyal össze is függ, pl. *Colne* és *Clun, Neen* és *Nene, Till* és *Tyne, Aire* és *Ure, Wey* és *Wye* (DEPN. 117, 113, 337, 338, 473, 484, 4, 488, 510, 540). Jóval kevesebb prekelta folyónévvel számol CONSTANCE M. MATTHEWS (1972: 4–5, 15, 17), aki a fenti nevek közül a *Colne, Humber, Test* és *Tyne* névformákat tartja e szubsztrátumrétegből származónak. A *Wye* víznevet kelta eredetűnek ítéli, felveti ugyanakkor a *Severn* folyónév prekelta származásának lehetőségét.[2] MATTHEWS arra hívja fel a figyelmet, hogy a prekelta névréteg — mivel a korszak (a bronzkor) embereinek nyelvéről kevés ismerettel rendelkezünk — nagyon nehezen azonosítható (vö. még DEPN. xxi).

GEORGE R. STEWART (1975: 249–54) az e korai nyelvre vonatkozó ismeretek hiányát, sajátos módon, nem tartja aggasztónak, sőt — HANS KRAHE (1964) nézeteivel összhangban — meglehetős bizonyossággal állítja, hogy a Brit-sziget nagy részén a kelta előtt beszélt nyelv az óeurópai (az indoeurópai nyelvcsalád nyugati ágához tartozó egyes nyelvek közös őse) volt.[3] Ennek megfelelően STEWART az *Ayr, Oare, Ore* folyóneveket végső soron az ie. **ar-* 'folyik' tőre, a *Wye, Wey* névformákat egy ie. 'víz' jelentésű tőre, a *Don, Doon* víznevekét pedig egy ie. 'folyó' értelmű tőre vezeti vissza.[4] Tekintve, hogy a prekelta szubsztrátumból eredeztethető helynevek gyakran helyfajtajelölő földrajzi köznévre mennek vissza, ennek megfelelő etimológiát dolgoz ki a *Kent* névformával kapcsolatban, amelyet egy 'szikla, hegy' jelentésű indoeurópai tőre vezet vissza, s Kent szembetűnő terepalakulatára, a Doveri-szoros fehér szikláira vonatkoztat. Felveti a prekelta eredetet az *Albion* és a *London* névformákkal összefüggésben is. A *London* név prekelta eredeztetését RICHARD COATES (1998) is támogatja, aki az eredetileg a Temze itt folyó szakaszára vonatkozó **(p)lowonida* 'átgázolhatatlan, széles folyó' óeurópai kifejezésből származtatja a folyószakasz mellett

[2] E folyóneveket — a pontosabban meg nem határozott, indoeurópai etimonra visszavezetett *Tweed* névforma kivételével — EILERT EKWALL kelta eredetűeknek tartja; a *Parret* és a *Severn* nevek származását ismeretlennek mondja (lásd ehhez a DEPN. megfelelő szócikkeit). VICTOR WATTS a *Humber, Itchen, Nene, Ouse, Tweed* és *Witham* névformákkal kapcsolatban veti fel a prekelta eredet lehetőségét (lásd a CDEPN. megfelelő szócikkeit).

[3] MARGARET GELLING (2010: 21–2) ezzel szemben nem indoeurópai nyelven beszélő prekelta őslakosság jelenlétével számol.

[4] EKWALL e víznevekét — az *Orford* (tkp. 'felső gázló' jelentésű) településnévből elvonással létrehozott *Ore* kivételével — brit kelta eredetűeknek ítéli (lásd a DEPN. megfelelő szócikkeit).

kiépült település nevét. PETER R. KITSON (1996) a *Thames (Temze)* nevet is prekelta, indoeurópai (azon belül óeurópai) eredetű névformának tartja, s a folyó mocsaras voltára utaló **tā-* 'olvad(ás)' tő származékának ítéli, de felmerült e víznévnek egy óeurópai **ta-/*tə-* 'folyik', 'folyó' jelentésű földrajzi köznévből való eredeztetése is (STEWART 1975: 251, CDEPN. 606).[5]

4. Kelta eredetű helynevek

Kelta eredetű nevet a Brit-szigetek számos földrajzi objektuma visel. E helynevek nagyobb része brit kelta etimonú, és közvetlenül vagy a latin nyelven keresztül került az óangol nyelvbe; Skócia délnyugati partvidékén és a mellette fekvő szigeteken, valamint Írországban azonban gael kelta tövű helynevekkel is találkozunk. A kelta eredetű helynevek kezdetben jellemzően természeti objektumokat (folyókat, hegyeket, erdőket, nagyobb területeket) jelöltek, több ilyen megnevezés azonban később átvonódott a közelben kialakult településekre is.

4.1. Források

A kelták kultúrájának fenntartása elsősorban a szóbeliségre épült, az általuk használt, legkorábban lejegyzett helynevek ezért külföldi, görög, illetve latin nyelvű földrajzi, illetve történeti munkákban jelentkeznek. Pütheász, a görög felfedező i. e. 325 körül utazott a Brit-szigetekre, később elveszett úti beszámolójára Sztrabón és Plinius is hivatkozik, megemlítve néhány általa feljegyzett helynevet (*Ierne* 'Ír-sziget', *Orcas* 'Orkney', *Belerion* 'Cornwall'). *Wight* szigete legkorábbi írásos adatát (*Vectis* változatban) Plinius egyik művében találjuk meg (DEPN. 518, FNESz. 2: 784), *York* (*Ebórakon* formában) Ptolemaiosz 150 körül készült földrajzában tűnik fel először írásban (DEPN. 545, FNESz. 2: 789).

A Brit-sziget angolszász korszak előtti neveinek fontos forrása a római korszak úthálózatáról és jelentősebb településeiről feltehetően a 3. század elején készített, „Antonini Itinerarium" címen ismert jegyzék (RIVET–SMITH 1979: 150–4), amely több tucat brit kelta eredetű helységnév latinos alakját tartalmazza, pl. *Dubris* (a mai Dover), *Mamucium* (a mai Manchester), *Durobrivæ* (a mai Rochester), *Lindum Colonia* (a mai Lincoln), *Luguvallium* (a mai Carlisle) (vö. DEPN. 149, 312, 390, 298, 88, FNESz. 1: 386, 2: 88, 420). Feltűnnek brit kelta

[5] A tradicionális magyarázat szerint mind a *London,* mind pedig a *Thames (Temze)* nevek kelta eredetűek: előbbi egy **londo-* 'vad, merész' tő származéka, amely törzsnéven vagy a *Londinos* személynéven keresztül vált településnévvé, utóbbi 'sötét folyó' jelentésű víznév (vö. DEPN. 303, 464, FNESz. 2: 45, 635, TRUBAČOV 1982: 8; a *London* névforma személynévi eredeztetését WATTS ugyanakkor elveti: CDEPN. 379). EKWALL a *Kent* névformát a kelta **canto-* 'szegély, szél' szóból származtatja (DEPN. 272, FNESz. 1: 714; WATTS hasonlóan magyarázza: CDEPN. 341), az *Albion* névalak tövét pedig a latin *albus* 'fehér' kifejezéssel hozza összefüggésbe (vö. DEPN. 4). KENNETH H. JACKSON az *Albion* nevet a keltából magyarázza, s 'világ' jelentést tulajdonít neki (idézi CAMERON 1969: 35).

eredetű helynevek különféle, a római időszakból származó tárgyakon (pl. mérföldköveken, sírköveken, pénzérméken, edényeken) is, pl. *Vindolanda* (a mai Bardon Mill közelében fekvő település volt), *Ratae Corieltauvorum* (a mai Leicester), *Camulodunum* (a mai Colchester) (RIVET–SMITH 1979: 226–34).

A brit kelta lakosság által bizonyosan használt helynevek jó része azonban csak később, az angolszász korszakban keletkezett, óangol nyelvű oklevelekben bukkan elénk. Az okiratok szövege több esetben utal arra, hogy egy adott helyet a britek és az angolszászok más néven ismernek, pl. egy 682-ben kelt oklevél arról számol be, hogy a dorseti Creechbarrow Hill hegyet a britek *Cructan*-nak, a szászok *Crycbeorh*-nak nevezik; egy másik okirat 877-ből a délnyugat-angliai Selwood Forest erdő kapcsán azt írja, hogy ennek neve óangol nyelven *Mucelwudu,* latinul *Magna Silva,* brit kelta nyelven pedig *Coitmawr* (REANEY 1960: 87).

A brit kelta helynevek etimológiájának azonosítását jelentős mértékben nehezíti az a tény, hogy a névalakok eredeti, tisztán kelta formájukban anyanyelvi beszélők által nem kerültek lejegyzésre (vö. MATTHEWS 1972: 5). Az írásbeliség konzerváló hatásának hiányában a névformák a későbbiek során aztán igen változékonynak bizonyultak, hozzáigazodtak a latin, majd az óangol nyelv sajátosságaihoz (STEWART 1975: 254). A brit kelta eredetű helynevek nyelvi felépítésének, szemantikai vonatkozásainak magyarázatakor a kutatók ezért gyakran fordulnak segítségért a walesi nyelvhez, amely a brit kelta máig folyamatosan fennmaradt, legnagyobb számú beszélővel bíró utódnyelve.

4.2. Latin és óangol közvetítéssel továbbélő brit kelta helynevek

Az óangol nyelvbe átkerült, a Brit-sziget egyes földrajzi objektumait jelölő helynevek között — mint a fentiekből következik — kis részben lehettek ugyan prekelta eredetű, kelticizált névformák is (STEWART 1975: 252–3), a legtöbb átvett toponima azonban végső soron brit kelta tőre vezethető vissza. E névformák kisebb része a latin nyelven keresztül, nagyobb része pedig közvetlenül vándorolt át az óangolba.

A római hódítás ideje alatt a megszállók által épített erődök, városok legtöbbször valamely, a közelben található, brit kelta nevet viselő helyről (pl. a közeli folyóról) kapták nevüket. Az érintett brit kelta névformák így eshettek a korszak „hivatalos” nyelvének, a latinnak a hatása alá. A latin hatás többnyire a név hangalakjának megváltozásában jelentkezett, pl. brit kelta **Luguvallion* > latin *Luguvallium,* brit kelta **Camulodunon* > latin *Camulodunum,* brit kelta **Mamucion* > latin *Mamucium* (DEPN. 88, 116, 312). Kísérhette ezt a névtest újabb, latin nyelvű névrésszel való kiegészülése is, pl. brit kelta **Lindon* > latin *Lindum Colonia* (DEPN. 298). A brit kelta eredetű névforma latin névrésszel való kiegészülése leginkább az azonos helynevek megkülönböztetését szolgálta, pl. *Venta Belgarum* (’a belgae törzsbeliek vásárhelye’), *Venta Icenorum* (’az

icének vásárhelye'), *Venta Silurum* ('a szilurok vásárhelye') (DEPN. 522, *Winchester* a.). A brit kelta eredetű, latinizált helynevek egy része az óangol nyelvbe való bekerülésekor kiegészült egy helyfajtajelölő névrésszel: a *ceaster* névrésszel ('fallal körülvett város, amelyben egykor római helyőrség volt', 'római vár(os)'; DEPN. 92; pl. latin *Mamucium* > angol *Manchester,* latin *Viroconium* > angol *Wroxeter*); a *burg* ~ *burh* névrésszel ('erődítmény'; DEPN. 74–5; pl. latin *Sorviodunum* > angol *Salisbury;* vö. DEPN. 312, 539, 402, REANEY 1960: 79, CAMERON 1969: 36, STEWART 1975: 259).

A máig fennmaradt brit kelta eredetű helynevek nagyobbik csoportja ugyanakkor közvetlenül került át az óangol nyelvbe. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 5. és 8. század között lezajlott angolszász hódítások során a különböző területek brit kelta helynevei nem azonos időszakban, ezért alakulástörténetüknek nem azonos pontján jutottak át a betelepülők nyelvébe. Az erdőkbe, mocsaras részekre visszahúzódó brit kelta népesség mielőtt végleg beolvadt volna a környező angolszász lakosságba, akár hosszabb ideig is megtarthatta nyelvét, így helyneveiket viszonylag kései nyelvi változatban adhatták tovább (REANEY 1960: 83).

Az átvétel során a korszak függvényében a brit kelta eredetű helynevek többsége különféle típusú változásokon esett át. A névalakon belül történhetett hanghelyettesítés, pl. brit kelta **Eglēs* (a latin *ecclesia* 'templom' szó származéka; DEPN. 159) > óangol *Eccles* (REANEY 1960: 81, CAMERON 1969: 34). Az angolszász hódítás lassabb szakaszaiban az egymás mellett élő két népcsoport egyes rétegei könnyen kétnyelvűvé válhattak. A kétnyelvűség jelenléte magyarázhatja az óangolba részleges fordítással átvett brit kelta névalakok jelentkezését, pl. a brit kelta **Dobrā* ('a vizek') és folytatása, az óangol *Dofras* (ma *Dover*) egyaránt többes számú forma (DEPN. 149, CAMERON 1969: 34). A kétnyelvűség segíthette azt is, hogy bizonyos brit kelta eredetű földrajzi köznevek az óangol nyelv részévé váltak, pl. *cumb* 'keskeny völgy', *torr* 'domb', *carr* 'szikla', *luh* 'kis tó' (DEPN. xxiii, MATTHEWS 1972: 20).

A hódítások gyorsabb szakaszaiban a két népcsoport együttélése nem valósulhatott meg, így a kétnyelvűség nem minden régióban lehetett általános. Az angolszászok az általuk meg nem értett brit kelta helyneveket gyakran egészítették ki a név etimonjául szolgáló brit kelta közszó értelmével azonos jelentésű óangol földrajzi köznevekkel, tautologikus, nyelvi eredet tekintetében kevert névalakokat hozva létre, pl. *Bredon* (az óbrit **brigā* 'domb' és az óangol *dūn* 'ua.' összetétele; DEPN. 62), *Cheetwood* (a brit kelta **Cēt* 'erdő' névformához a magyarázó szerepű óangol *wudu* 'ua.' kapcsolódott; DEPN. 99), *Pendle (Hill)* (a brit kelta **pen* 'hegy' és az azonos jelentésű óangol *hyll* névrészek összekapcsolódásából; DEPN. 361) (vö. REANEY 1960: 88, CAMERON 1969: 33–4). Az óangol hódítók egyes brit kelta névformákat népetimologikus értelmezésen keresztül vettek át, pl. brit kelta **Domnoc* ('mély vizű kikötő') > óangol *Dunewic* (az

óangol *wīc* 'tanya' névrész felhasználásával) (DEPN. 154, REANEY 1960: 88, 96).

4.3. Brit kelta eredetű víznevek

A történészek egybehangzó véleménye szerint az angolszász népcsoportok a Brit-szigeten való térhódításuk során nem a rómaiak által kiépített úthálózatot használták a terjeszkedéshez, hanem inkább a folyókon utaztak. Nem meglepő tehát, hogy sok jelentős folyó nevét vették át a brit kelta őslakosoktól (MATTHEWS 1972: 13–4). A *Tame, Team, Thame, Tamar, Teme, Thames (Temze)* folyóneveket a kutatók többsége brit kelta eredetű, 'sötét folyó' jelentésű vízneveknek tartja (REANEY 1960: 72, CAMERON 1969: 37–8), vagy pedig egy indoeurópai **ta-/ *tə-* 'folyik' jelentésű igéből alakult óeurópai eredetű folyónévcsoporttal számol (CDEPN. 606).[6] A kelta nyelvre jellemző *m ~ b ~ v* alternáció révén a névcsoporthoz tartozónak ítélik a *Tavy* folyónevet is (MATTHEWS 1972: 14–5). A víz színére utaló jelentéstartalmú összetételre (brit kelta 'fekete folyó') vezetik vissza a *Dalch, Dawlish, Divelish, Douglas, Dulas* vízneveket is (CAMERON 1969: 38).

A brit kelta eredetű folyónevek egy csoportja 'víz', 'folyó' jelentésű földrajzi köznevekből eredeztethető, pl. az óbrit **abonā* 'folyó' szóból: *Avon;* a brit kelta **iscā* 'víz' kifejezésből: *Axe, Esk, Exe, Usk;* a brit kelta **dubro-* 'víz' főnévből: *Dour, Dore* (DEPN. 19, 20, 169, 171, 488, 149, 148, REANEY 1960: 77, CAMERON 1969: 38, STEWART 1975: 258). Állóvízre mutató földrajzi köznév (a brit kelta **lindo-* 'tó' szó) származéka a *Lynn* névforma (DEPN. 310, CAMERON 1969: 40). Ezek a köznevek tulajdonnevekké válhattak a brit kelta lakosság nyelvében: ha egy objektum szűkebb környezetében egyedi, a névhasználó közösség jellemzően tulajdonnevesült földrajzi köznévvel utal rá (REANEY 1960: 76, MATTHEWS 1972: 15–6, STEWART 1975: 258). Végbemehetett a tulajdonnevesülés a szó átadása során, félreértés következtében is: a betelepülő angolszász népesség, mivel nem értette a britek nyelvét, az általuk általános értelemben, földrajzi köznévként használt megjelöléseket tulajdonnévi értékben vette át (MATTHEWS 1972: 15–6, 20). Az erősen spirituális szemléletű kelta világképpel összefüggésben sajátos magyarázatként felmerülhet az is, hogy a folyók valódi, gyakran vallásos tartalmú tulajdonnevét a brit lakosság szándékosan titkolta el az angolszász idegenek elől (REANEY 1960: 79, MATTHEWS 1972: 16). Néhány vallási vonatkozású brit kelta eredetű folyónév mindenesetre máig fennmaradt, pl. *Lea* ('Lugus isten folyója', esetleg 'ragyogó, fényes folyó'), *Brent* ('szent folyó'), *Dee* ('az istennő' vagy 'a szent folyó') (DEPN. 291, 63, 141, REANEY 1960: 77–9, CAMERON 1969: 39, MATTHEWS 1972: 16–7).

Az óangolba bekerült brit kelta etimonú víznevek egy másik csoportja a jelölt folyó, patak valamely jellegzetességét (pl. alakját; vizének színét, mozgását)

[6] A *Thames (Temze)* folyónév más eredeztetési lehetőségeit a 3. szakaszban már bemutattam.

mutatja meg, s egy-egy melléknévre vezethető vissza: pl. *Brue* 'fürge', *Cocker* 'kanyargós', *Cray* 'tiszta, friss', *Dove* 'sötét, fekete', *Frome* 'fürge', *Laver* 'csobogó', *Leadon* 'széles', *Lugg* 'fehér, fénylő', *Tees* 'forró, kavargó', *Tern* 'erős' (DEPN. 70, 114, 129, 149, 189, 290, 291, 307, 462, 463, REANEY 1960: 77, CAMERON 1969: 38, MATTHEWS 1972: 17). A *Tarrant* és a *Trent* folyónevek a brit kelta 'erősen áradó' melléknév származékai (DEPN. 460, 480, REANEY 1960: 72, CAMERON 1969: 38, MATTHEWS 1972: 17). A *Hamps* ('nyáron kiszáradó') névforma ugyancsak a folyó vízhozamáról tájékoztat (DEPN. 215, CAMERON 1969: 39). Néhány további, ma is használatos brit kelta eredetű víznév a folyó környékén egykor található növényzetre utal, pl. *Cole* 'mogyoró'; *Darwen, Derwent, Darent, Dart* 'tölgy'; *Iwerne* 'tiszafa'; *Leam, Leven, Lymn* 'szil'; *Warren* 'éger' (DEPN. 116, 142–3, 268, 309, 499, REANEY 1960: 77, CAMERON 1969: 38, MATTHEWS 1972: 17). Mocsaras, terméketlen környezetre mutat a *Roose* (brit kelta 'mocsár', 'hangafüves puszta') névalak (DEPN. 392; REANEY 1960: 95, CAMERON 1969: 40). A talaj, a meder jellemzőjére utalhatnak a *Cerne, Char, Charn* (a brit kelta 'szikla' szóból származó) névformák (DEPN. 93, CAMERON 1969: 38–9).

4.4. Brit kelta eredetű hegy-, erdő- és területnevek

Az angolszász hódítók területfoglalása következtében a brit kelta lakosság a hegyvidékekre, az erdőségekbe és egyéb, elszigetelt területekre kényszerült visszahúzódni, így nem meglepő, hogy a hegy- és erdőnevek, valamint a területmegnevezések között is szép számban találunk brit kelta eredetűeket (MATTHEWS 1972: 19). A korszakból fennmaradt brit kelta etimonú hegy- és erdőnevek tövét rendszerint a ma nekik megfelelő walesi kifejezéseken keresztül magyarázzák a kutatók. A walesi *bre* 'domb' szó ősét (az óbrit **brigā* kifejezést; DEPN. 62) azonosítják például a *Bray* egyszerű és a *Bredon, Breedon, Brill* (az óangol *dūn* 'domb, hegy', illetve *hyll* 'domb, kis hegy' köznevekkel; DEPN. 153, 260) összetett hegynevekben (DEPN. 61, 62, 65). Ugyanez a köznév alkotja a *Clumber* ('a Clun folyó feletti hegy') névforma második névrészét (DEPN. 113, CAMERON 1969: 39). A walesi *crug* 'halom, domb' főnév eredetije (a brit kelta **crūc* szó, DEPN. 134) köszön vissza a *Creech, Crich, Crutch* egyrészes, az *Evercreech* ('vaddisznó hegy') kétrészes és a *Crichel* (az óangol *hyll* 'kis hegy' köznévvel alkotott) szintén kétrészes, ám tautologikus névformában (DEPN. 129, 130, 134, 170, 130, 131, REANEY 1960: 75, CAMERON 1969: 39, MATTHEWS 1972: 20, STEWART 1975: 258). A walesi *pen* 'dombtető, hegytető' kifejezés elődjével (a brit kelta **pen(n)* köznévvel) szintén egyszerű, illetve összetett névalakokban találkozhatunk, pl. *Penn, Pentrich* ('vaddisznó dombja'), *Pencraig* ('a kőszirt teteje'), *Pennard* ('magas domb'), *Penyard* ('magas domb') (DEPN. 362, 363, 361, 362, 363, REANEY 1960: 75, CAMERON 1969: 39–40, MATTHEWS 1972: 20). A *Pennines* névforma töve szintén ezzel a szóval mutathat rokonságot, de

maga a hegynév nem brit kelta eredetű. A névalak ugyanis meglehetősen későn, csak a 18. században jelentkezik először írásban: brit kelta mintára, ám kései, tudatos névalkotással keletkezett névforma (FNESz. 2: 332, CAMERON 1969: 40, CDEPN. 467). A walesi *mynydd* 'hegy, domb', illetve *bryn* ~ *fryn* 'kis domb' földrajzi köznevek brit kelta megfelelőit tartalmazó névalakok szintén jelentkeznek a korai időszakból fennmaradt névállományban, pl. *Mynde, Long Mynd* ('hosszú hegy'), *Mendips* (az óangol *hop* 'völgy', vagy a szintén óangol *yppe* 'fennsík' kifejezéssel alkotott összetétel), *Bryn, Malvern* ('kopár domb') (DEPN. 335, 303, 321, 71, 312, CDEPN. 407, REANEY 1960: 74, CAMERON 1969: 39, MATTHEWS 1972: 20). Brit kelta eredetű még, egyebek mellett, a *(Great) Barr* (< brit kelta **barr* 'hegycsúcs, hegytető'), a *Cark* (< brit kelta **carrecc* 'szikla') és a *Liscard* (brit kelta 'csarnok a sziklán'), a *Mellor* (vö. walesi *moel* 'kopár' és *bre* 'domb'), valamint a *Wrekin* (ismeretlen etimonú brit kelta névalak) hegynév (DEPN. 28, 87, 300, 321, 538, REANEY 1960: 74–5, CAMERON 1969: 39, MATTHEWS 1972: 19, STEWART 1975: 258).

A walesi *coed* 'erdő' kifejezés elődje (a brit kelta **cēto* szó; DEPN. 108) szintén jelentkezik egy- és kétrészes (köztük tautologikus) névformákban, pl. *Chute* ('erdő'), *Chideock* ('erdős'), *Chittoe* (talán 'tiszafa erdő'), *Culcheth* ('zug az erdőben'), *Lytchett* ('szürke erdő'), *Penge* ('erdőszél', 'fő erdő'), *Watchet* ('alsó erdő'), *Chetwode, Cheetwood* (az óangol *wudu* 'erdő' magyarázó szóval alakult összetételek) (DEPN. 108, 103, 106, 135, 310, 361, 500, 99, 101, REANEY 1960: 74, CAMERON 1969: 39–40). A brit kelta **lemo* 'szil' kifejezés származéka az egykori erdőkerületet jelölő *Lyme* névforma (DEPN. 309, REANEY 1960: 82, CAMERON 1969: 39).

Találkozhatunk brit kelta tővel nagyobb területek, szigetek megnevezésében is. Brit kelta etimonra visszavezethető korai területnévnek tartják a kutatók például a *Craven* ('fokhagyma'),[7] a *Leeds* ('kerület a(z Aire) folyó mentén'),[8] a *Maund* ('síkság' vagy 'kő, szikla') névformákat; az *Isle of Thanet* (talán 'fényes sziget' vagy 'tűz sziget', jelzőtűz éghetett itt), az *Isle of Wight* ('ami a tengerből kiemelkedik', 'vízválasztó') szigetneveket (DEPN. 129, 293, 318, 464, 518, FNESz. 2: 784, CDEPN. 403–4, 679, REANEY 1960: 71, CAMERON 1969: 39, MATTHEWS 1972: 18–9). A brit keltával rokon pikt nyelv egy személyneve maradhatott fent az *Angus* területnévben (amely talán egy, a 8. században élt pikt uralkodó nevéből származik; MATTHEWS 1972: 149).

[7] Felmerült a névnek a prekelta **cravona* 'köves terület' kifejezésből való eredeztetése is (MILLS 2011: 136).

[8] Egy másik magyarázat szerint a területnév a *Lāta* ('a forrongó, erőszakos') folyónévből keletkezett brit kelta törzsnévre *(Lātenses)* megy vissza, 'a Lāta körül élő népcsoport' jelentéssel (REANEY 1960: 83).

4.5. Brit kelta eredetű településnevek

Brit kelta etimonra visszavezethető, már a korai időszakban is nagyobb települést jelölő névvel a mai Anglia területén szép számban találkozunk. Az egykori brit kelta névforma ma gyakran jelentkezik redukált alakban, pl. *Carlisle* (a latinizált brit kelta *Luguvallium* 'Lugus isten erődje'[9] névformához a walesi *caer* 'vár(os)' előtag illesztődött), *Lympne* (a brit kelta 'szilfa' szóból képzett korai *Lemanā*[10] folyónévből alakult városnév), *York* (a brit kelta **Ebórakon* névformából jött létre, amely vagy az *Eburos ~ Eboras* személynév, vagy egy 'tiszafa' jelentésű kifejezés származéka)[11] (DEPN. 88, 309, 545). Redukálódás és helynévfajta-jelölő névrésszel való kiegészülés kettősségét együttesen mutatja a *Rochester* (a latinizált brit kelta *Durobrivæ* 'erődítmény a híd(ak)nál' településnév az óangolban *Hrofi* alakot öltött,[12] amelyhez a *ceaster* 'római vár(os)' névrész kapcsolódott) névforma (DEPN. xxii, 390, REANEY 1960: 73–4, 79–80).

Más esetekben a brit kelta eredetű névforma egyes névrészeinek kiejtésére, értelmezésére volt hatással az óangol nyelv, pl. a skóciai *Melrose* ('kopasz földnyelv') településnév utótagja a brit kelta *ros* ('magas, sziklás kiszögellés') kifejezésre vezethető vissza, amely azonban később az angol *rose* ('rózsa') szó hatása alá került (hozzájárulhatott ehhez, hogy a helység ciszterci apátsága védőszentjének, Szűz Máriának egyik attribútuma éppen a rózsa; MATTHEWS 1972: 128). Hasonló eredettel és nyelvi hatással számolhatunk a cornwalli *St Just in Roseland* névalak megkülönböztető jelzője esetében is (MATTHEWS 1972: 128).

Brit kelta eredetű nevet viselő kisebb települések jóval ritkábban, s inkább csak bizonyos, a brit kelta nyelv használatát sokáig megőrző területeken kerülnek elénk, pl. a herefordshire-i *Moccas* (vö. walesi 'mocsár disznók számára'), *Tretire* (vö. walesi 'hosszú gázló'); a cumbriai *Blencarn* (brit kelta 'domb kőhalommal'), *Cumrew* (vö. walesi 'a dombnál lévő völgy'); a shropshire-i *Hodnet* (vö. walesi 'kellemes (folyó)völgy'), *Wenlock* (vö. walesi 'fehér hely', 'fehér monostor'), a cheshire-i *Crewe* (vö. walesi 'gázló', 'gát'), *Werneth* (vö. walesi 'égerfás terület'), a lancashire-i *Haydock* (vö. walesi 'árpás hely'), *Preese* (vö. walesi 'bozótos') (DEPN. xxiii, 328–9, 480, 49, 136, 244, 506, 130, 507, 227, 373, CDEPN. 168). E névformák jó része, mint a jelentésből látható, eredendően

[9] Felmerült a helységnévnek a *Luguvalos* ('erős, mint Lugus isten') személynévből való eredeztetése is (DEPN. 88, REANEY 1960: 79).

[10] Ma *Lympne.*

[11] A brit kelta *Ebórakon* név a 7. századi óangol nyelvben népetimológiával *Eoforwīc* (vö. óangol *eofor* 'vaddisznó' és *wīc* 'tanya') formájú lett, amely a 9. században betelepülő skandinávok óészaki nyelvében *Iorvík*-ká, majd *Iork*-ká alakult. Ez a névforma került vissza az angol nyelvbe, és vált a 13. századra *York*-ká (DEPN. 545).

[12] A *Durobrivæ* névalak *b*-je *v*-vé, majd később *f*-fé lett; a hangsúlytalan első és utolsó szótagok elmaradtak; a szó elejéhez, talán asszociációs úton, egy *h* hang kapcsolódott; a keletkezett *Hrofri* névforma második *r*-je pedig disszimiláció során eltűnt (DEPN. 390).

természeti objektumot jelölt. Egy-egy ilyen, a környező brit kelta lakosság nyelvében használt s a betelepülő angolszászok által átvett névalak jellemzően csak később vonódott át valamely, a közelben kiépült s rendszerint éppen a hódítók által benépesített településre (REANEY 1960: 74–5, CAMERON 1969: 37).

A brit kelta eredetű természeti nevek egy része alaki változás nélkül vált települések jelölőjévé, pl. brit kelta etimonú folyónevekből származtathatók a *Colne* (ismeretlen jelentésű szóból), *Deverill* ('termékeny felföldi terület a folyónál' vagy 'a termékeny felföldi terület folyója'), *Frome* ('tiszta, fürge'), *Avon* ('folyó') alaptagú helységnevek[13] (DEPN. 117, 143, 189, 19–20, REANEY 1960: 75–6, CAMERON 1969: 37). A brit kelta eredetű természeti nevek másik része egy óangol, jellemzően helyfajtajelölő névrésszel egészült ki településnévi funkcióban, pl. brit kelta etimonú folyónevek képezik az első névrészt az *Exwick* ('tanya az Exe folyón'), *Exminster* ('monostor az Exe folyón'), *Frampton* ('település a Frome folyón') helységnevekben (DEPN. 171, 186, CAMERON 1969: 37, MATTHEWS 1972: 18).[14] Egy-egy, a hegytetőre épült brit-római erődítmény alatt a hegyoldalban kiépült település nevében jelentkezik a hegy eredeti, brit kelta neve, pl. a *Wroxeter* helységnév a *Viroconion ~ Viroconium* névforma (a ma *Wrekin*ként ismert hegy brit kelta nevéből alkotott településnév) és az óangol *ceaster* ('római vár(os)') köznév összetétele (DEPN. 538–9, MATTHEWS 1972: 19).

Néhány korai helységnév ugyanakkor nem valamely természeti objektum nevének a közelben kialakuló településre való alkalmazásából jött létre, hanem kezdetektől fogva települést jelölt, pl. a törzs vezetőjének szálláshelyére utaló cornwalli *lis* 'udvar, táborhely' köznév van jelen Helston város korai *Henlistone* (a cornwalli 'régi táborhely' és az óangol *tūn* 'település, város' névrészek összetétele) nevében, *Lizard* település és félsziget neve pedig a cornwalli 'magas táborhely' kifejezésre megy vissza, amely angol nyelvi befolyás (vö. angol *lizard* 'gyík') alá került (DEPN. 233, 301, MATTHEWS 1972: 133–4). Az *Edinburgh* névformával kapcsolatban a brit kelta (*Din Eidyn* 'Eidyn erődítménye': az *Eidyn* névrész 'meredek lejtő' jelentésű földrajzi név lehetett, a brit kelta *din* 'erődítmény' névrészt a későbbiekben az óangol *burg ~ burh* 'ua.' váltotta fel) és az óangol ('Edwin erődítménye'; a northumbriaiak Skót-alföldre kiterjedő befolyását egy legenda királyuknak, Edwinnek tulajdonítja) eredeztetés egyaránt felmerült (MATTHEWS 1972: 138–9).[15]

---

[13] Kezdetben valamennyi, a folyó mentén keletkező települést a folyónévvel azonos névforma jelölte, később a helységnevekhez megkülönböztető jelzők kapcsolódhattak, pl. *Colne Engaine, Earls, Wakes* és *White Colne; Brixton, Hill, Kingston, Longbridge* és *Monkton Deverill; Frome St Quentin, Vauchurch, Whitfield, Chilfrome, Bishops, Castle, Canon, Halmonds* és *Priors Frome; Netheravon* és *Upavon* (DEPN. 117, 143, 189, 19–20, REANEY 1960: 75–6).

[14] A folyónevek magyarázatát lásd fent.

[15] A *Din Eidyn* névforma egyébiránt egy, a Skót-alföld 7. század körüli northumbriai megszállása előtti időkről szóló középkori walesi költeményben bukkan fel először (MATTHEWS 1972: 138).

4.6. Gael kelta helynevek

Az Írország területén beszélt gael kelta nyelvből a 6. századra alakult ki az óír nyelv (BRITAIN 2007: 218). Néhány korai, írországi helynév gael kelta eredetét a kutatók igazoltnak látják, pl. *Tara* (’kisebb hegy, kilátóhely’), *Armagh* (’magas síkság’), *Mayo* (’sík tisztás a tiszafák között’), *Donegal* (’az idegenek erődítménye’) (MATTHEWS 1972: 142, 146). Gael kelta eredetű az ír helynevekben a *rath* (’udvar, táborhely’; vö. a cornwalli *lis*-ről fent mondottakkal) névrész is, pl. *Rathlin* (’táborhely a tónál’) (MATTHEWS 1972: 146). Néhány esetben természeti objektumok gael kelta nyelvű megjelölései vonódtak át a közelben kiépülő településekre, pl. *Dublin* (’fekete kikötő’), *Cork* (’mocsár’), *Limerick* (’kopár föld’), *Muckross* (’disznó(s) mocsár’) (MATTHEWS 1972: 147–8).

A Brit-szigeten jelentkező gael kelta eredetű helynevek száma nem túl jelentős, előfordulásuk bizonyos területekhez (a mai Cumbria, illetve Skócia délnyugati partvidéke) köthető. A gael kelta etimonú helynevek itteni alkotói az Írországból az 5. század végével kezdődően misszionárius szándékkal átköltöző szerzetesek, valamint a szigetországukból kirajzó írek voltak. A Brit-sziget skót gael eredetű helyneveinek jelentése nem egyszer utal is a névadók származására, pl. *Argyll* (’a gaelek partja’), *Galloway* (’az idegen gaelek földje’); Írországgal való kapcsolatára, pl. *Beckery* (’kis Írország’, a Glastonbury-ben élő ír szerzetesek csoportjának települését azonosítva), *Atholl* (’új Írország’), *Elgin* (’kis Írország’) (DEPN. xxiii, 33, REANEY 1960: 98, MATTHEWS 1972: 143–5). MATTHEWS (1972: 145) néhány skót gael helynév magyarázatát az ír mondavilággal hozza összefüggésbe, pl. *Ness* (a névforma azonos a mondabeli Ness ír királynőnek, Conchubar anyjának nevével, aki a legenda szerint időszámításunk kezdete körül élt és uralkodott Ulsterben), *Banff* (talán összefügg Banba, az ír mitológiában Írország patrónusaként szereplő istennő nevével). Gael kelta személynevek jelentkeznek például a cumbriai *Greysouthen* (’Suthan sziklája’) és *Ravenglass* (’Glas része’), a wiltshire-i *Malmesbury* (’Maildu(l)f vagy Maeldub erődítménye’, apátságát 675-ben alapította egy ilyen nevű ír szerzetes) névformákban (DEPN. xxiii, 205, 381, 312, MILLS 2011: 315, REANEY 1960: 98, MATTHEWS 1972: 149).

A gael kelta nyelv írországi és skóciai változata a 13. századig lényegében egységes volt (BRITAIN 2007: 194). Egyes gael kelta eredetű helynevek az ír és a skót területen egyaránt előfordulnak, pl. *Glen More* (’nagy völgy’); a közös földrajzi köznevek az eltérő nyelvi változásoknak köszönhetően mára azonban esetenként alakváltozatokban jelennek meg, pl. az írországi *Tipperary* (’az Ara folyó forrása’) és a skóciai *Tobermory* (’Mária forrása’) helynevek ’forrás’ jelentésű névrésze (MATTHEWS 1972: 144). Gael kelta eredetű a skóciai helynevekben a *dun* (’erődítmény’) névrész, pl. *Dumbarton* (’a britek erődítménye’), *Dunkeld* (’a kaledóniaiak erődítménye’), *Dunmore* (’nagy erődítmény’), *Dunbar* (’erődítmény a hegytetőn’), *Dundrum* (’erődítmény a hegygerincen’), *Dunoon*

('erődítmény a folyó mellett'), *Dumfries* ('erődítmény a kis erdőben') (MATTHEWS 1972: 145–6). Szintén gael kelta eredetű a Skót-felföld több hegynevében jelentkező *ben* ('szarv', 'hegy') névrész is, pl. *Ben Nevis* ('gonosz hegy', 'a hegy, melynek feje a felhők között van' vagy 'hegy a Nevis folyónál'), *Ben Macdui* ('Mac Duff hegye' vagy 'a fekete malac hegye'), *Ben Lawers* ('a hangos folyó hegye') (MATTHEWS 1972: 128, MILLS 2011: 52). A Skócia nyugati partjai mentén fekvő, az írek 5. századdal kezdődő kirajzásának szintén célpontjául szolgáló Hebridák szigetcsoport tagjai közül több sziget is gael kelta eredetű nevet visel, pl. *Fraoch-Eilean* ('hangafüves sziget'), *Eilean Bàn* ('fehér sziget'), *Muck* ('disznó(k szigete)') (MATTHEWS 1972: 148).

Skócia és Cumberland területén a 10–11. században is keletkeztek gael kelta eredetű helynevek: ezek az Ír-szigetről ekkor átköltöző ír és kelticizált skandináv betelepülőkkel hozhatók összefüggésbe, akik beolvadtak a helyi lakosságba, így az általuk adott nevek már a szupersztrátumréteghez tartoznak (DEPN. xxiii, REANEY 1960: 98).

4.7. A fennmaradt kelta eredetű helynevek földrajzi megoszlásának vallomása az angolszász hódítás üteméről, kiterjedéséről

KENNETH H. JACKSON klasszikus tanulmányában (1953) a ma is élő kelta eredetű helynevek földrajzi eloszlását vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a nevek számát és a nevek által jelölt objektumok jellegét figyelembe véve az angolszász hódítás időrendjére, eseményeire vonatkozó következtetések vonhatók le. A ránk maradt kelta eredetű helynevek mennyiségének és denotátumaik típusának különbségei alapján a Brit-szigetet négy területre osztja fel (idézi: REANEY 1960: 88–90, CAMERON 1969: 44–5, MATTHEWS 1972: 10, STEWART 1975: 257–8).

Az első terület a délkeleti megyéket (a Kelet-Yorkshire, Nottinghamshire, Leicestershire, Oxfordshire, Berkshire keleti és Hampshire déli része vonaltól keletre eső országrészt) foglalja magában: itt alig-alig találkozunk kelta eredetre visszavezethető helynévvel, a fennmaradt névformák leginkább jelentős és közepes nagyságú folyókat jelölnek (pl. *Darent, Trent, Colne, Lea*). A szigeten ezt a területet foglalták el az angolszászok legkorábban: már a 6. század közepére. A kelta etimonú helynevek hiányát MATTHEWS (1972: 10) az invázió gyors voltával, STEWART (1975: 257) az események erőszakos jellegével[16] hozza összefüggésbe: a római légiók védelmét nemrégiben elveszített, háborúra fel nem készült britek jó részét a sziget meghódításához éppen hozzákezdő, erejük teljében lévő angolszászok lemészárolták vagy szolgasorba kényszerítették, az őslakosok kisebb csoportjai pedig a könnyebben védhető hegyvidéki, nyugati területekre

[16] Az „Angolszász krónika" a 491-es év eseményeiről szólva beszámol arról, hogy a szászok miként ölték le a briteket Andredscesternél.

menekültek: ilyen körülmények között a britek csak minimális számú helynevet tudhattak átadni a terület új lakosainak.

A második területen, a sziget középső részén (a fent vázolt vonaltól nyugatra Cumbria és Lancashire keleti határáig, majd a Chester–a Dee és a Severn folyók völgye–Bristol-csatorna vonalig, valamint Somerset északi és keleti, Wiltshire délnyugati és Hampshire nyugati határáig) már több kelta eredetű helynévvel, közöttük kisebb vízfolyások, hegyek, erdők neveivel (pl. *Alne, Tern* folyók, *Bredon Hill* hegy, *Lyme* erdő) találkozunk. Ezt a vidéket az angolszászok terjeszkedésük második szakaszában foglalták el: a déli részeket a 6. század második, az északi részeket a 7. század első felében szerezték meg (REANEY 1960: 89, CAMERON 1969: 44, MATTHEWS 1972: 10).

A harmadik területen (a Cumbria, Lancashire, Shropshire megyéket, Worcestershire nyugati részét, Herefordshire a Wye folyótól északra eső darabját, Gloucestershire Severn folyótól nyugatra eső részét, valamint Somerset, Dorset, Devon megyéket felölelő országrészben) jelentős számú kelta eredetű helynév maradt fenn, kisebb-nagyobb természeti objektumok (pl. *Leadon, Teme, Lugg* folyók, *Mendip Hills* hegyek, *Lytchett* erdő) és települések (pl. *Carlisle, Blencarn, Wenlock, Preese*) nevei egyaránt. Ennek magyarázata a két népcsoport, a britek és az angolszászok hosszabb, békés egymás mellett élésében, keveredésében rejlik. A lelassult angolszász területszerzés harmadik, utolsó fázisa a cumbriai, lancashire-i részeket a 7. század közepén, harmadik negyedében, a Welsh Marches területét a 7. század közepén, második felében, a délnyugati vidéket pedig a 7. század közepén, a 8. század elején érte el (REANEY 1960: 89, CAMERON 1969: 44, MATTHEWS 1972: 10, STEWART 1975: 258).

A negyedik terület, Cornwall, Wales és Herefordshire Wye folyótól délnyugatra eső része hosszan brit kézen maradt, így helyneveik nagy része kelta eredetre vezethető vissza: Cornwall egyes részein a 18. század végéig, Walesben egészen a mai napig brit kelta eredetű vernakuláris nyelv használatával is számolnunk kell (REANEY 1960: 89, CAMERON 1969: 44, MATTHEWS 1972: 10).

A hódítások során az angolszászok nagy csoportjai telepedtek meg a sziget először elfoglalt délkeleti területein, így az egyre nyugatibb területek birtokba vételére irányuló további terjeszkedés az idők folyamán szükségszerűen veszített jelentőségéből, következésképpen lendületéből és erejéből is: míg kezdetben a gyors, véres, rajtaütésszerű csatározások jellemezték az invázió menetét, később a földszerzés helyett a letelepedés megszervezése vált a fő céllá. A brit lakosságnak az elfoglalt területekről való kiűzése is egyre kevésbé volt fontos a megtelepülni kívánó, ezzel együtt egyre inkább a békés életformát előnyben részesítő angolszászok számára: az együttélés, a hódítók fogyatkozó számához képest nyugaton jelentős arányban jelenlévő őslakosok beolvadása pedig magától értetődően hozta magával a britek által használt helynévanyag egy részének bekerülését az óangol nyelvbe. A kelta eredetű helynevek viszonylag nagy számban való

továbbélése a nyugati országrészben azt bizonyítja, hogy itt, a délkeleti területekkel ellentétben, a brit lakosság megsemmisítésére kevésbé került sor (REANEY 1960: 88–90, CAMERON 1969: 44–5, MATTHEWS 1972: 10, STEWART 1975: 257–8).

5. Latin eredetű helynevek

A rómaiak a britek által használt helynevek egy részét saját névadási gyakorlatukba emelve, a latin névhasználati szokásoknak megfelelően némileg módosított formában, leginkább az írásbeliségen keresztül közvetítették az óangol nyelvbe (lásd 4.2.). Az angolszászok átvettek egyes latin földrajzi közneveket is, részben az azokat ismerő britektől (pl. óangol *ceaster* 'római vár(os)' < latin *castra* 'katonai tábor', DEPN. 92), részben pedig — talán még a kontinensen — más, római kultúrájú népektől (pl. *vallum* 'palánk, fal', *portus* 'kikötő, vásáros hely') (MATTHEWS 1972: 28). Ezek a kifejezések jövevényszavakként az óangol nyelv részévé lettek, s ilyen minőségükben váltak az újonnan alkotott helynevek részévé is, ezért helynévi szubsztátumokról esetükben nem beszélhetünk.

Ténylegesen latin eredetű helynév meglehetősen kevés került be az óangol nyelvbe, ezeket a római légiók kivonulása után a kérdéses hely környezetében élő, magukat a római civilizáció letéteményeseinek tekintő brit lakosság közvetítette az érkező angolszászok felé. A rómaiak által a Brit-szigeten ki-, illetve átalakított városok közül a korabeli útleírások szerint (lásd 4.1.) jó néhány viselt (részben) latin eredetű nevet, ezek közül a névformák közül azonban csak néhány maradt használatban napjainkig, pl. *Lincoln* (< *Lindum Colonia* 'kiszolgált katonák települése a tónál', vö. walesi *llyn* 'tó' és latin *colonia* 'letelepítés'), *Caerleon* (< *Castra Legionis* 'a légió erődítménye, tábora', vö. latin *castra* és walesi *caer* 'erődítmény, vár' és latin *legio* 'légió') (vö. DEPN. 90, 298, 81, MATTHEWS 1972: 29). A latin városneveket az angolszászok jellemzően saját nyelvű településnevekkel helyettesítették, pl. *Aquae Sulis* ('Sulisnak, az orvoslás és a varázslás kelta istennőjének a vizei') → *Bath* ('fürdő'), *Noviomagus Reginorum* ('a *Regini* brit törzs új tisztása', a Regnenses brit kelta királyság fővárosa) → *Chichester* ('Cissának, a szászok (legendabeli) királyának római vár(os)a'), *Pons Aelius* ('(Publius) Aelius (Trajanus Hadrianus római császár) hídja') → *Newcastle* ('új vár'); vagy a brit kelta eredetű, latinizált névforma első szótagjának megtartása mellett óangol alaprész alkalmazásának segítségével tették névkincsük elemévé, pl. *Mamucium* (brit kelta 'mell alakú hegy') → *Manchester* (vö. óangol *ceaster* 'római vár(os)'), *Corstopitum* (egy brit kelta 'törzsi székhely' jelentésű név latinos formája) → *Corbridge* (vö. angol *bridge* 'híd') (DEPN. 30, 102, 339–40, 312, 122, MATTHEWS 1972: 25, 31, 29, 23, 25).

CONSTANCE M. MATTHEWS (1972: 30–1) külön is felhívja a figyelmet arra a feltűnő jelenségre, hogy bár a rómaiak számos utat és villát építettek a szigeten, ezeknek a latin neve különös módon egy esetben sem maradt fenn. Ennek oka,

hogy az angolszászok egyik létesítménytípust sem vették használatba: hódításaik során az utak helyett inkább a folyókon közlekedtek (MATTHEWS 1972: 14), letelepedésükkor pedig az elhagyott, magányos villaépületek birtokbavétele helyett a villák körül lévő, korábban feltört szántóföldek megszerzése érdekelte őket, ezért új falvaik központját a villaépületektől néhány mérföldnyi távolságra hozták létre (MATTHEWS 1972: 31). Ez utóbbi jelenségre a kisebb városok esetében is akad példa: a római *Verulamium*-ot az angolszászok hagyták elpusztulni, új településüket, *St. Albans*-t inkább mellette hozták létre; *Litchfield* nevének első szótagja ugyan a római *Letocetum* névforma elejével esik egybe, az új város azonban, mint a jelenlegi név is sugallja, nem a római település falain belül, hanem azokon kívül, egy nyílt térségen (vö. angol *field* < óangol *feld* 'nyílt térség'; DEPN. 177) épült fel (DEPN. 399, 297, MATTHEWS 1972: 32).

Általánosságban elmondható, hogy a római korból leginkább a nyugati országrészben található jelentősebb egykori települések nevei maradtak ránk. Mindez erősíti a fent már levont következtetést: a nyugati területeken a brit lakosság római időkön keresztülívelő folyamatos jelenlétével számolhatunk, amely az angolszászok ide érkezésével sem szűnt meg, azaz itt volt olyan népesség, amely nemzedékről nemzedékre továbbörökíthette a régebbi korszakok helyneveit, majd együtt élve az új letelepülőkkel, átadhatta őket az angolszászoknak. A keleti és a déli részeken ugyanakkor a településkontinuitás jellemzően névváltással járt, s ez a brit lakosság felszámolásának eredménye lehetett (MATTHEWS 1972: 32–3).

6. Összegzés

A Brit-szigetek jelentős részeinek, különösen pedig Angliának a mai helynévanyaga dominánsan az angol nyelv valamely történeti változatából származtatható, annak ellenére, hogy az angolszászoknak a területen való megjelenése előtt már jó néhány népcsoport megtelepedett itt. Ezek a népek a műveltség viszonylag magas fokán álltak (tárgyi emlékeik, építményeik bizonyítják ezt; lásd *Stonehenge, Avebury Henge, Ring of Brodgar*), nyelvükben minden bizonnyal használtak helyneveket is. A prekelta, kelta és romanizált kelta helynévadási tradíció azonban, a kelta civilizáció és a kelta nyelvek háttérbe szorulásával párhuzamosan, jól láthatóan megtört az angolszászok megérkezésekor (MATTHEWS 1972: 4–5). A kelták és elődeik által használt helynévanyag egyes elemei ugyanakkor átkerültek az óangol nyelvbe: ezeknek a helynévi szubsztrátumoknak a jelentősége éppen abban áll, hogy egyfajta nyelvi relikviaként máig őriznek számunkra valamennyit egy letűnt korszak nyelvéből, kultúrájából.

Irodalom

BÖLCSKEI ANDREA (2011), Törzs- és népnévi helynevek a Brit-szigeteken. *HT.* 6: 197–212.

BRITAIN, DAVID szerk. (2007), *Language in the British Isles.* Cambridge.

CAMERON, KENNETH (1969), *English Place-Names.* London. Új kiadása: London, 1996.

CDEPN. = WATTS, VICTOR szerk., *The Cambridge Dictionary of English Place-Names.* Cambridge, 2006.

COATES, RICHARD (1998), A new explanation of the name of London. *Transactions of the Philological Society* 96: 203–29.

DAVIES, NORMAN (2002), *Európa története*. Második kiadás. Europica Varietas. Bp.

DEPN. = EKWALL, EILERT, *The Concise Oxford Dictionary of English Place-names.* Negyedik kiadás. Oxford, 1960.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

GELLING, MARGARET (2010), *Signposts to the Past: Place-Names and the History of England.* Harmadik kiadás. Chichester.

JACKSON, KENNETH H. (1953), *Language and History in Early Britain.* Edinburgh.

KITSON, PETER R. (1996), British and European River Names. *Transactions of the Philological Society* 94: 73–118.

KRAHE, HANS (1964), *Unsere ältesten Flußnamen.* Wiesbaden.

MATTHEWS, CONSTANCE MARY (1972), *Place-Names of the English-Speaking World.* Worchester and London.

MCDOWALL, DAVID (1996), *An Illustrated History of Britain.* Harlow.

MILLS, A. D. szerk. (2011), *A Dictionary of British Place Names.* Negyedik, javított kiadás. Oxford.

REANEY, PERCY HIDE (1960), *The Origin of English Place-Names.* London.

RIVET, A. L. F.–SMITH, COLIN (1979), *The Place-Names of Roman Britain.* London.

STEWART, GEORGE RIPPEY (1975), *Names on the Globe.* New York.

SZÁNTÓ GYÖRGY TIBOR (1986), *Anglia története.* Kozmosz Könyvek. Bp.

TRUBAČOV, O. N. (1982), Jazykoznanije i etnogenez slavian. *Voprosy jazykoznanija* 31/4: 10–26, 31/5: 3–17.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYŐRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES: *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.